

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДРАГАНА С. КУНЧЕР

Писма папе Григорија I као сведочанство
латинофоне комуникације
на тлу римске Далмације

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

DRAGANA S. KUNČER

Latinophony in Late Roman Dalmatia as reflected
in the Letters of Pope Gregory I

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСKE
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор:

др Војин Недељковић, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Борис Пендељ, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Ненад Ристовић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

доц. др Орсат Лигорио, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

Писма папе Григорија I као сведочанство латинофоне комуникације на тлу римске Далмације

Сажетак:

Након анализе постојеће литературе у раду се утврђује – кад је реч о латинском језику – непостојање како модерних лингвистичких, тако и комуниколошких истраживања везаних за период прелаза из 6. у 7. век који је за Балкан од изузетне важности. Такође, након закључка да су ове две врсте истраживања међусобно блиско повезане и да се односе на једну појаву, приступа им се скоро у подједнакој мери. Лингвистички аспект заснива се на анализи једног натписа (CIL III 9527), прецизно датираног у период из кога потичу писма папе Григорија I. Комуниколошки аспект заснива се на проучавању како целе Збирке писама папе Григорија I у ширем смислу, тако, у ужем смислу, на проучавању писама која се односе на Далмацију. Крајњи резултат је утврђено постојање четири типа комуникације од којих један тип претпоставља постојање широког слоја латинофоног становништва у Далмацији које је, попут својих савременика у Галији, способно да слушањем разуме текст написан реторским стилем. Остала три типа се односе на свештена лица у Далмацији за која се констатује да су способна не само пасивно да разумеју текстове написане реторским стилем, већ и сами да их пишу. У закључку се истиче личност проконзула Марцелина која се помиње у обе врсте извора (на датом натпису и у папским писмима) и тврди се да је и ова личност, иако није била свештено лице, имала исте способности латинофоне комуникације. Такође се, на основу језика датог натписа, утврђује да је говорни језик ове личности био прожет извесним вулгарним цртама, али оним које су одражавале природну језичку еволуцију и биле сродне са језичким особинама које су утврђене у другим латинофоним областима.

Кључне речи: папа Григорије I, позноримска Далмација, Салона, вулгарни латинитет, комуникација, епистолографија, *Registrum*.

Научна област: Историјске и археолошке науке

Ужа научна област: Класичне науке

УДК:

Latinophony in Late Roman Dalmatia as reflected in the Letters of Pope Gregory I

Abstract:

After the available literature on this topic had been studied, the absence of two aspects of linguistic research became evident: modern research of Latin spoken in Dalmatia and research of communication in Latin in Dalmatia, in both cases related to the end of the 6th and beginning of the 7th century – a period of particular significance for the Balkans. After establishing that these two researches are closely related and that they refer to the same phenomenon, they have both been approached evenly and given almost the same amount of attention. Linguistic aspect was based on the philological analysis of an inscription (CIL III 9527) that has been precisely dated to the time coinciding with the period to which the Letters of Pope Gregory I belong. Communication aspect in broader sense was realised through examination of the whole *Registrum* of Pope Gregory I, and also, narrowed down, through examination of Pope's letters that are related to Dalmatia. The outcome defines four types of communication in Latin at the end of the 6th century in Dalmatia. The first one indicates that, in Dalmatia, there is a broad Latin speaking population that can, similarly to their contemporaries in Gaul, understand a text of advanced stylistic register, with rhetoric figures, by listening to it. Three other types indicate that the members of clergy can not only passively understand writing of advanced stylistic register, but can themselves write texts of the same rhetoric features. In the conclusion, the attention has been drawn to a person known as proconsul Marcellinus, whose name had been mentioned in both the inscription and in the Letters of the Pope Gregory I. It is argued that his Latin communication skills equaled those of the clergy, even though he was not one of them. It has also been deducted that this person's spoken language included the vulgar features which, on one hand, were part of the evolution course of the Latin language and which, on the other hand, had not differed from the features present in other Latin speaking regions of the same era.

Key words: Pope Gregory I, Late Roman Dalmatia, Salona, Vulgar Latin, Communication, Epistolography, the *Registrum*.

Scientific field: Historical and Archaeological Sciences

Scientific subfield: Classics

UDC number:

Садржај

УВОД	1
1. Историја истраживања латинског језика у римској Далмацији	1
1.1. Дескриптивне компаративне студије	2
1.2. Квантификационе компаративне студије.....	4
1.3. Адамсова збирка регионализама	8
1.4. Скокова монографија о натписима у Далмацији	9
1.4.1. Скокова методологија	9
1.4.2. „Балкански латински“	10
2. Протороманска реконструкција vs. филолошко проучавање извора.....	13
2.1. (Прото)романски vs. латински.....	17
2.2. Методологија временског разграничавања романског и латинског.....	18
2.2.1. Временско разграничење романског и латинског у Далмацији	19
3. Проучавање латинског језика провинције Далмације с аспекта клас. филологије.....	20
3.1. Неепиграфски и нелитерарни извори латинског језика у Далмацији крајем 6. века	24
3.1.1. Папирус са текстом опоруче у корист становништва и цркве на острву Мљету..	24
3.1.2. Препис одлука салонитанских црквених сабора из година 530. и 533.	24
3.1.3. Трогирска оловна плочица	25
4. Социолингвистичка истраживања „далматинског“ латинитета.....	27
4.1. Значај писама папе Григорија I за проучавање комуникације на латинском језику у Далмацији	29
4.2. Дела папе Григорија I као извор за проучавање комуникације на латинском језику	31
4.3. Приступ проучавању комуникације на латинском језику у Далмацији крајем 6. века	35
ПРВИ ДЕО – О латинском језику крајем 6. века у Далмацији.....	36
1. Методологија проучавања регионалних особитости латинског језика (увод)	36
1.1. Херманов метод	38
1.1.1. Проналажење и категоризација вулгарних „грешака“ – пример	39
1.1.2. Потправци квантификационе анализе	42
1.2. Адамсов метод.....	48

1.2.1. Некњижевни извори сачувани на материјалима који нису камен	49
1.2.2. Микродијалекти	50
1.2.3. Микрокорпуси	51
1.3. Херман vs. Адамс	53
2. Методологија проучавања особина латинског језика у Далмацији крајем 6. века	54
2.1. Специфичности проучавања латинског језика у Далмацији крајем 6. века	55
2.2. Примена различитих метода латинске дијалектологије при проучавању латинског језика у Далмацији крајем 6. века	55
3. Извори за проучавање латинског језика у Далмацији крајем 6. века	56
3.1. Значај натписа CIL III 9527	58
3.2. Филолошка анализа CIL III 9527	60
3.2.1. Вулгарнолатинско неразликовање вокала	63
3.2.2. Вулгарнолатинско неразликовање падежа	66
3.2.3. Вулгарнолатинско неразликовање именског рода	72
3.2.3.1. Именица чији је AccSg <i>sepulcrum</i> из синтагме <i>hunc... sepulcrum</i> је именица мушког рода	73
3.2.3.2. Проторомански преображај средњег рода	76
3.2.3.3. Именица мушког рода чији је AccSg <i>sepulcrum</i> у NomSg гласи <i>sepulcrus</i>	80
3.2.4. Изражавање времена и датума	84
3.2.5. Синтаксички контекст конструкције аблатива апсолутног	91
3.2.6. Стихови 12-15	97
4. Остала истраживања о латинском језику у Далмацији и поређење са CIL III 9527	108
4.1. Фонетске особине	108
4.1.1. Лингвистичко јединство Далмације и северне Италије	109
4.2. Морфосинтаксичке особине	111
4.2.1. Деклинацијски систем у Далмацији	111
4.2.2. Посесивни датив	112
4.3. Особине језика CIL III 9527 у светлу поменутих истраживања	119
ДРУГИ ДЕО – О комуникацији на латинском језику у Далмацији крајем 6. века	120
1. Збирка писама папе Григорија I	120
1.1 Садржај и основне теме	120
1.1.1. Цивилна управа	122
1.1.2. Дипломатска активност	130
1.1.3. Однос са царем Маврикијем (582-602)	135

1.1.4. Црквена организација	136
1.1.5. Спор око назива <i>patriarches oikoumenikos</i> или <i>patriarcha universalis</i>	138
1.2. Модерно критичко издање	141
1.2.1. Аутентичност писама.....	141
1.2.2. Норбергов критички поступак	144
1.3. Географска распрострањеност Григоријеве преписке.....	152
2. Писма папе Григорија I упућена у Далмацију	153
2.1. Садржај и основне теме.....	153
2.1.1. Натал.....	154
2.1.2. Максим	180
3. Форме латинофоне комуникације у Далмацији	203
Закључак.....	218
Списак извора и литературе	220

УВОД

1. Историја истраживања латинског језика у римској Далмацији

Проучавање латинског језика у римској провинцији Далмацији у већини досадашњих радова представљало је део ширих, компаративних студија које се или баве географски одређеним језиком, нпр. „балканским латинитетом“, „латинитетом подунавских провинција“, „латинитетом југоисточне Европе“, или прате развој одређене особине латинског језика у више провинција без обзира на географску област. Ове студије се, у зависности од примењене методологије, деле на:

- 1) Дескриптивне компаративне студије и
- 2) Квантификационе компаративне студије.

Осим у овим компаративним студијама, особине латинског језика у провинцији Далмацији описане су у следећа два, по обиму, супротна дела. То су:

3) Адамсова збирка регионалних особитости свих западних провинција укључујући све врсте извора *The Regional Diversification of Latin 200 BC – 600 AD* (2007),

4) Скокова анализа особина латинског језика провинције Далмације према епиграфским изворима *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* (1915).

1.1. Дескриптивне компаративне студије

1. Међу прегледним или дескриптивним студијама, важно место заузима дело Михаескуа *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, као прво обимно дело посвећено латинском језику у југоисточној Европи, објављено најпре на румунском 1960, а потом на француском 1978. године (*La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*). Изложени су подаци о нестандартним формама и нестандартним употребама са скоро 22 000 натписа из источних европских провинција (Македоније, Далмације, Горње и Доње Паноније, Горње и Доње Мезије, Тракије, Скитије, Дакије, Ахаје и Епира) подељени у поглавља о фонетици, морфологији, синтакси и лексици. Коришћена су, такође, и литерарна дела писаца који су живели у овим областима или су о њима писали, затим антички итинерари, као и натписи из западних провинција. Међутим, иако прва и до сада једина студија оваквог обима, она има бројне, у највећој мери методолошке недостатке, које је чине недовољно поузданим инструментом за даљу научну анализу.¹ Ради се наиме о томе да су подаци дати без филолошког контекста, понекад „некритички и нетачно“, уз неједнаке критеријуме категоризације.² Ипак, и поред ових мана, крајњи резултат студије „да се лингвистичке појаве са натписа и из књижевних текстова ове регије не разликују ни у чему посебном у односу на појаве уочене у западним провинцијама“, односно да говорни латински језик на југоистоку Европе „није изолован нити независан“ од језика на западу, постао је неизоставна полазна тачка за све касније истраживаче.³ Тако, иако је за

¹ Видети оштру критику Михаескуовог дела у Негман 1983, 175-76: „[Ч]ињенице су представљене углавном без филолошке анализе и критике, а кад је реч о појединим провинцијама, често су обрађиване на начин који није увек детаљан и праћене су, ради појашњења, аналогним примерима насумице пронађеним у другим деловима Царства. Све то отежава ваљану процену распрострањености и хронологије језичких појава“. Ове Херманове ставове прихвата Галди. Видети у Galdi 2004, XVI.

² Видети у Негман 1985, 82: „[М]еђу примерима [sc. одређеног фонолошког феномена] које Михаеску наводи за провинције које проучава (Mihăescu 1978, 211), више од половине представљено је некритички и нетачно и треба да буде одбачено.“

³ О томе да се мисли на говорни језик види се из наставка реченице у којој се каже да ове појаве, „сачуване на натписима и у текстовима“, не могу да пренесу „сву шароликост и богатство говорног језика“ – али, индиректно се закључује, један део језичке говорне стварности – могу. И да се те особине говорног језика које се ипак могу реконструисати не разликују ни у чему од особина говорног језика у западним провинцијама, видети у Mihăescu 1978, 327-28.

циљ имала, како је представљено у предговору, дескриптиван карактер „да читаоцима пружи што потпунији преглед материјала са југо-истока Европе“,⁴ Михаескуова студија није избегла примамљивости идеје о преношењу закључака са епиграфске равни на раван говорног језика.⁵

2. Овакав методолошки поступак при закључивању није следио Галди, аутор јединог потоњег дела (*Grammatica delle iscrizioni latine dell'impero (province orientali) Morfosintassi nominale* (2004))⁶ које донекле наликује Михаескуовом – по предмету истраживања и обиму прегледаног материјала. Галди је такође, као и Михаеску, проучавао епиграфске споменике источних провинција Царства, укључивши додуше и оне неевропске, и прегледао је око 25 000 натписа.⁷ За разлику од Михаескуа, своје истраживање је ограничио само на морфологију и синтаксу именица и заменица, обрађујући најпре морфологију сваког падежа свих појединих деклинација, а затим синтаксу сваког падежа. Такође, за разлику од Михаескуа, Галди није користио литерарне текстове, нити итинераре. Његови закључци, на основу добијене статистике појава на епиграфским споменицима, само у неколико случајева претпостављају сличну употребу и у говору „*nel parlato*“.⁸ Већина феномена објашњава се унутрашњом „граматиком“ самих натписа, односно утицајем формулара, грешкама у коришћењу формулара, популарношћу појединих облика у епиграфском стилу писања, утицајем грчког језика, жељом за јаснијим изразом, жељом за уштедом простора, као и грешкама самих каменорезаца. Будући да је на почетку студије нагласио да регион који проучава не представља никакву лингвистичку нити културну целину, Галди није доносио генералне закључке о латинском језику на истоку, већ је образлагао поједине језичке појаве забележене у датим провинцијама.⁹ Међутим, како више од трећине проучаваних натписа потиче управо из наше провинције, Далмације,

⁴ Mihăescu 1978, VI.

⁵ О методолошкој упитности оваког поступка, видети Nedeljković 2015, 325.

⁶ Galdi 2004.

⁷ Видети Galdi 2004, XXVI-XXIX.

⁸ Видети Galdi 2004, 357.

⁹ Видети Galdi 2004, XVIII.

сва пружена образложења и тумачења имају нарочиту важност и за ово истраживање.

1.2. Квантификационе компаративне студије

За разлику од ових прегледних студија, које су највећим делом обухватале морфосинтаксичке појаве, треба поменути још две веће студије које су за циљ имале проучавање регионалне распрострањености одређених фонетских особина и које се, поред неколико одабраних провинција, баве и Далмацијом. То су:

1. Omeltchenko, S.W., *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans* (1977) и

2. Barbarino, J. L., *The Evolution of the Latin /b/-/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B-V Alternation in Latin Inscriptions* (1978), обе у издању Универзитета у Северној Каролини, (University of North Carolina (Chapel Hill)).

Занимљиво је да друга, Барбарина студија веома наликује Омелченковој – не само по методу, обиму истраживања (идентичан корпус проучаваних натписа), већ и по самом распреду излагања, насловима поглавља, навођеним цитатима и коришћеној литератури. Иако се већ због ових чињеница може сумњати у степен самосталног и критичког приступа у Барбариновој студији, чињеница да је сама Омелченкова студија имала свој узор Gaeng, P. A., *An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions* (1968) који је без много одступања и критичности следила,¹⁰ продубљује основ

¹⁰ Омелченко додуше наводи да се његова методологија од Генгове разликује по два питања – укључивањем и паганских натписа, као и укључивањем недатованих натписа (као посебне, контролне групе). Међутим, обе ове новине нису адекватно образложене, нити доследно спроведене. Што се тиче прве, иако с разлогом критикује одвајање хришћанских и паганских натписа у лингвистичкој анализи а које би било могуће једино ако би се језици двеју група суштински разликовали, у своју студију укључује паганске натписе само за оне области за које је проценио да број у њима пронађених хришћанских натписа није довољан за статистичку обраду. Види Omeltchenko 1977, 49. Кад је реч о другој методолошкој новини, дато образложење (да се у студију укључе недатовани натписи, тј. натписи без икаквог хронолошког одређења) потребом да се регионалне разлике прате и хронолошки, чини се недовољно смисленим и одрживим. Ibidem.

за сумњу у валидност закључака оба истраживања – насталих скоро у исто време и на истом месту, и као што сами аутори наводе, по истом моделу.¹¹

Свакако, и дословно копирање модела може да донесе поуздане резултате, уколико је методологија полазне студије ваљана. Међутим, Генгова анализа, на шта јасно указује Адамс, има знатне недостатке.¹² Ради се, у првом реду, о коришћењу статистички ирелевантних бројки при доношењу закључака. Општа правила Генг изводи на основу малог броја примера нестандартних појава (често једноцифреног!), или на основу малих процентуалних разлика између регионалних скупова нестандартних појава.¹³ Осим тога, правила која изводи на основу писаног материјала Генг у неким случајевима директно преноси на говорну раван и проглашава карактеристикама говора не узимајући у обзир друге чиниоце који су могли да утичу на коначан изглед писаног текста (нрп. ниво писмености или порекло датог каменоресца).¹⁴ Овome можемо додати и недостатак јасне почетне теоријске претпоставке која би се тичала регионалних разлика.¹⁵ Одсуство теоријске усмерености види се и у одабиру предмета истраживања: корпуса натписа из различитих провинција и различитих временских периода (већином IV-VII века) којима је заједничка једино хришћанска провенијенција (*Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, изд. E. Diehl). Осим неопходне шароликости географског порекла натписа – ради поређења различитих регија – чини се да је разлог одабира овог корпуса био искључиво његов невелик обим (5 000 натписа) и чињеница да се је „manageable“ у оквиру докторске дисертације.¹⁶ Инсистирање само на хришћанским натписима такође није на задовољавајући начин образложено, будући да је теорија о језику

¹¹ Omeltchenko 1977, 41.

¹² Adams 2007, 630.

¹³ Adams 2007, 631, n. 27.

¹⁴ Иако на то сам упозорава у уводу (Gaeng 1968, 37), Генг се не обазире на ово ограничење при закључивању. Видети пример где на основу табеларних бројки добијених са натписа Генг изводи закључке о времену сажимања задњих вокала у Галији: The summary table on the merger of Latin /ō/ and /ū/ would seem to indicate that in the area of Gaul this merger is an accomplished fact by the sixth century (...). Gaeng 1968, 278.

¹⁵ Као циљ своје студије Генг наводи, доста неодређено (...) the primary purpose of this study is to investigate dialectal differences as they may be reflected in the local Christian prose inscriptions, as far as the vocalism is concerned. Gaeng 1968, 290.

¹⁶ Gaeng 1968, 25.

хришћана као „специјалном језику“, самосталном феномену у оквиру латинског језика, већ била изложена критици од већине истраживача.¹⁷ Наведени разлог одабира, да су хришћански натписи сви каснијег датума и да се на њима могу најпре тражити зачеци развоја романских језика,¹⁸ у контексту саме студије није јасан – у раду није нити постављена хипотеза која би се тицала развоја појединих романских језика нити је изражен јасан став о томе да ли је регионалних варијација у латинском језику уопште било и када су настале.

Свеукупне мане Генгове анализе не би биле од нарочите важности да она није, као што је речено, била узор који су методолошки верно следили Омелченко и Барбарино, а који са своје стране представљају једине ауторе чије резултате Адамс, у својој обимној студији о регионалним разликама у латинском језику, помиње у поглављима о Балкану и Далмацији.¹⁹

Сведеност њихових корпуса нарочито је приметна кад је реч о Далмацији за коју располажу бројем од 212 натписа²⁰ (упоредити, на пример, скоро истовремену Михаескуову студију у којој се, за Далмацију, помиње постојање 8 525 натписа).²¹ Сам овај податак, а имајући у виду да су и многи од тих 212 натписа веома кратки са само неколико речи, указује да Омелченков и Барбаринов узорак за Далмацију није, ни за један од проучаваних феномена, статистички релевантан. Основ за сумњу у шири значај добијених бројки ствара и њихова хронолошка разуђеност, односно чињеница да су у један (регионалан) скуп груписани натписи из различитих, међусобно удаљених периода (из четвртог, петог и шестог века).²² Ипак, треба напоменути, метод квантификационе и статистичке анализе података са натписа при проучавању регионалних особености латинског језика у савременој науци није одбачен, већ

¹⁷ Löfstedt 1959, 68.

¹⁸ Gaeng 1968, 36.

¹⁹ Adams 2007, 659-60.

²⁰ Omeltchenko, 1977, 49; Barbarino 1978, 19.

²¹ Mihaescu 1978, 106. С друге стране, чини се да је су бројеви натписа код Михаескуа предимензионирани. О томе видети Herman (1983) 1990, 170.

²² Adams 2007, 632: „[A] small number of tokens scattered over several centuries is inadequate as evidence for regional variation”.

се, уз одређене измене и коришћење знатно већег броја података, сматра поузданим и плодотворним.²³

3. Велики присталица ове методе је Јожеф Херман, аутор који се у својим радовима, доцније сакупљеним у две збирке *Du latin aux langues romanes I u II* (1990. и 2006.)²⁴ у више наврата бави и латинским језиком у Далмацији²⁵ и чија су поједина запажања,²⁶ управо кад је реч о овој провинцији, тренутно прихваћена и важећа.²⁷ Херман је, за разлику од Генга и његових следбеника, вођен хипотезама уклопљеним у детаљно разрађен теоријски оквир уз употребу сопственог статистичког модела.²⁸ Тако, на пример, у радовима који обухватају Далмацију, провинције чије податке квантитативно пореди бира по одређеним екстралингвистичким критеријумима (рецимо, постојању интензивног „људског контакта“ због развијеног копненог или морског саобраћаја) и податке добијене са натписа пореди ради провере њихове претпостављене језичке повезаности.²⁹

Феномени које Херман проучава уз помоћ статистичке анализе су углавном фонолошке природе, у оба система, вокалском и консонантском. Међутим, у својој књизи *Vulgar Latin* (2000)³⁰ која на невеликом броју страна обухвата већину питања везаних за вулгарни латинитет (дефиницију, изворе, методологију, основне фонетске, морфолошке, синтаксичке и лексичке особине) и која се бави – подразумева се – свим областима Римског царства, Херман одређену пажњу посвећује и регионалним морфосинтаксичким разликама. Провинција Далмација се ту посматра као део ширег, балканског језичког ареала.³¹

²³ Видети нпр. Adamik 2017.

²⁴ Herman 1990; Herman 2006.

²⁵ Провинцију Далмацију (или њене делове) обухвата у чланцима: Herman 1961, Herman 1965, Herman 1968, Herman 1971 и Herman 1983.

²⁶ О коришћењу датива уместо генитива у посесивном својству. Видети цео чланак посвећен овом питању: Herman 1965.

²⁷ Galdi 2004, 434-35; Adams 2007, 675-76; Nedeljković 2015, 326.

²⁸ Видети најпотпуније теоријско образложење метода представљено у Herman 2000.

²⁹ Видети, на пример, рад о латинитету јадранског приобаља: Herman (1971) 1990, 126 и 137; или рад посвећен територијалној распрострањености вулгарног перфекта *posit* (уместо *posuit*): Herman (1961) 1990, 102-03.

³⁰ Herman 2000a. Херман додуше не наводи појединачно балканске провинције већ помиње регију Балкана.

³¹ Herman 2000a, 59.

4. Док Херман овим проблемима приступа искључиво теоријски,³² његов ученик Бела Адамик, располажући знатно већом базом података вулгарнолатинских облика са натписа и савременим компјутерским програмима, истраживања морфосинтаксичких особитости у различитим регијама, укључујући Далмацију, врши путем статистичког метода.³³ Истим методом приступа, свакако и фонолошким питањима, а подаци из Далмације су заступљени и у већини ових Адамикових радова.³⁴ То су углавном краћи чланци у којима се расправља о специфичном лингвистичком проблему и провинције се, сагласно методи (квантификациона анализа података са натписа), посматрају једнако и упоређују.

1.3. Адамсова збирка регионализама

Међутим, у важном и у латинској дијалектологији јединственом делу, својеврсној збирци досадашњих резултата у овој области, обимној и већ поменутој Адамсовој књизи *The Regional Diversification of Latin 200 BC – 600 AD* (2007), подједнаке заступљености различитих провинција нема. У складу са планом аутора, о језику источних провинција говори се узгред или нимало.³⁵ Провинција Далмација је ипак обухваћена мањим потпоглављем и у њему се, као што је речено, наводе само резултати Омелченка и Барбарина.

³² Херман сматра да су морфосинтаксичке појаве, уочене на натписима, мање погодне за статистичку анализу од оних фонолошких. Видети Herman 2000a, 126.

³³ Видети Adamik 2014.

³⁴ Видети нпр. Adamik 2017 или Adamik 2014.

³⁵ Adams 2007, 35-6.

1.4. Скокова монографија о натписима у Далмацији

У Адамсовој књизи изостао је помен старе, али и у савременим радовима коришћене монографије Петра Скока *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* (1915), јединог дела искључиво посвећеног епиграфском латинском у Далмацији.³⁶ (Оно садржи, чини се, све примере нестандартних облика забележених на натписима у Далмацији, пронађеним до Скоковог времена.³⁷ Појаве су разврстане на поглавља која се баве фонетиком, морфологијом, синтаксом и лексиком и пропраћене су, у већини случајева, краћим коментаром.)

Иако се не налази у Адамсовој књизи, о важности Скокове студије сведочи чињеница да је управо она једина лингвистичка референца у различитим модерним трактатима који, бавећи се другим темама, помињу латински језик у Далмацији.³⁸ Међутим, то истовремено указује да је Скокова студија, написана пре више од сто година, и последње такво дело, односно да новијих, пажње вредних истраживања о вулгарном латинитету далматинских епиграфских споменика нема. Чини се да је за то, у највећој мери, одговоран сам Скок.

1.4.1. Скокова методологија

Наиме, у чланку под истим називом као и монографија *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* (1923)³⁹ поред исправки и допуна износи оцену свог дотадашњег рада на натписима и проглашава га, на неки начин, научним ћорсокаком: 1) како у погледу откривања веза између

³⁶ Skok 1915. Користе је, на пример, Галди (Galdi 2004) и Херман (Herman 1990).

³⁷ Допуне и исправке овог дела Скок је објавио неколико година доцније у посебном чланку.

³⁸ Видети, на пример, Katičić 1998, 122 или Matijević 2011, 187 n. 37.

³⁹ Skok 1923.

балканског латинитета и балканске романштине,⁴⁰ тако и уопште 2) у погледу разазнавања говорног језика (у било којој провинцији).⁴¹

Иако изречен скоро на почетку каријере, чини се да је овај песимистичан став о епистемиолошкој вредности натписа – за проучавање особина латинског говорног језика на Балкану – остао важећи и каснијих година. У Скоковој богатој научној заоставштини која броји 520 библиографских јединица, осим ова два поменута истоимена дела, нема ниједног које се бави језиком натписа, било у Далмацији, било у некој другој римској провинцији.⁴² С друге стране, како се види из Скокових каснијих радова, бољи начин утврђивања црта говорног латинског језика на Балкану је проучавање 1) латинских позајмљеница у језицима народа (Грка и Словена у првом реду) који су се у једном историјском тренутку у овој области сусрели са латинофоним становништвом, односно грчких или словенских речи насталих као рефлекс латинских речи; 2) лексикологије романских језика који су се развили на тлу Балкана (далматског, истророманског и румунског) и њихових дијалеката.⁴³

1.4.2. „Балкански латински“

Овај реконструкционистички приступ примењује најпре у серији чланака под називом *Zum Balkanlatein I-IV* (1926-34) објављеним у часопису *Zeitschrift für romanische Philologie*.⁴⁴ Чини се да управо овај низ чланака, који савремени истраживачи сматрају једним од Скокових кључних радова,⁴⁵ одређује правац даљег проучавања латинског језика римске Далмације. Скок је, наиме, кроз ове

⁴⁰ „Oдношaj vulgarnog latiniteta natpisa i romanskih jezika na Balkanu je isti kao i u drugim provincijama. Malo je pojava, koje su zajedničke jeziku natpisa i romanskim jezicima proizašlim iz dotične provincije“. Skok 1923, 123.

⁴¹ „Do detaljnije gramatike vulgarno-latinskoga jezika jedne rimske provincije nemoguće je doći.“; „Vrlo je česta pojava, da na istom natpisu dolazi zajedno klasički i vulgarni oblik, klasička i vulgarna konstrukcija. Odatle se vidi samo to, da je u sastavljača oslabljen bio osjećaj za klasičnu pravilnost, a ne vidi se, kakav je zapravo bio njegov govor.“ Ibidem.

⁴² Библиографију Петра Скока наћи у N. 1949, 193-213 (за радове објављене до 1948. године), Muljačić 1969 и Muljačić 1995 за остале радове.

⁴³ О овом преокрету у Скоковој научној мисли видети у Muljačić 2000, 2.

⁴⁴ Skok 1926; Skok 1928; Skok 1930; Skok 1934.

⁴⁵ Kovačec 1994, 7.

студије, осим уверења да се латински језик на Балкану најуспешније проучава с погледом „уназад“, уз помоћ етимологије, топонимике и романске филологије, у науку увео и нов термин „балкански латински“ (*Balkanlatein*).

Овај појам, судећи по садржини Скокових чланака, служио је као радни термин за ознаку скупа латинских позајмљеница у балканским језицима, као и скупа (фонетских) особина латинског језика које се могу реконструисати на основу ових балканских позајмљеница, али је истовремено имао и шире значење „латинског језика који се говорио на Балкану“⁴⁶ – неодређено и спорно по много чему. Наиме, све недоумице које се могу приписати вулгарном латинском (да ли је реч о посебном језику, а ако је посебан, зашто се и даље назива латинским;⁴⁷ када се говорио; ко га је говорио и сл.)⁴⁸ још више се усложњавају географском одредницом (да ли је реч о дијалекту латинског – са посебним фонетским, морфосинтаксичким и лексичким обележјима – ако јесте, зашто није утврђено постојање сличних дијалеката у другим областима Римског царства;⁴⁹ да ли је реч о балканском романском, ако јесте, зашто се и даље зове латинским и сл.)⁵⁰.

Овом термину оштро се супротстављао Барић још 1937. године тврдећи да неког заједничког „балканског латинитета“ никада није било, а научници који су

⁴⁶ Експлицитне дефиниције „балканског латинитета“ у овим Скоковим чланцима нема. Видети за прво значење нпр. наслов потпоглавља VII „Заједнички лексички елементи у балканском латинском (наше истицање) и у јужној Италији“ и његово објашњење у првој уводној реченици „У овом поглављу ће на једном месту бити обједињена лексичка преклапања латинских и грчких (!) позајмљеница у стародалматском, српскохрватском, албанском и румунском са оним у јужноиталијанском романском и грчком...“ Skok 1934, 480. С друге стране, о Скоковом схватању балканског латинског у смислу одређеног језика или дијалекта сведочи навођење различитих одлика које могу да се односе само на целовит и уређен лингвистички систем, а не на ареални (и неповезан) скуп језичких позајмљеница (нпр. постојање сопствених позајмљеница). Видети, рецимо, списак германских „елемената“ у Idem, 493-99.

⁴⁷ Видети став да је вулгарнолатински, заједно са романским језицима, језик другог „лингвистичког типа“ и да је као такав различит од класичног латинског у Coseriu 1987, 64.

⁴⁸ О проблему дефинисања термина вулгарног латинског видети у Tekavčić 1970, 2-10 и Недељковић 2012, 10-11.

⁴⁹ У науци важи став да је „латински језик, уза све разлике, у основи јединствен све до у VII век“, односно да „из језичког варирања... нису произашле неизбрисиве регионалне црте нити се профилисали трајни дијалекти“. Видети Недељковић 2012, 48-9. Видети, такође: „Територијални параметар, чија важност је за латински очигледна, поставља, на тренутном ступњу истражености, питања од велике важности, али нуди веома мали број решења и не дозвољава да се оцрта ни један кохерентан варијетет“ у Herman 1996, 49.

⁵⁰ Видети нпр. поистовећивање термина „балканско-латински“ и „балканско-романски“ у Ligorio 2014, odeljak 1.2 §2.

се касније бавили проучавањем латинског језика на Балкану увек су изнова били приморани да га оповргавају или редефинишу (Муљачић, Недељковић, Лигорио).⁵¹ Међутим, о утицају Скоковог мишљења и категоризације сведочи чињеница да и они аутори који су сасвим разложно и оправдано критиковали потребу за оваквим термином тај термин у својим студијама користили.⁵² Укратко говорећи, Скок је својим, у сваком погледу маестралним делом будућим генерацијама истраживача латинитета на Балкану показао не само КАКО се тај латинитет најбоље изучава (реконструкцијом, преко латинских рефлекса у другим језицима), већ и ШТА би тај латинитет требало да представља (посебан дијалекат латинског језика).

⁵¹ Muljačić 2000, 14; Nedeljković 2015, 324; Ligorio 2014, §2.

⁵² Nedeljković 2015.

2. Протороманска реконструкција vs. филолошко проучавање извора

Методологија коју Скок користи, карактеристична за романску филологију, није нелегитимна. Напротив, ради се о једном од два могућа приступа проучавању вулгарног латинита.⁵³ А он је, у случају недостатка или фрагментарности латинских извора, који би свакако били основ првог и главног метода, пожељан и добродошао.⁵⁴ На пример, без протороманске реконструкције богатство лексике свакодневног живота неке области (називи биљака, животиња, покућства, морнарски, земљораднички, сточарски термини и сл.) остало би углавном непознато.⁵⁵ Оно би, рецимо, ако се посматра само из перспективе епитафа, „гробљанске перспективе“ како то каже Катичић,⁵⁶ било сасвим невидљиво.

А управо је проучавање натписа, кад је реч о провинцији Далмацији, једина друга могућност приступа помесном говорном језику: других сачуваних латинских (локалних) текстова има веома тек неколико. Чини се да би њу – упркос Скоковом примеру, што би се модерним језиком рекло, примеру „најбоље праксе“, упркос ноторној штурости, формулаичности и нерепрезентативности епиграфских састава – требало још једном узети у обзир и натписе посматрати као основни извор информација о латинском језику који се говорио у Далмацији. Разлози за то су једноставни и добро познати:

1) Ради се о две, по вредности неупоредиве сазнајне равни. Реконструисани облици су увек претпостављени, а они записани, сачувани на папирусу, пергаменту, камену, дрвету, олову, злату, сребру део су објективне реалности.

⁵³ Видети у Herman 2000, 26; Stefanelli 2003, 530; Недељковић 2012, 82.

⁵⁴ Видети Недељковић 2012, 82.

⁵⁵ Видети списак латинских основа у српскохрватском лексичком материјалу (Leksikon predmletačke romanštine) у Ligorio 2014, који се великим делом састоји од горепоменутих свакодневних појмова.

⁵⁶ Katičić 1998, 53, говорећи о текстовима на надгробним споменицима у римској Далмацији.

„[Н]и најоскуднији или по ма чему другом најнезгоднији контекст у којем затичемо неко стварно језичко сведочанство не може се по својој неповољности упоредити са вакуумом у којем стоје протороманизми као реконструисане форме.⁵⁷

2) Протороманска реконструкција не представља реконструкцију свих нивоа језичког система (фонетике, морфологије, синтаксе, лексики), већ само неких (лексики у првом реду). С друге стране, језичка сведочанства су неретко сачувана у облику синтаксичких целина, реченица или текстова различитих дужина, допуштајући тиме анализу свих језичких категорија, „ма колико оне биле оскудно представљене“⁵⁸.

„Романска филологија, упоредна граматика романских језика [...] никада није успела да сама досегне до латинског језика онаквог каквог га познајемо [...].

Довољно ће бити да се подсетимо, на пример, да, када не бисмо познавали латински из других извора, када би то био језик који није посведочен, као угрофински или индоевропски, постојање фонолошке дистинкције између дугих и кратких вокала исте боје била би само једна од многобројних хипотеза ради објашњења одређених чињеница; ни по чему не бисмо могли да претпоставимо појаву, па чак и високу учесталост *-t* на крају вишесложних речи; именска промена би била позната само у фрагментарном и неизвесном облику, постојање средњег рода чинило би се као смела хипотеза, а ни по чему не бисмо могли да претпоставимо, у том хипотетичком протојезику, постојање синтетичког пасива, па ни велики број лексичких елемената који су сасвим чести у стварном латинском, али опет заувек изгубљени, као *loquor, pulcher, exiguus, equus, opto* и толики други, да

⁵⁷ Видети Недељковић 2012, 82.

⁵⁸ Ibidem.

наведемо само неке. А кад је реч о синтакси, о синтакси не бисмо знали ништа вредно помена.“⁵⁹

3) Протороманском реконструкцијом каснијег романског језика (и романских позајмљеница) забележеног у некој области не може се реконструисати латински варијетет те области.⁶⁰ Наиме, будући да су реконструисане форме само логички изведене апстракције, лишене су како хронолошке⁶¹ тако и географске маркираности.⁶² Сви протороманизми, било од ког тачно одређеног језичког сведочанства да су дедуковани, лебде у временском и просторном вакууму, припадају *zone grise, no man's land*.⁶³

„Ми под звездом видимо нешто чега је морало бити, али немамо ни најмањих назнака где је, кад је, у којем контексту и под којим условима то било“.⁶⁴

Слично се може рећи и за оне облике који немају звездицу, јер чињеница да су забележени у неком, од дате регије посве независном или локално недефинисаном тексту, осим што пружа додатну сигурност у исправност реконструисаног облика, не мења ништа: дедуковане форме, макар потврђене

⁵⁹ Herman 2006, 183-84. Видети, у истом смислу, Крамерову опаску о именици *corni*, која би, сматра, да није посведочена као таква (са наставком *-i* у Nom-Acc-Voc Sg), била без двоумљења реконструисана као *cornit*. Видети у Kramer 1992, 205.

⁶⁰ Недељковић 2012, 83.

⁶¹ На пример, видети закључак у Ligorio 2014, §185 да анализом латинских, односно романских позајмљеница у српскохрватском језику није могуће утврдити да ли латинске позајмљенице у језику примаоцу (српскохрватском) потичу директно од античких латинских лексема или њихове позније, романске форме. Видети донекле сличан рад Зајдла који – на основу суфикса *-astro-* реконструисаног у протоформи, а који је, како сматра, типичан за латински семантички систем – покушава да у лексички романских језика издвоји старији, вулгарнолатински лексички слој у Seidl 1992. Треба напоменути да се овај критеријум стратификације, који се чини сасвим валидним, може применити на врло ограничен број именица (са датим суфиксом).

⁶² С изузетком топонима.

⁶³ Изразе „сива зона“, „ничија земља“ користи Херман. Видети у Herman 1992, 184.

⁶⁴ Недељковић 2012, 82. Видети слично мишљење Крамера који реконструисане, а непотврђене форме (под звездом) назива „фантомским речима“, тј. речима без значења. (Сматра да једино значење које ове форме имају је значење затечено у модерном језику, а не оно које су имале пре петсто или хиљаду година – у међувремену „могло се (sc. првобитном значењу) свашта догодити“.) Видети у Kramer 1992, 204-05.

негде другде, и даље остају апстрактне, ни по чему географски одређеније од оних хипотетичких, нигде посведочених.

Идеји праволинијског развоја језика у једној регији од антике до модерних времена, која лежи у основи методологије покушаја реконструкције латинских дијалеката на основу средњовековног или новијег романског материјала, супротстављају се досадашња сазнања стечена проучавањем натписа.⁶⁵ Регионалне црте уочене на натписима, иако су свеукупно малобројне, у већини случајева не подударају се са каснијим романским развојем у датој области. Најпознатији је пример NomPl прве деклинације на *-as*.⁶⁶ Уколико би се узеле у обзир све територије како савремене, тако и историјске („потпољене“, нестале) Романије, очекивало би се да је он заступљенији на западу јер се јавља у западним романским језицима (као *-s*). Међутим, то није случај. Примери номинатива множине на *-as* посведочени су у далеко већем броју на латинским споменицима источно од такозване линије Ла Специја-Римини.⁶⁷

Такође, треба имати у виду и да су домети реконструкционистичке методе утолико мањи, уколико је временски јаз између романских споменика и на основу њих пројектованог латинског језика већи. Ово је нарочито видљиво у случају Далмације где најстарија сведочанства о аутохтоном романском идиому,⁶⁸ ако се изузму четири дубровачке речи из године 1440. сачуване у књизи Филипа Диверсија, потичу највећим делом с краја 19 века.⁶⁹ (Реч је, како је познато, о

⁶⁵ Видети Херманов чланак посвећен овом питању у Herman 1990, 55-61.

⁶⁶ Видети Недељковић 2012, 83 нап. 75.

⁶⁷ Видети Herman 1990, 59-60. Видети преглед бројних теорија о пореклу овог морфема, као и списак свих примера из источних провинција у Galdi 2004, 59-65.

⁶⁸ Синтагма „романски идиом“ овде је колектив у значењу скупа романских дијалеката или језика. О постојању не једног, јединственог идиома (далматског) како је то сматрао Бартоли, који је у наслову свог дела истакао да се ради о једном језику који се говорио „од Крка до Дубровника“ (Bartoli 1906 и превод на италијански Bartoli 2000), већ о постојању више различитих романских дијалеката (чак дванаест!) видети у радовима Муљачића (Muljačić 2000, 363 и Muljačić 2000, 423) и Вулетића (Vuletić 2015). Видети нарочито Вулетићев чланак у коме резимира научне резултате Муљачића и, између осталог, каже: „...његова [Муљачићева] заслуга је у томе што је увидео да се ради о групи језика, а не о једном језику, што и боље одговара географској и социолингвистичкој реалности „аутохтоне романштине“ источног Јадрана“ у Vuletić 2013, 57.

⁶⁹ Muljačić 2000, 207-09.

остацима аутохтоног вељотског или крчког дијалекта које је од „последњег изворног говорника“⁷⁰ чуо и забележио Бартоли.⁷¹)

2.1. (Прото)романски vs. латински

Ипак, питање старости најранијих романских споменика, за Далмацију веома неповољно, није једина тешкоћа везана за параметар времена. Наиме, ако је време најстаријих романских споменика различито за различите језике и регије,⁷² оно је увек познато и представља сигурну хронолошку тачку пре које је морало доћи до развоја посебног, романског идиома. С друге стране, и на другом крају „лингвистичке једначине“, реконструисани облик није могуће датovati – као што је већ речено. А са немогућношћу временског одређења уско је повезана и немогућност категоризације: да ли апсолутна протоформа припада латинском или (прото)романском језичком систему, или и једном и другом, не може се знати.⁷³ Иако код неких истраживача ни ове категорије не постоје, већ се вулгарнолатински изједначава с протороманским,⁷⁴ ипак треба напоменути да се

⁷⁰ О могућности да је и почетком двадесетог века било других изворних говорника вељотског који су језик боље познавали од Бартолијевог информанта Туона Удаине видети у Vuletić 2013, 52.

⁷¹ Мањи број краћих текстова прикупљен је раније, почевши од 1840. године, од стране Бартолијевих претходника (cf. Bartoli 2000, 6-10).

⁷² Видети кратак преглед првих сведочанстава различитих романских језика (регија) у Elcock 1960, 331-33.

⁷³ Видети напомену 64. Видети такође Милерове речи о терминолошким тешкоћама при састављању етимолошких речника: „Шта уопште значи то да је једна реч „латинска“ или то да је једна реч „романска“? У старим етимолошким речницима који су узимали у обзир само наслеђене речи постоји само поредак да једно следи после другог: потврђен и непотврђен латински претходи романском. Постоји прећутан договор да се, у терминологији, питање временске границе између латинског и романског држи отвореним. Када је једна форма и даље „латинска“? Само ако се са сигурношћу она можа назвати „латинском“, може бити етимон неке „романске“ речи и као таква полагати право на место у етимолошком речнику. А ако је „романска“, онда је део интерроманске лексикологије. Али, за данашње етимологе све је више случајева где се поредак да 'из сигурне или претпостављене латинске речи следи романска' приближава поретку да 'обе речи стоје једна поред друге' и више не може да се одреди да ли је формално латински лексем који се среће у латинским текстовима у ствари само средњолатинска писана варијанта једног народног романског.“ Müller 1987, 320.

⁷⁴ Видети, на пример: „Заиста, ако би неко тражио оригинални, једнообразни, неиздиференцирани, прави проторомански, он би требало да га потражи – иако је наравно непосведочен – у говору гвозденодопског села из 8. или 9. века п. н. е. на врху Палатина или у селима старог Лација јужно од Тибра, јединих места где се латински (наше истицање) говорио на прагу историјске ере.“ у Pulgram 1987, 191. Видети исту идеју у De Dardel 1996. Илустративан је и поднаслов код Илкока 'Вулгарнолатински, *alias* проторомански'. Elcock 1960, 20. О пореклу ове

ради о два различите језичке структуре између којих може да се одреди период прелаза или апроксимативна хронолошка граница.⁷⁵ Она, наравно, није иста за све области Романије,⁷⁶ али је, како видимо, трансформације свуда било – латински језик се у једном тренутку више нигде није говорио.⁷⁷

До када се говорио, односно, како је престао да се говори и како се претворио у нешто што више није латински, актуелна су питања савремене латинистике и романистике.⁷⁸ Истраживања, која су тако текла у два правца 1) у правцу одређивања општег лингвистичког модела прелаза с латинског на романски⁷⁹ и 2) у правцу одређивања времена прелаза с латинског на романски у појединим областима,⁸⁰ углавном су заснивана на изворима из западних латинофоних области (Италије, Галије и Шпаније). То су уједно области у којима романски језици и даље трају и из којих је сачувано највише текстова из „формативног“, раносредњовековног периода.

2.2. Методологија временског разграничавања романског и латинског

Ова важна питања, у новије доба, решавају се најпре социолингвистичким методама, односно језички подаци, добијени читањем извора, сучељавају се са различитим социолошким чиниоцима и тако анализирају. Обично се при том напомиње да, при доношењу закључака, треба имати у виду сазнање модерне историјске науке да је прелаз из антике у средњи век и у друштвеном контексту

идеје и њеним творцима Холу (Robert Anderson Hall) и Де Дарделу (Robert de Dardel) видети у Wright 2011, 64.

⁷⁵ Видети језгровит Бањаров чланак у коме стоји: „У суштини, чини се да је пресудан период језичког прелаза (sc. с познатолатинског на првобитни романски) смештен у сто година, од 650. до 750.“ у Banniard 2003, 551. Видети такође Недељковић 2012, 63.

⁷⁶ О нужно различитом времену прелаза с латинског на романски у областима које су биле политички, културно и географски разнородне видети у Недељковић 2012, 67. О највероватнијем времену прелаза с латинског на романски за поједине области видети у Banniard 2003, 551.

⁷⁷ Видети поглавље о средновековном латинитету Лефштетове књиге „Позни латински“ где се, између осталог, тврди да је латински „од краја осмог века у суштини био језик који се учио (learned language)“ у Löfstedt 1959, 61.

⁷⁸ Видети новији синтетички рад на ову тему у Becker 2014. Видети такође низ Херманових чланака у којима се ова питања изричито постављају и разматрају у Herman 2006, 169-213.

⁷⁹ Детаљно разрађен модел преласка из једног у други језички систем видети у Banniard 2003.

⁸⁰ Видети, на пример, студију о односу латинског и романског у Шпанији и Франачкој у доба Каролинга у Wright 1982.

представљао период постепене трансформације, а не период катастрофичних прелома и прекида.⁸¹

У радовима историчара истиче се да није било наглих усека, тоталног брисања постојећег, јасног и дефинитивног раскида, *rupture*, између два света. Уколико се ово уопштено мишљење примени на језик, додаћемо, који је нематеријална и апстрактна структура, може се очекивати да промене буду још спорије и још неприметније.

2.2.1. Временско разграничење романског и латинског у Далмацији

Кад је реч о Далмацији, о трајању латинофоније и њеном престанку, тј. времену преображаја латинског у романски (далматски), мало се зна. Урсини каже да је у Далмацији (и Истри) хронологију прелаза с једног „варијетета“ на други „тешко прецизирати“.⁸² Муљачић, с друге стране, дефинише *terminus post quem* верујући да до развоја посебног језика није могло доћи пре 751. године због постојања Равенског егзархата који је, како мисли, стварао не само политичко, већ и језичко јединство.⁸³ Крамер пак не пружа тачно временско одређење. Једноставно сматра да се латински језик у Далмацији, који је претходно био сличан са језиком у Истри и северној Италији, преобразио и добио нов идентитет након досељења Словена: у првом реду због изолације и смањивања територије романског становништва, а потом и због утицаја новог, суперпонираног језика.⁸⁴

⁸¹ Becker 2014, 279.

⁸² Ursini 2003, 690.

⁸³ “Како је језик еминентно социјална појава, која настаје и мијења се због стварних потреба саобраћаја међу људима, бизантски далматински градови могли су постати центри стварања некога посебног говора тек онда, кад нису више зависили ни административно ни културно од италских центара равенатског мостобрана ни од других бизантских упоришта у Италији, дакле тек иза 751. год.” Muljačić 2000, 25.

⁸⁴ „[Ј]езика нових господара“. Видети Kramer 2014, 252.

3. Проучавање латинског језика провинције Далмације с аспекта класичне филологије

Међутим, било да је долазак Словена био покретач убрзаних иновација у латинском језику које су довеле до стварања посебног идиома, или су оне у Далмацији започеле још пре Словена, чињеница да су ова два језика, (далматински) латински и словенски, дошла у контакт у 6. веку, овај период у лингвистичком смислу издваја од осталих. Јер, његов значај протеже се не само на латинистичка и романистичка истраживања, као што је то рецимо случај са западним латинофоним областима, већ и на подручје славистике.

Ипак, као што је горе речено, ове три филолошке гране нису дале подједнак допринос његовом проучавању. Поред постојања текстова на латинском језику и могућности проучавања језика у Далмацији у овом периоду у оквиру латинске филологије, као што је то случај при проучавању латинског језика у другим регијама, најчешће су, а чини се по угледу на Скока и његов изузетан рад, коришћене друге методе, оне које су за полазиште имале романски или словенски материјал. Разлог ове „резигнираности“ науке којој би позноантички период требало да буде једно од подручја интересовања је, да поновимо, вишеструк.

1) Најпре, песимизам улива врста сачуваних споменика. Ради се највећим делом о натписима, који су, не само по мишљењу Скока, него и по мишљењу већине савремених истраживача, непоуздана сведочанства за испитивање говорног језика (нпр. Адамс, Недељковић; изузетак је Херман и његова школа).⁸⁵

⁸⁵ Адамс сматра да „од свог материјала који се може користити за истраживање регионалне различитости латинског језика, натписи, једнообразни у целом Царству, имају наслабију доказну моћ“. Adams 2007, 7; Недељковић, резимирајући досадашња истраживања регионалног латинитета заснована на помесним епиграфским корпусима наводи да нису донела очекиване резултате (профилисање посебних латинских дијалеката) и пориче њихову епистемиолошку вредност у том правцу: „Данас можемо да потврдимо да се показало да је ова квадратура круга латинске лингвистике немогућа.“ Nedeljković 2015, 325. Међутим, Херман, истичући такође да приликом изучавања натписа не треба тражити испреплетен скуп латинских дијалеката (који и не постоје), већ скицу бржег или споријег продора иновација пореклом из Италије, сматра да студије епиграфског материјала нису узалудне. Herman 1978, 48. Ово потврђују и његови бројни

2) Затим, Скоковом заслугом, створен је надређен појам „балкански латински“ који је, иако коришћен и у модерном научном дискурсу, у суштини лишен лингвистичке реалности.⁸⁶ Преширок и супстанцијално празан произвео је такође неодређене, прешироке и јалове закључке (нпр. „балкански латински је посебан по томе што ни по чему није посебан“).⁸⁷

3) Такође, све до почетка 21. века, када је објављена збирка салонитанских хришћанских натписа *Salona IV* (2010), није постојао епиграфски корпус који би био посвећен искључиво натписима из провинције Далмације. Далматински натписи могли су се наћи или у оквиру *CIL (Corpus Inscriptionum Latinarum) III* (1902) који, између осталог, обухвата материјал и из других провинција у Илирику,⁸⁸ или у оквиру три броја љубљанског часописа *Situla* (5 (1963), 19 (1978) и 25 (1986)) у којима је, од стране Ане и Јара Шашела објављиван епиграфски материјал са територије некадашње Југославије (*ILJug*) пронађен и публикован после издања трећег тома *CIL* (од 1902. до 1970.)⁸⁹

Ако се изузме збирка епиграфске поезије пореклом из Далмације *Carmina epigraphica*, коју је 1987. објавио Рендић-Миочевић,⁹⁰ која не садржи нова, критичка издања натписа у стиховима, већ њихове преписе из ранијих корпуса – употпуњене преводом и краћим уводом о месту налаза – од 1986. до 2010. године није публикована ни једна епиграфска свеска, посвећена било новим, било реедитованим старим натписима из Далмације. С обзиром да је нових налаза од 1970. године било веома мало,⁹¹ може се стећи утисак да је с постојањем *CIL III* и

лингвистички радови засновани искључиво на натписима. Видети у зборницима Hergman 1990 и Hergman 2006. Херманово уверење да целовит и детаљан преглед вулгарнолатинских облика сачуваних у епиграфском материјалу може бити научно целисходан дели његов ученик Бела Адамик.

⁸⁶ Видети поглавље 1.4.2.

⁸⁷ Nedeljković 2015, 327.

⁸⁸ *CIL III* 271-408, 1026-1039, 1472-1667.

⁸⁹ *ILJug* 64-268, 594-1034, 1466-3002. (Треба запазити несразмерно велики број натписа 1466-3002 у последњем броју (1986) који обухвата натписе пронађене и објављене у најранијем периоду од 1902. до 1940. За ово „златно доба“ далматинске епиграфике најзаслужнији је Фране Булић који је с места директора Археолошког музеја у Сплиту дуги низ година био посвећен издавању салонитанске и далматинске епиграфске грађе. О Булићевом научном раду и доприносу развоју археологије и епиграфике у Далмацији видети у Уводу у *Salona IV*, стр. 6-7.)

⁹⁰ Rendić-Miočević 1987.

⁹¹ Видети Увод у *Salona IV*, стр. 7.

тробројног издања *ILJug* пред истраживачима стајао мање-више комплетан списак далматинских епиграфских споменика.

Међутим, када се ова издања упореде са новим, модерним корпусом салонитанских хришћанских натписа, до изражаја долазе њихови бројни недостаци. Ради се најпре о изостанку поуздане репродукције натписа. У *CIL III* постоје само цртежи. У *ILJug* уз текст натписа не налазе се нити фотографије, нити цртежи. Затим, и у једној и у другој збирци подаци поред натписа су најчешће (и у најбољем случају) „каталожке“ природе: наводи се место налаза, физички опис потпоре натписа, уколико постоје претходна издања, и њихове библиографске одреднице, као и краћи критички апарат. Често изостаје датација. С друге стране, у салонитанском позноантичком епиграфском корпусу *Salona IV*, осим фотографија које стоје уз већину натписа, свакој епиграфској јединици (споменику) посвећен је исцрпан археолошки, палеографски, просопографски, историјски и филолошки коментар који обједињује најновија истраживања било о самом натпису, било о друштвено-историјским појавама које имају везе са датим натписом. Већина споменика је датована, макар приближно. Већина споменика је од стране издавача прегледана путем аутопсије. Све су то предности корпуса који до недавне 2010. године истраживачима латинског језика у Далмацији није био доступан.⁹²

4) Најзад, на изостанак фокусираности латинске филологије на проблеме далматинског латинитета у 6. веку утицало је и стање испитаности других, немонументалних и нелитерарних споменика из овог периода а који се, на одређен начин, могу довести у везу са провинцијом Далмацијом. Њих нема много, али поједини закључци који знатно мењају досадашња схватања (нпр. о аутентичности, намени, пореклу споменика) донети су тек у скороје време.

У питању су наине три врсте докумената: а) папирус који садржи садржи текст опорукe у корист становништва и цркве на острву Мљету;⁹³ б) препис

⁹² Хандли сматра да је, пре појаве корпуса *Salona IV*, посао истраживања хришћанских или позноантичких епиграфских споменика на источној обали Јадрана био “заstraшујући”. Handley 2014, 955.

⁹³ Marini 1805, n. 78. Овде увид у текст само према препису у Katičić 1998, 114.

одлука салонитанских црквених сабора из година 530. и 533;⁹⁴ в) оловна плочица са урезаним хришћанским магијским текстом пронађена у Трогиру (*Tabella plumbea Traguriensis*).⁹⁵

⁹⁴ Друга издања одлука сабора: Farlati 1753, 162-164, 173-174; Batthyány 1785, 285-290, 290-293; Kukuljević Sakcinski 1874, 195-197, n. CCXXXIX, 198-200, n. CCXL; Rački 1894, 13-15, 15-18; Šišić 1914, 157-161, 161-164; Gunjača 1951, 175-243; Клаић 1967, 76-81, 81-85; Gunjača 1973, 50-53, 53-56.

⁹⁵ Друга издања Трогирске оловне плочице: Detflesen 1870, 148-150; De Rossi 1870, 151-153; Ljubić, 1870, 228-229; De Rossi 1871, 38-40; *CIL III* p. 961 (K. Zangemeister); Bartoli 1906a, 259; Cabrol 1907, 1803; Wünsch 1907, 26-28; Skok 1915, 99-100; *ILCV* 2389; Barada 1935, 11-18; Mihăescu 1960, 265; *ILJug* 2792; Mastrocinque 2004, 828; Kapitanović 2013, 321-322.

3.1. Неепиграфски и нелитерарни извори латинског језика у Далмацији крајем 6. века

3.1.1. Папирус са текстом опоруке у корист становништва и цркве на острву Мљету

Кад је реч о тексту тестаментa на папирусу, нарочитих новина нема, јер је он у Катичићевој *Litterarum studia* (1998.) – одакле га ми овде читамо – идентичан као и његово прво издање у Маринијевој збирци (1805). Наиме, будући да је сâм папирус изгубљен током другог светског рата, није уврштен у Тједерово модерно двотомно издање италијанских папируса насталих 445-700 године (први том објављен је 1955, други том 1982. године)⁹⁶ којима, вероватно, по месту и времену настанка припада. Катичићева заслуга је ипак у томе што је текст у својој књизи репродуковао и ставио у контекст са другим, сличним документима.

3.1.2. Препис одлука салонитанских црквених сабора из година 530. и 533.

С друге стране, акти салонитанских сабора сачувани су у више рукописа, од којих најстарији потиче из 16. века, а записани су као део хронике анонимног аутора познате као *Historia Salonitana Maior*.⁹⁷ Она пак представља унеколико проширену верзију хронике Томе Архиђакона *Historia Salonitana* (середина 13. века). Постојање два веома слична дела, од којих једно није датовано и без имена аутора, произвело је свакако бројне, а некада и веома оштре, историографске расправе (о времену настанка, имену аутора).⁹⁸ Међутим, без обзира на одговоре на ова питања везана за главно дело, аутентичност докумената који се у њему налазе, између осталог и аутентичност одлука салонитанских сабора из 6. века, већ од доба Ивана Лучића (17. век) предмет је спорења.⁹⁹ Лучић је, на пример, сматрао да су сви документи у *Historia Salonitana Maior* – фалсфикати, а да су оригинални само делови који се подударају са

⁹⁶ Tjäder 1955; Tjäder 1982; Tjäder 1954.

⁹⁷ Видети преглед рукописа и модерних издања *Historia Salonitana Maior* у Budak 2013, 102-104.

⁹⁸ Видети у Idem, 106.

⁹⁹ Idem.

хроником Томе Архиђакона. Иако би се могло очекивати да је, након четири века, о овом проблему већ формиран научан суд, тек је Прозоров 2011. године историјском анализом и поређењем са сличним саборима недвосмислено доказао да се, барем кад је реч о овим позноантичким саборима, ради о аутентичним црквеним текстовима.¹⁰⁰

3.1.3. Трогирска оловна плочица

Што се тиче трогирске оловне магијске плочице, пронађене 1869. године на брду изнад Трогира, она је засигурно аутентична, јер је палеографским методама, на основу других датованих докумената, оцењено да курзивно писмо којим је исписана припада 6. веку. Међутим, управо због врсте писма, као и због својства олова да се натписи по њему брзо оштећују и губе, текст плочице је имао више читања која су се разликовала у битним деловима. До недавно је, међутим, било прихваћено читање Миха Бараде, објављено 1935. године након детаљне палеографске анализе и увида аутора у оригинал.

Оно је скоро у целини касније преузето у *ILJug* јер издавачи 1986. године текст, због оштећености материјала, више нису могли аутопсијом да прочитају. Међутим, 2016. године примећено је да у Барадином критичком апарату и прегледу ранијих (бројних) издања недостаје читање Рикарда Винша (1907.),¹⁰¹ сасвим опречно од Барадиног.¹⁰² При поређењу ова два издања, предност је дата старијем, Виншовом, и предложена је ревизија целог текста. Наиме, уколико се прихвати Виншово читање, плочица се разумева као талисман против болести, ношен уз тело, док је, с друге стране, по Баради, плочица имала својства такозване руралне магије и била је намењена заштити усева од града. Због значаја овакве врсте докумената (магијских плочица) за познавање црта говорног језика, ове

¹⁰⁰ Prozorov 2011. Исто мишљење, иако без детаљне анализе као што је даје Прозоров, видети у Basić 2009, 60.

¹⁰¹ Idem.

¹⁰² Тезе изнете на Првој међународној радионици компјутерске латинске дијалектологије (Будимпешта, 7-8. април 2016. године)/ First International Workshop on Computational Latin Dialectology/ у оквиру предавања *The Tabella plumbea Traguriensis as evidence for spoken Latin in Dalmatia in the 6th century* (Д. Кунчер). Шири преглед видети у Kunčer 2017.

текстолошке промене треба узети у обзир и при лингвистичкој анализи будући да се и њени услови, са новим текстом, знатно мењају.

4. Социолингвистичка истраживања „далматинског“ латинитета

Но, уколико су горенаведени разлози били „препреке“ за проучавање латинског језика у Далмацији с аспекта класичне филологије и сачуваних латинских извора, модерних истраживања је, како се види из датог прегледа литературе, ипак било. Најпре у оквиру Михаескуове монографије, затим Омелченкове, Барбаринијеве, Генгове и недавно у оквиру Галдијеве студије. Ту је неколико Херманових радова посвећених Далмацији (и другим областима), као и, у новије време, одређен број Адамикових чланака. Истраживања везана за провинцију Далмацију такође се помињу у Недељковићевом раду из 2015.

Међутим, како се види из датог прегледа, она су сва, с једне стране, компаративног карактера (тичу се и других провинција, а не само Далмације), а с друге стране, обухватају шири временски период (више векова, а не само шести век). Иако би ексклузивност питања профила латинског језика у Далмацији у 6. веку била довољна за засебно проучавање, засебну студију, треба напоменути још једну карактеристику досадашњих студија о латинском језику било у Далмацији, било на Балкану – која ову тему нужно шири. Наиме, ни једна од њих није спроведена с аспекта социолингвистике, тј. друштвени статус, пол, занимање, етничка припадност, године говорника нису, у језичком смислу, узимани у обзир. Такође, донети и правци комуникације на латинском језику у Далмацији и другим балканским провинцијама у било ком периоду, па и у 6. веку, нису проучавани. О одсуству оваквих радова посредно сведочи сажета и, како се види из Недељковићеве опаске, сасвим неоснована Адамсова тврдња, у његовој утицајној књизи, да латинофоног становништва, осим пролазника (трговаца и војника), на Балкану није ни било.

Тезу и противтезу овде наводимо у целини: „У неким источним областима, вероватно се није развило локално латинофоно становништво, већ (је било) само трговаца и војника који су кроз ове области пролазили; беспредметно је, на пример, проучавати балканске натписе у нади да ће они приказати црте

„балканског латинског“.¹⁰³ Недељковић одговарајући на овај став упозорава да се ради о две различите ствари: о неадекватности натписа за испитивање говорног латинског и о постојању говорног латинског. „Нарочито кад је реч о језичким цртама, ово [нерепрезентативност ткз. „епиграфског слоја“] је озбиљна сметња. Ипак, не треба се одрећи истраживања у целости тврдећи да у унутрашњости Балкана уопште није било латинофоних говорника локалног порекла. Ако ишта, доказано је да је латински био први језик Константинов и Јеронимов, који долазе са Балкана, у истој мери као што је то био Теодосијев, који је био Шпанац, или Августинов, који је био Африканац.“¹⁰⁴ Треба такође истаћи да се Недељковићева одредница „у унутрашњости“ Балкана, иако би у контексту била очекивана, не налази у наведеној Адамсовој реченици – Балкан се у овој Адамсовој тврдњи помиње уопштено, без географских ограничења.

¹⁰³ Adams 2007, 633.

¹⁰⁴ Nedeljković 2015, 325.

4.1. Значај писама папе Григорија I за проучавање комуникације на латинском језику у Далмацији

Како за ова истраживања могу да послуже не само локални латински извори, већ и било који извори у којима би, на неки начин, били приказани комуникацијски односи у датој области, увидом у сачуване документе који се односе на провинцију Далмацију,¹⁰⁵ својим значајем за ову тему и исцрпношћу података издвајају се писма папе Григорија I (590-604) упућена далматинским епископима.¹⁰⁶ Стицајем околности, она се управо односе на период који је у историји провинције Далмације био пресудан.

Наиме, на основу археолошких налаза види се да је крајем 6. и почетком 7. века дошло до корените трансформације живота у Далмацији коју карактерише дезинтеграција и рурализација градова.¹⁰⁷ (У ранијој историографији ове промене су се недвосмислено приписивале најезди Словена и њиховом масовном насељавању у овом подручју. Новија пак истраживања не потврђују ову претпоставку.)¹⁰⁸ С економским падом нужно је дошло и до културолошких

¹⁰⁵ За позноантички период исцрпан преглед писаних извора који се односе на источну обалу Јадрана видети Gračanin 2015, 72-80.

¹⁰⁶ Registrum 12/Ep. I, 10; 18-19/Ep. I, 19; 19/Ep. I, 20; 35/Ep. I, 27; 43/Ep. I, 36; 57/Ep. I, 43; 102-103/Ep. II, 17; 104-105/Ep. II, 18; 105-107/Ep. II, 19; 107-108/Ep. II, 20; 133-136/Ep. II, 44; 151-152/Ep. III, 6; 156/Ep. III, 8; 157/Ep. III, 9; 167-168/Ep. III, 22; 178/Ep. III, 32; 190-191/Ep. III, 46; 234-235/Ep. IV, 16; 238/Ep. IV, 20; 259-260/Ep. IV, 38; 271-272/Ep. V, 6; 276/Ep. V, 10; 295-296/Ep. V, 29; 318-320/Ep. V, 40; 371/Ep. VI, 3; 395-397/Ep. VI, 25; 397-398/Ep. VI, 26; 420-421/Ep. VI, 48; 468-469/Ep. VII, 17; 528-529/Ep. VIII, 11; 544-546/Ep. VIII, 24; 705-706/Ep. IX, 150; 712-713/Ep. IX, 156; 718/Ep. IX, 159; 734/Ep. IX, 177; 735/Ep. IX, 178; 736/Ep. IX, 179; 816-817/Ep. IX, 234; 820-821/Ep. IX, 237; 842-844/Ep. X, 15; 1003-1004/Ep. XIII, 8; 1096-1097/Appendix V. Напомена: у списак су унета не само папина писма директно упућена далматинским епископима, већ и она упућена другим адресатима а која се тичу далматинских епископа или догађаја у Далмацији.

¹⁰⁷ О привредној и демографској кризи која је захватила далматинско приобаље још у време Јустинијана видети у Goldstein 1992, 63-67; О несигурности која је владала у позној антици у залеђу Далмације сведоче трагови бројних висинских утврђења која су саграђена у овом периоду, а која су имала функцију прибежишта. Анализу узрока и списак утврђења видети у Шпехар 2008. Видети такође сажети преглед досадашњих закључака о процесима деурбанизације у касној антици у Далмацији у Dzino 2010, 78-80. О сличним појавама у другим балканским областима у овом периоду видети Поповић 2003.

¹⁰⁸ „[Д]окази о појави „Словена“ или о масовној миграцији у западни Илирик пре средине 7. века веома су мршави и тичу се неколико пљачкашких упада који се више повезују са Истром него са Далмацијом.“ Dzino 2010, 99. О малобројним и неодређеним писаним изворима о упадима Словена у Далмацију, као и археолошким налазима који, како се сматра, не морају нужно да се тичу Словена видети у Idem, 87-99. Видети исто мишљење у Goldstein 1992, 82-83. О теденцијама да се

промена. Једна од њих је и нестанак „навике на натписе“.¹⁰⁹ Било монументалних, било једноставнијих, скромнијих натписа на латинском језику сасвим нестаје (најкаснији сачувани натпис из Далмације датира се у 612. годину). Следећи споменици преображеног латинског језика (романског) срећу се чак 828 година касније, у поменутој Диверсијевој књизи (1440.). Григоријева писма, са своје стране, у овоме се не разликују од епиграфских споменика. И она су, као писани извор који извештава о комуниколошким приликама у Далмацији, последња за позноантички период. Наиме, након њих, све до дела Константина VII Порфиригенита (905-959.) *De administrando imperio*, насталог средином 10. века,¹¹⁰ о романофоном становништву у Далмацији нема других извора.¹¹¹

Стога, можемо рећи, на исти начин као што су нпр. натпис посвећен архиепископу Максиму (CIL III 13131),¹¹² натпис посвећен свештенику Јовану (CIL III 9527)¹¹³ и натпис посвећен опатици Јовани (CIL III 9551),¹¹⁴ с краја 6. и с почетка 7. века, последња сачувана сведочанства постојања писаног латинског језика у Далмацији, тако су и писма папе Григорија последња сачувана сведочанства постојања усменог латинског језика у овој области.

Међутим, иако су Григоријева писма упућена далматинском свештенству препозната још у 13. веку у поменутој хроници Томе Архиђакона *Historia Salonitana* као важан извор за проучавање прошлости римске Далмације,¹¹⁵ а први пут груписана и преписана у обимном Фарлатијевом делу *Illyricum sacrum* 1753.

хоризонт сиротињских грађевина или постојање грубе керамике у градовима приписују придошлицама (Словенима), иако у ствари потичу из ранијег периода, видети у Поповић 2003, 256.

¹⁰⁹ На енглеском „*the epigraphic habit*“. Први пут у MacMullen 1982.

¹¹⁰ Тачније између 949-952. године. Видети у Вуру 1906, 576.

¹¹¹ “Преостали Романи побегли су у приобалне градове које и дан данас држе, наиме Котор, Дубровник, Сплит, Тетрангуриј, Задар, Раб, Крк и Осор чији се становници и данас називају Романима.” DAI I с. 29, 49-53, стр. 124.

¹¹² Друга издања: ILJug 2258; ILCV 1007; Salona IV, 191-193, п. 27. О „бурном“ историјату читања овог натписа видети у Basić 2008, 83.

¹¹³ Друга издања: AE 1890, 80; CLE 719; ILCV 79; AE 2005, 1186; AE 2005, 1185; Salona IV 305-312, п. 96.

¹¹⁴ Друга издања: AE 1976, 0522; ILJug 2567; Salona IV 490-494, Nr. 219; AE 2012, 1101. Сматра се, у складу са Булићевим мишљењем, да је овај споменик настао 612. године. Међутим, постоје и тумачења према којима се датује раније у 551. или чак у 506. годину. О проблематици датовања овог натписа и новом тумачењу видети у Basić 2008, 84-108.

¹¹⁵ Hist. Sal. c. V-VI.

године,¹¹⁶ да би почетком 20. века била и преведена од стране Булића у посебном чланку,¹¹⁷ она никад нису коришћена у горепоменутом смислу, тј. ради изучавања социолингвистичких питања у Далмацији.

Обично је, како се то и може претпоставити, о њима било речи у историографским студијама.¹¹⁸ Но, како се види из Бањарове анализе у његовој, по много чему, пионирској књизи *Viva voce* (1992.),¹¹⁹ и великом броју закључака који су донети на основу проучавања Григоријевог дела,¹²⁰ списи овог папе с краја 6. века могу знатно да допринесу и познавању комуниколошких прилика оновременог друштва.

4.2. Дела папе Григорија I као извор за проучавање комуникације на латинском језику

Иако Григоријев опус обухвата више разнородних дела, чињеница да је папа – због положаја на коме се налазио (положаја црквеног проповедника и црквеног администратора највишег ранга), а и због саме своје личности која је била обдарена изузетним практичним способностима – био у ситуацији да свакодневно комуницира са људима разног порекла и друштвеног статуса, било усмено, било путем писама, нашла је одраза и у његовим списима. Наиме, увидевши да је успешна комуникација основ и за успешно обављање оба посла, сматрао је да правила адекватног преношења порука слушаоцима и његови епископи и свештеници треба да следе и био је спреман да их детаљно опише, како за своје савременике, тако и за будуће генерације. Може се чак рећи, како то

¹¹⁶ Farlati 1753, 223-299.

¹¹⁷ Bulić 1984, 403-469.

¹¹⁸ На пример у радовима у којима се расправља о административној управи провинције Далмације: Diehl 1888, 170-171; Ферлуга 1957, 29-37; Margetić 1997. Писмима папе Григорија као извором за проучавање црквене организације у Далмацији у 6. веку нарочито се, у новије време, бавио Анте Шкегро. Видети Škegro 2001; Škegro 2007, 283-302; Škegro 2008; Škegro 2008a. У истом смислу ова писма помињу се у Pietri 1984. Важан су била извор за Булића и Бервалдија, као и Иванишевића који су састављали попис сплитских, односно салонитанских епископа. Видети Bulić-Bervaldi 1912, 62- 67 и Ivanišević 1994, 240-247.

¹¹⁹ Banniard 1992.

¹²⁰ Видети Banniard 1992, 105-179.

Бањар назива, да је Григорије развио своју сопствену теорију комуникације.¹²¹ Зато се управо у Григоријевом делу могу наћи пасуси у којима се на недвосмислен начин описује успешно разумевање изговорене или писане латинске речи.

На пример, у писму из 602. године, у коме даје савете подђакону Маринијану у Равени како да својом проповеди најбоље допре до слушаалаца, Григорије се залаже само за једноставније и пријемчљивије штиво, а не за неке друге промене.¹²² Из одсуства препреке у лингвистичком смислу (папа не помиње потребу превођења или употребе неког другог језика ради успешног преношења свете речи) очитује се и несметана „вертикална комуникација“ (обраћање образованијих онима мање образованим)¹²³ на латинском језику у Равени у овом периоду.¹²⁴ У истом смислу је и одељак из *Moralia in Iob* у коме Григорије упозорава говорника да, пред слушаоцима нижег нивоа образовања и културе, не сме да износи сво своје знање и компликоване идеје – да речи, које треба верницима да помогну и донесу утеху, на њих не падну као терет и самељу их.¹²⁵

О функционисању латинофоне комуникације и у ширим слојевима становништва сведочи писмо упућено подђакону Петру, управнику папског патримонија на Сицилији. У њему папа саветује Петра да пред сељацима (*rustici*) који су били угрожени од стране незајжљивих порезника прочита Григоријево писмо са поукама како да се одупру насиљу, као и да им га да у оригиналу или раздели у препису.¹²⁶ Нема потребе напомињати да је ово писмо, за које је

¹²¹ Banniard 1992, 131-133.

¹²² “*Illud autem quod ad me quorundam relatione perlatum est, quia reuerentissimus frater et coepiscopus meus Marinianus legi commenta beati Iob publice ad uigilias faciat, non grate suscepi, quia non est illud opus popolare et rudibus auditoribus impedimentum, magis quam prouectum generat. Sed dic ei ut commenta Psalmorum legi ad uigilias faciat, quae mentes saecularium ad bonos mores praecipue informant.*” *Ep.* XII 6, 45-51.

¹²³ Обраћање образованијих, са вишим степеном културе, онима мање образованим, са нижим степеном културе. О појму „вертикалне“ и „хоризонталне комуникације“ видети у Banniard 1992, 38-39.

¹²⁴ Herman 2006, 199.

¹²⁵ “*Dici enim infirmis fortia prohibet, ne dum incapabilia audiunt, praedicationis uerbis, quibus subleuari debuerant, opprimantur.*” *Mor. In Iob* 20, 3.

¹²⁶ “*Haec omnia sollicito relege omnemque illam familiarem tuam negligentiam postpone. Scripta mea ad rusticos quae direxo per omnes massas fac relegi, ut sciant quid sibi contra uiolentias ex auctoritate nostra defendere debeant eisque uel authentica uel exemplaria eorum dentur.*” *Ep.* I 42, 234-7.

Григорије очекивао да буде схваћено у усменом облику¹²⁷ од простих земљорадника на Сицилији, било истог језика и стила као и друга слична писма сачувана у Григоријевој збирци, тј. да је било на латинском језику и формалног стилског регистра. (Са овим Григоријевим наводом може да се упоређи и одељак из проповеди светог Цезарија који је у првој половини 6. века био епископ у Арлу.¹²⁸ У њему се галски епископ вајка због простих људи и жена који певају којекакве распусне песме, сматрајући да би много лакше научили хришћанске проповеди и химне, што би им било од много веће користи. Сасвим је очигледно да језик ових песама с почетка 6. века у Галији није био другачији и ближи обичним људима, него што је то био језик хришћанске химничке поезије. Разлика је само у жанру и – на Цезаријеву жалост – у популарности.)¹²⁹

Треба напоменути да се у горњим одељцима из Григоријевих списа експлицитно не тврди да се ради о слушаоцима латинског штива који су истовремено и неписмени. Они се додуше карактеришу као *infirmi, rudes*, или *rustici*, али ниједан од тих придева није одређен кад је реч о писмености. Утисак је да нису писмени, или да су полуписмени, али, како Бањар наводи, тај утисак може да vara, нарочито у одељку у којем се помиње проповед у Равени. Бањар сматра да је можда Григорије пренебрегао чињеницу да је у Равени, који је био значајан царски град на Западу и у непрестаној вези за Цариградом, ниво културе био виши него што је то био у Риму.¹³⁰

Међутим, у Григоријевом делу постоји одељак у коме се јасно види да и неписменим људима језик Светог писма није био тежак за разумевање, односно, како може да се претпостави, да се ниуколико није разликовао од њиховог свакодневног језика. У *Дијалозима* је наиме сачувана прича о потпуно

¹²⁷ Иако се из Григоријевог писма не види шта папа очекује да сељаци ураде са конкретним примерком писма, Бањар упозорава да из овог дела текста не треба разумети да су сељаци били писмени, већ да им се писмо предавало како би им послужило као документ на суду. Њега би тада, ради њихове одбране, неко други званично прочитао. Видети у Banniard 1992, 147.

¹²⁸ Caesarius Arelatensis, *Sermo* 6, 3. „...quam multi rustici et quam multae mulieres rusticanae cantica diabolica amatoria et turpia memoriter retinent et ore decantant... Quanto celerius et melius quicumque rusticus uel quaecumque mulier rusticana, quanto utilius poterat et symbolum discere, et orationem dominicam, et aliquas antiphonas.” Пример забележио Херман. Видети у Herman 1992, 188-89.

¹²⁹ Herman 1996, 198 n. 2.

¹³⁰ Banniard 1992, 137.

неписменом човеку, извесном Сервулу, који је, иако тешко болестан и везан за постељу, био упоран у својој жељи да остане у додиру са светом речју. Купивши кодексе са текстом Светог писма, молио је свештенике (*religiosi*), који би се затекли у његовом дому, да му те кодексе читају.¹³¹ О томе да их је он с лакоћом разумевао сведочи и Григоријева напомена да је Сервул, на тај начин, само слушајући читање, научио напамет цело Свето писмо. Да је текст био на неком другом језику, њему страном, то не би могао да буде случај.

С овим горенаведеним примерима, свим примећеним и забележеним од стране Бањара, јасно долази до изражаја значај Григоријевог дела за разумевање комуникације *in vivo* у некадашњим Западном римском царству крајем 6. века. Бањар је, међутим, одељке које је проналазио у папином делу анализирао, бележио и истицао без обзира на врсту списа у коме се налазе, а нарочито, без обзира на регију о којој се говори.

¹³¹ *Dial. IV 15, 2-3. „Nequaquam litteras nouerat, sed scripturae sacrae sibimet codices emeret, et religiosos quosque in hospilitate suscipiens, hos coram se legere studiose faciebat. Factum est ut iuxta modum suum plene sacrum scripturam disceret, cum, sicut dixi, litteras funditus ignoraret.“* Видети у модерном издању у De Vogüé 1978, 60.

4.3. Приступ проучавању комуникације на латинском језику у Далмацији крајем 6. века

Имајући у виду да је Григоријевих писама која се односе на Далмацију немали број (око 40) и да се она тичу не догматских или било којих теоретских проблема, већ врло приземних догађаја, као што су, на пример, пијанчење и лењост епископа Натала, или непослушност и осветољубивост епископа Максима, она представљају богат извор података како о међуљудским односима у Салони, тако и о њиховој комуникацији. Будући да нам је намера да се бавимо најпре комуниколошким односима, тј. питањима о домету, успешности, правцима говора на латинском језику у римској провинцији Далмацији, мишљења смо да детаљна анализа Григоријевих писама може допринети њиховом разумевању.

Значају овог истраживања доприноси више пута поменута чињеница је прелаз из 6. у 7. век, односно период из кога писма потичу, судобоносан за цео Илирик, па и за Далмацију. Свесни такође да комуниколошки проблеми не могу да се посматрају изоловано од оних лингвистичких, сматрамо да је потребно донекле описати и формалну језичку слику на крају 6. века. Будући да, након Скока, латински извори за било који период, укључујући позну антику, у Далмацији нису целовито испитивани, верујемо да приказ језика у Далмацији треба још једном извршити, с аспекта латинске филологије.

Овај рад је стога подељен на два дела:

Први део, у коме оцртавамо летимичну скицу или снимак лингвистичког стања у Далмацији крајем 6. века.

Други део, у коме пажњу посвећујемо писмима папе Григорија I и њиховом значају за разумевање комуникације на латинском језику у Далмацији крајем 6. века.

ПРВИ ДЕО – О латинском језику крајем 6. века у Далмацији

1. Методологија проучавања регионалних особитости латинског језика (увод)

У савременим радовима о регионалном латинитету, којима припада и ова студија, развијена је различита методологија, која може да се подели на два правца:

I квантитативна анализа епиграфског помесног материјала,

II филолошка и социолингвистичка анализа латинских извора свих врста, с тим да се нарочита пажња посвећује некњижевним изворима сачуваним на материјалу који није камен (папирус, олово, дрво и сл.).

Заступник прве је Херман, док је представник друге и новије Адамс. За њихово разумевање, међутим, треба навести и остале методе, примењиване у латинској дијалектологији пре њих.

1. Дескрипција епиграфског материјала појединачних провинција

За прву (Херманову) може се рећи да је настала као реакција на резултате студија латинских натписа пронађених на територији само једне провинције: Пирсонове студије о натписима у Галији,¹³² Карнуаове о натписима у Шпанији¹³³ и Скокове о натписима у Далмацији. Оне, као што су и сами њихови аутори невољно закључили,¹³⁴ нису донеле очекиване резултате, профилисан помесни латински дијалект, који би био нека врста „прафранцуског“, „прашпанског“ или

¹³² Pirson 1901.

¹³³ Carnoy 1906.

¹³⁴ Видети такође Pirson 1901, 324-25.

„прадалматског“. Као што је у Уводу напоменуто, појаве уочене на натписима често су у супротности са потоњим романским развојем. Сама „методолошка“ реакција огледала се најпре у одустајању од проучавања епиграфског материјала омеђеног старим римским провинцијалним границама. Међутим, уочена неопходност компаративног приступа креирала је, опет, два правца.

2. Компаративан метод

а) Дескрипција епиграфског материјала више провинција

Један је следио Михаеску, који се састојао, у суштини, од истог дескриптивног метода његових претходника, само на већем материјалу и у ширим, не провинцијалним, већ регионалним оквирима. Овај приступ, ако се изузме Галдијев рад који јесте обухватио велики број провинција (источне провинције), али се ограничио само на проучавање морфосинтаксичких особитости именица и заменица, више није имао следбеника. Могуће је, како Херман то предвиђа,¹³⁵ да их неће ни бити. Наиме, ни Михаескуова студија, гломазна и сведана на изношење „сирових података“, није дала резултате који су оцртали посебност латинског језика проучаване регије.¹³⁶

б) Квантификациона анализа епиграфског материјала више провинција или „Херманов метод“.

¹³⁵ Herman 1983, 176.

¹³⁶ Исто.

1.1. Херманов метод

Овај метод састоји се од:

- 1) бележења нестандартних латинских облика,
- 2) њиховог територијалног и хронолошког груписања,
- 3) њиховог пребројавања у оквиру формираних скупова и
- 4) бројчаног упоређивања скупова.

У оквиру овог правца, развило се више „потправаца“ у зависности од начина пребројавања нестандартних облика, или како се то назива краће – грешака, форми које нису у складу са прописима класичне граматике (CL). Поменути потправци, иако се разликују у статистичкој обради грешака, сви деле исти приступ кад је реч о њиховом „ловљењу“ или уочавању. Грешке се, наиме, увек региструју двоструком филолошком провером:

- 1) провером ортографске коректности натписа и
- 2) провером морфосинтаксичке коректности натписа.

(Простим језиком речено: прва провера бележи речи и облике који у латинском језику *не постоје*, друга бележи оне облике који у језику и граматици *постоје*, али се у том датом облику синтаксички не уклапају.)

Треба рећи да су неправилности уочене на ова два начина једине које се могу препознати на површинском нивоу и да се оне једино броје. Финија подела на техничке, фонолошке, морфолошке и синтаксичке грешке, не увек једноставна и очигледна, врши се унутар ових примећених облика, не мењајући при том њихов укупан збир.

1.1.1. Проналажење и категоризација вулгарних „грешака“ – пример

Тако, примера ради, ако се ове провере примене на поменутом натпису из Салоне (CIL III 9551; Salona IV 219), надгробном споменику опатице Јоване, може да се уочи 6 ортографских и 2 морфосинтаксичке грешке, чинећи тако збир од 8 грешака.

(CIL III 9551) Salona IV 219:

Hic quiescit in pace

sanct(a) abtissa Ioh«a»nna,

Sermenses qui bixit annûs XL.

Die Veneres exiit de corpore

IIII idus maias, indictione qu[in?]

tadecim(a).

Ортографске грешке: 1. **abtissa** (CL *abatissa*) 2. *Sermenses* 3. *Sermenses* 4. *Sermenses* (CL *Sirmiensis*) 5. **bixit** (CL *vixit*) 6. *Veneres* (CL *Veneris*); Морфосинтаксичке грешке: 1. **qui** (CL *quae*) 2. **annus** (CL *annos*). (Укупан збир: 6 + 2 = 8).

Ако се ове грешке анализирају даље и разврставају по граматичким нивоима, неке од њих не могу лако да се категоришу. Наиме, за ортографске грешке 2, 3, 5 и 6 може се рећи да сигурно одражавају фонетски ниво јер се ради о добро познатом развоју латинских гласова у коме је дошло до сливања и међусобног неразликовања појединих фонема: вокала /i/ и /e:/¹³⁷ (*Sermenses*, *Veneres*) и консонаната /b/ и /v/¹³⁸ (*bixit*), и њиховог следственог мешања у писању.

¹³⁷ Herman 2000, 31.

¹³⁸ Herman 2000, 46.

Међутим, за ортографску грешку 1 (*abtissa*) и морфосинтаксичку грешку 2 (*annus*) сам узрок није довољно јасан, па тако ни њихова категоризација. На пример, могуће је да *abtissa* одражава синкопиран изговор, на основу чега би припадала фонетском нивоу. Али, исто тако могуће је да је вокал изостављен само ради уштеде простора – чиме би се ова грешка категорисала као „техничка“ или једноставно, као скраћеница. Томе у прилог иде и чињеница да су у овом натпису чак три слова *a* скраћена: 2 *sanct(a)*, *loh«a»nna* и 5/6 *qu[*in*?]/tadecim(a)*.¹³⁹

Кад је реч о облику AccPl *annus* у синтагми *bixit annus (vixit annos)*, за њега постоје два објашњења. Једно објашњење је фонетско, друго ортографско. Заступници првог, фонетског, сматрају да поменута форма одражава стварни изговор. Поједини пак (Боне)¹⁴⁰ верују да она представља управо глас /у/, док су други мишљења да рефлектује затворено *o* [o], настало сливањем (задњих) вокала /у/ и /о:/, што се у писању изражавало било словом *O*, било словом *V* (слично као што се то догодило са предњим вокалима) а таквих је примера, писања *V* за *O*, или *O* за *V*, на римским натписима веома много¹⁴¹. Овакво тумачење заступали су Пирсон,¹⁴² Скок,¹⁴³ Михаеску¹⁴⁴ и Генг.¹⁴⁵ Међутим, још је Корсен 1863. године изразио сумњу у његову исправност, сматрајући да се ради о форми која одражава не фонетске, већ ортографске промене: „За *annos* се већ у

¹³⁹ Издавачи су у коментару истакли бројност скраћивања слова *a*. Сами су чак додали једно ново, будући да су одбацили старо читање *lohanna* и заменили га са *loh«a»nna*, које се једино види на натпису. За облик *abtissa*, додуше, наводе да се „ради о вулгаризму“. Salona IV, стр. 492.

¹⁴⁰ „Акузатив плурала на *us* је без сумње најпре ствар фонетике, као што је то аблатив једине на *u*... на основу чега се може, можда, закључити да је у говорном језику *u* био глас по коме се препознавао акузатив, те се није ни реаговало против овог изговора. Bonnet 1890, 337-38.

¹⁴¹ У тренутној фази попуњености компјутерске базе вулгарнолатинских облика (Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age) од 54 921 унетог нестандардног облика забележено је 1 679 случајева мешања *O* и *V*. Заступљене су све комбинације: *ó* > *V*, *ó*: > *V*, *ú* > *O*, *ú*: > *O*, *o* > *V*, *o*: > *V*, *u* > *O*, *u*: > *O*. Видети на <http://lldb.elte.hu> (ажурирано 6.6.2017.)

¹⁴² „На хришћанским натписима, *annus* је, да тако кажемо, постао правилан облик за акузатив множине“, Pirson 1901, 42; а до грешке је дошло зато што су се „ненаглашено *ō* и *ō̄* сјединили у један исти затворени глас који је представљен са *u*.“ Pirson 1901, 41.

¹⁴³ „Тако исто нестаје разлике у завршном *o* и *u*. Падежни се наставци *-us* и *-os*, *-o* и *-u* непрестано замењују.“ Skok 1915, 32.

¹⁴⁴ „Неакцентовани вокали *o* и *u* били су нестабилни и често су се смењивали, исто попут неакцентованог *e* и *i*.“ Mihăescu 1978, 179.

¹⁴⁵ „Из овога јасно произилази... да је изговор боје [u] акузативског наставка... настао, верујемо, због постојања једног општег гласа који је настао сливањем латинског /*ō̄*/ и /*ū̄*/ у неакцентованом слогу.“ Gaeng 1977, 112 (цитирано према Galdi 2004, 154).

4. веку после Христа јавља такође *annus*. Ни овде не могу да претпоставим затварање *o* у *u*, иако се у познолатинском народном језику обично, уместо *u* из писаног класичног језика, појављује поново старо *o* из *-o* основа. Наиме, и у петом веку се среће правилна форма *annos* и то након пада Западног римског царства. Вероватније је да је на овим надгробним натписима грешком коришћена форма NomSg *annus* за *annos*, јер писари тај исти *annus* више нису говорили и нису чули, тако да су га познавали само из писаног језика, па су га мешали са *annos*.¹⁴⁶

Такође, да се ради о ортографској грешци или ортографској конвенцији, сматрају и модерни истраживачи. Међутим, за разлику од Корсена, мисле да је реч о обичају писања насталом под утицајем не NomSg (због мешања са идентичним обликом), већ под утицајем AccSg, по аналогији са AccSg преостале четири деклинације, које, за разлику од друге деклинације, у AccPl чувају вокал из AccSg.

Први ову идеју формулише Дил 1931. године¹⁴⁷: „Вокал *u* потекао је пре из једине, према аналогији са '*horam horas, diem dies, mensem menses, manus manum*', него из вокала *o* који се променио у *u*'.¹⁴⁸ Ово Дилово тумачење прихвата и Галди који истиче да се овај необични морфем за AccPl друге деклинације најчешће среће управо у овој именици *annus*. Мисли, као што се то већ види код Дила, да је до аналогије дошло не само због акузатива једине осталих деклинација које, за разлику од друге деклинације, имају исти тематски вокал и у једини и у множини, већ и због аналогије са осталим „датумским“ именицама које се обично налазе, у акузативу множине, поред именице *annus* – као што су *menses, dies* и, ређе, *horas*.¹⁴⁹ У областима у којима се овај морфем среће и у другим речима, Галди не искључује фонетски утицај. Занимљиво је да је управо Далмација једна од тих

¹⁴⁶ Corssen 1863, 489.

¹⁴⁷ Пре Дила, на сличну идеју је дошао и Карнуа. Међутим, Карнуа није одбацивао фонетски утицај, већ је сматрао да је он пресудан: „Успех ове форме зависи пре свега од фонетике, међутим, завршно *ō* и *ū* помешали су се и због морфологије, што је резултат извесне аналогије. Можемо да направимо поређење: *rosa(m) : rosas = annu(m) : annos*.“ Carnoy 1906, 50.

¹⁴⁸ “Vocalis *u* orta est ex numero singulari, ad analogiam '*horam horas, diem dies, mensem menses, manum manus*', potius quam ex vocali *o* mutata in *u*.“ ILCV 3, 485.

¹⁴⁹ Galdi 2004, 156.

области.¹⁵⁰ У њој су на натписима забележени AccPl на *-us* у следећим речима: *denus, medianus, vivus* и *sepultus*.¹⁵¹

1.1.2. Потправци квантификационе анализе

Овим примером (језичком анализом епитафа опатице Јоване) приказан је, с једне стране, начин уочавања грешака, нестандартних облика или, како се то још зове, вулгаризама, а с друге стране, начин њихове категоризације по појавама које одражавају. Сви потправци квантитативне анализе епиграфских података у овој фази истраживања, као што је речено, имају једнак приступ. Међутим, након формирања скупа грешака за одређену област или одређени период, разврставања грешака по врсти појаве и издвајања појединачних цифара (броја грешака) за сваку појаву унутар скупа¹⁵², ови потправци се – разилазе. Њихова различитост се састоји у различитом методу даље обраде добијених бројки и њиховог коначног упоређивања. Преглед датих потправаца, тј. метода статистичке анализе података добијених са натписа је следећи:

1) Апсолутни број грешака

Први метод је метод упоређивања апсолутног броја грешака. Он је, због својих недостатака, у модерним истраживањима сасвим одбачен.¹⁵³ Наиме, апсолутан број грешака на натписима директно зависи од броја пронађених натписа у некој регији, а тај број варира у зависности од више чинилаца (степен романизације дате области, дужине трајања римског присуства у датој области и

¹⁵⁰ „...могуће је да [у Далмацији] *-us* одражава (барем делимично) промену фонетске природе.“ Исто.

¹⁵¹ Видети детаљније о проблему разврставања погрешних графика у Herman 1965a, 15-16.

¹⁵² Ако се поново узме пример епитафа опатице Јоване (CIL III 9551) ова фаза истраживања изгледа овако: постоји укупно 8 грешака (*abtissa, Sermenses, Sermenses, Sermenses, bixit, Veneres, qui, annus*), од тих 8 грешака постоје 4 примера вокалске промене (мешања Е/И), 1 пример консонатске промене (мешања В/У), 1 пример синкопе, 2 примера синтаксичких промена.

¹⁵³ „Коришћење апсолутних бројки, односно пуко пребројавање примера неке грешке без поређења са одговарајућим тачним облицима или са неким другим параметром, мора бити одбачено...“ Adams 2007, 629. Видети у истом смислу Herman 1971, 125. Једини који је овај метод (делимично) користио био је Гратвик. Видети Gratwick 1982, 30-31.

степен археолошке истражености дате области). Упоредивање провинција на основу упоређивања апсолутних бројки пронађених вулгаризама на локалном епиграфском материјалу своди се на упоређивање неких од ових екстралингвистичких чинилаца, без конкретног резултата у области језичких истраживања.¹⁵⁴

2) Релативни број грешака

Други метод састоји се не у коришћењу апсолутних, већ релативних бројки – број грешака се изражава у процентима који се добијају тако што се апсолутан број грешака пореди (стави у релацију) са неким другим параметром. Овај метод примењује већина истраживача, али због разлике у одабиру параметра за израчунавање релативних цифара, процената, постоје оштро супротстављене струје.

а) Представници прве, међу којима се истичу Генг и његови следбеници, Омелченко и Барбарино, сматрају да проценте треба израчунавати тако што се грешке пореде са њиховим тачним варијантама. Генг наводи: „... [Ч]ини нам се да би најпоузданији метод анализирања епиграфског материјала био пребројавање свих примера појединачних појава које намеравамо да проучавамо према класичним латинским стандардима и девијацијама од њих.“¹⁵⁵ Овај, помало незграпно изречен, Генгов став прихваћен је од стране Омелченка¹⁵⁶ и Бабарина и, у њиховим студијама, представљен скоро истим речима.¹⁵⁷ Међутим, овом методу, да се фреквенција грешака одређује упоређивањем апсолутног броја грешака са одговарајућим тачним примерима дате појаве пронађеним у одређеном скупу натписа, супротставља се Херман. Он сматра да се на овај начин, узимањем у обзир и тачних облика, не мери заступљеност проучаваних језичких

¹⁵⁴ Herman 1985, 69-70.

¹⁵⁵ Gaeng 1968, 26-27.

¹⁵⁶ У којој мери Омелченко следи Генга види се по томе што скоро од речи до речи преузима ову Генгову реченицу и користи је за образложење сопственог метода: „Наш метод анализирања вокализма који се среће на натписима је пребројавање свих примера појединачних појава које намеравамо да проучавамо према класичној латинској ортографији, као и девијацијама од ње.“ Omeltschenko 1977, 51.

¹⁵⁷ “Метод коришћен за анализу података са натписа је исти као онај који су користили П. Генг и С. В. Омелченко.” Barbarino 1978, 25.

појава, већ само ниво образовања и писане културе у датој области. „Кад је реч о начину израчунавања *релативних* пропорција промене, треба да појаснимо да се о овом питању развила методолошка дискусија... за неке ауторе он се састоји у вођењу рачуна о пропорцији између „грешака“ и тачних графика, тј. у мерењу учесталости грешака у односу на број прилика у којима су оне могле бити учињене. За друге, у овом методу крије се опасност: опасност мерења нивоа културе и правописног знања произвођача натписа, а не мерења особина њиховог језика.“¹⁵⁸ Имајући критичко мишљење према овом методу чији је основ поређење са „тачним варијантама“, Херман развија сопствени модел, бирајући други параметар за одређивање релативног броја грешака. Оснивач је тако и најзнаменитији представник друге струје:

б) Параметар који Херман одабира за упоређивање нису тачни облици, већ друге грешке. Сматра наиме да је најбољи начин руковања нумеричким подацима добијеним са натписа тај да се број грешака једног типа изражава као проценат укупног броја грешака у датом скупу (или као проценат броја друге – учестале – грешке)¹⁵⁹. По његовом мишљењу „овај квантитативни метод... има бројне предности: он наиме дозвољава да се констатују, међу различитим областима, разлике у реализацији промена, које су очигледно идентичне, и да се елиминише утисак униформности такозваних вулгарних текстова који је, у одређеној мери, до овог тренутка паралисао оваква истраживања.“¹⁶⁰ Херман напомиње да се овај метод може најбоље применити на фонетске појаве, којих у натписима има највише. Наиме, као и свака друга статистичка анализа, за успех и валидност резултата неопходан је велики број података. „Овај метод“, како сам Херман каже, „не доноси успеха кад је реч о појавама које су релативно ретке, и такође, не дозвољава да се у обзир узму исувише мале територије или оне које су сиромашне натписима, што би, у сваком случају, пружио само мали број примера.“ Обе ове

¹⁵⁸ Herman 1985, 69-70. Слажући се са овим општим ставом, Херманов ученик Бела Адамик додаје да би евентуално апсолутна бројка грешака имала смисла само ако би се радило о грешци која се среће само на једној територији и нигде више. Видети Adamik 2012, 127.

¹⁵⁹ „...Боље је дакле рачунати размеру између броја грешака одређеног типа и укупног броја грешака, или размеру између више типова грешака супротстављених једне другима.“ Herman 1985, 70.

¹⁶⁰ Исто.

струје критиковао је Адамс који је понудио трећи модел рада са епиграфским материјалом.

в) Адамсов модел састоји се у комбиновању два последња поменута модела (Генговог и Хермановог). Он сматра да се тачни, правилни облици морају узети у обзир и да релативни број грешака треба рачунати најпре у односу на правилне облике (као Генг и његови следбеници). Међутим, не сматра да ту треба стати и почети са поређењем различитих регија, већ да треба ићи корак даље и поново извршити поређење унутар скупа, али на Херманов начин. Добијени проценти (на основу размере грешака и тачних варијанти) треба да се међусобно упореде на исти начин као што се то, по Хермановом моделу, чини са бројем грешака.¹⁶¹ Ова двострука релативизација и, додаћемо, велико компликовање, изложени су критици од стране Хермановог ученика Адамика. Адамик сматра да се не могу комбиновати методи који се међусобно искључују, један који узима у обзир тачне варијанте, а други који тачне облике у потпуности дисквалификује и сматра немеродавним за приказ језичких специфичности.¹⁶² Овај научник, демонстрације ради, примењује оба метода, Адамсов и Херманов, на епиграфском корпусу једне провинције (Нарбонске Галије) и закључује да су резултати добијени на основу Хермановог модела ближи оним очекиваним.¹⁶³

Треба поменути да је Адамс овај модел само теоријски осмислио, а да га у својим истраживањима није примењивао, за разлику од Хермана и, у новије време, Адамика, који су свој метод користили и примењивали на различитим корпусима. Разлог томе је, као што је речено, Адамсова сумња у епистемиолошку вредност натписа за проучавање регионалних језичких особитости. Адамс сматра да су натписи, „једнообразни широм царства“ по овом питању „најслабији“ доказни материјал. Слично схватање деле многи истраживачи. Крол, кога Адамс помиње, још крајем 19. века каже: „Ни од натписа не треба много очекивати. Већина се састоји од имена и типичних формула које не дају простора приказу дијалектизама; мали број оних мало „говорљивијих“ углавном су непоуздани, на

¹⁶¹ Adams 2007, 662-663.

¹⁶² Adamik 2012, 129.

¹⁶³ Idem, 130-131.

исти начин као и књижевни споменици, а то је због тога што су обично у метру, па се самим тим ослањају на песнички језик. Ипак постоји значајан број натписа који показују одступања од писаног језика; међутим, део њих расут је по целом језичком подручју, тј. опште је романски, а други је ограничен само на једног или неколико појединаца.¹⁶⁴ Адамс, у овом смислу, наводи још једну чињеницу која натписе чини непоузданим извором за проучавање локалних језичких специфичности: непоуздано порекло њихових састављача. „... [Т]у је питање порекла писаца натписа. Статистичка истраживања заснована су на претпоставци да су натписи, пронађени у некој области, писани од стране чланова локалне заједнице. Ова претпоставка није ваљана. Натписе су често постављала војна лица која су се слободно кретала широм Царства.“¹⁶⁵

Да је ово Адамсово разумевање теоријске позадине епиграфских истраживања тачно сведоче и Скокове речи: „За студију, као што је ова, важно је прије свега знати, које су народности били солински или уопће далматински клесари или састављачи натписа. Ма да на ово питање као лингвист у потпуном опсегу и потанко не могу одговорити, показат ћу ипак на некоје могућности. Могло се догодити, да су људи долазили у Далмацију из сусједне Италије. У том случају не би вриједио суд, да далматински натписи представљају вл. језик провинције Далмације, него језик домовине, одакле ти људи долазе. Али како је у Далмацији било у изобиљу каменолома, то се већ а priori може судити да је клесарски обрт код куће цвjetaо. Можемо дакле мирне душе супонирати, да су клесари били домаћи људи, а језик њихових натписа, колико се у њему опажају вл. облици, да је њихов језик домаћи. Али ово мишљење чак не ваља узети апсолутним, јер клесари у много случајева по свој прилици нијесу састављачи натписа, него су већ састављени или нацртани натпис имали напосто

¹⁶⁴ Kroll 1897, 573.

¹⁶⁵ Adams 2007, 633.

исклесати. Ни тај случај не говори против тога, да далматински натписи не представљају саобраћајни језик ове провинције, јер је састављач натписа хтио без сумње употријебити само опће разумљив језик.“¹⁶⁶

¹⁶⁶ Skok 1915, 7.

1.2. Адамсов метод

Имајући овакво мишљење о вредности епиграфског материјала који је, како се види из датог прегледа, био први и најважнији извор у различитим студијама посвећеним локалним варијететима латинског језика (од Пирсона до Хермана, Галдија и Адамика), Адамс занимајући се за иста питања развио је сопствену методологију. Она је, чини се, настала не као реакција на поменута истраживања заснована на натписима, већ као реакција на бројност, па и доминацију истраживања у области латинске дијалектологије која за полазиште нису имала сам латински језик. „Вероватно је тачно рећи да је у студијама регионалне разноликости латинског језика највише делано од стране оних који су посматрали уназад из романских језика, насупрот онима који су претраживали по остацима самог латинског језика у потрази за помесним разликама...”¹⁶⁷ Зато, може се рећи, основна одлика Адамсове методологије у овој области јесте његова посвећеност латинским изворима, њиховом прикупљању и реинтерпретацији. Он то експлицитно и наводи: „... у највећој мери усредсредићу се на саме латинске изворе, пишући из перспективе латинисте.”¹⁶⁸ Изворе које користи дели на пет врста:

- 1) републикански натписи,
- 2) некњижевни текстови сачувани на материјалима који нису камен (олово, дрво, папирус, глина),
- 3) књижевни текстови који садрже металингвистичке информације о локалним језичким различитостима (*testimonia*),
- 4) књижевна дела за која постоји могућност географског одређења и
- 5) натписи из царског периода.

Поред посвећености филолошком проучавању латинских извора, могу да се истакну следеће три карактеристике Адамсовог метода.

¹⁶⁷ Adams 2007, 7.

¹⁶⁸ Idem.

1.2.1. Некњижевни извори сачувани на материјалима који нису камен

Међу горенаведеним изворима, иако су сви одабрани због својих карактеристика и оцењени корисним за уочавање регионалних разлика у латинском језику, Адамс нарочито издваја оне у другој категорији, некњижевне текстове сачуване на материјалима који нису камен. Детаљно образложење овог издвајања Адамс не пружа, али на основу радова других истраживача, као и општих карактеристика феномена локалног језичког варирања, може се дати следеће објашњење нарочите пажње и значаја који се придају поменутом типу извора:

Наиме, будући да изучавање помесних језичких различитости по дефиницији подразумева изучавање језика који користи група људи (која живи у одређеном месту, области, на острву) и који је, због блискости места живљења, и формиран њиховим интензивним контактом, оно се нужно бави говорним језиком.¹⁶⁹ С друге стране, писани састави који чине литерарне и епиграфске изворе обично су дело једног човека (изузетак су донекле натписи), који у њих умеће било карактеристике језика других група којима припада, нпр. због своје професије или вере, било карактеристике свог идиолекта, језика који је само њему својствен и изграђен кроз само његово језичко, обично књижевно, искуство. То јест, кратко речено, особитости које се виде у појединим текстовима, не морају да имају помесни, локални карактер, већ могу бити одређене припадношћу некој другој групи (могу имати карактеристике одређеног језичког регистра, нпр. еснафског или религијског) или пак специфичним стилем писца текста, само њему својственим (могу имати карактеристике посебног идиолекта).

Имајући у виду да је ове специфичности понекад тешко разликовати, предност, при проучавању локалних разлика у латинском језику, имају они текстови и они текстописци код којих је могуће елиминисати утицај писаног

¹⁶⁹ Видети Недељковић 2012, 20.

језика, или барем претпоставити да је тај утицај минималан. Предност дакле имају текстови које њихови писци пишу онако како говоре, слободно и аутентично, без оквира и форми које намеће граматика, правопис или књижевна традиција, али који су истовремено географски (и хронолошки) одредиви. То су управо некњижевни текстови писани на различитом, лако преносивом материјалу.¹⁷⁰

Њих је, због постојања тачног места налаза, могуће тачно географски одредити. Хронолошко одређење није увек прецизно, али због бројности карактеристика на овим предметима које се временски могу одредити – као што су врста материјала, врста писма, врста и садржај текста, археолошки слој – и време њиховог настанка је, у великом броју случајева, сасвим поуздано. (Међу најважнијим примерима овог типа извора које Адамс користи за своје истраживање су: керамички уломци из Бу Њема (Bu Njem) и Албертинијеве таблице, из Африке; опеке из Ла Грофсанка (La Graufesenque) у Галији; дрвене таблице из Виндоланде (Vindolanda) и дефиксије из Бата (Bath) у Британији.)¹⁷¹

Ово истицање значаја латинских извора и, у ужем смислу, истицање значаја некњижевних текстова писаних на различитим материјалима који нису камен, можемо сматрати првом (и најважнијом) карактеристиком Адамсове методологије.

1.2.2. Микродијалекти

Друга карактеристика Адамсовог приступа, коју можемо да издвојимо, је прецизирање домета истраживања у латинској дијалектологији. Наиме, Адамс напомиње да су слабо развијене комуникације између различитих (мањих) настањених места у римском свету и њихова следствена изолација доприносили развоју језичких иновација, али да су те иновације остајале карактеристичне за

¹⁷⁰ „Ови документи су обично производ слабо образованих писаца и пуни су фонетски писаних облика и других нестандартних особина које су укорењене у обичном говору.“ Видети Adams 2007, 4.

¹⁷¹ О овим изворима видети у Adams 2007, *passim*. Преглед других сличних извора, који су уопште од значаја за проучавање говорног језика, видети у Недељковић 2012, 130-32.

дату локалну заједницу. Самим тим, како сматра, лингвисти не треба да очекују проналажење дијалекатских особитости широке територијалне распрострањености, нпр. на нивоу једне регије или једне провинције, па чак, како Адамс сматра, ни на нивоу једног града.¹⁷²

1.2.3. Микрокорпуси

С овим у вези може да се наведе и трећа Адамсова методолошка препорука. Наиме, из идеје о постојању уситњених дијалекатских подручја нужно следи и уситњеност или сведеност расположивих извора. Адамс сматра да ово није препрека и да чак и мали број извора, ако је дат у географском, хронолошком, археолошком и историјском контексту, може бити у језичком смислу поузданији и информативнији од велике количине аморфних података, датих без икаквог ближег одређења. Адамс тај мали број међусобно повезаних извора, исте географске, историјске и друштвене провенијенције назива „кохерентним корпусом“.¹⁷³ У таквом заокруженом корпусу и најмања лингвистичка особитост која потиче из једног текста и, самим тим, из говора једног аутора, може да се пренесе не само на говор аутора осталих текстова у датом корпусу, већ и на говор целокупне заједнице или друштвеног слоја коме ти аутори припадају. Адамс ову одлику кохерентних корпуса објашњава кроз веома сликовит и проницљиво уочен пример: „Ради поткрепљења моје тврдње да у датом контексту и најмањи детаљ може да буде од научног значаја пружићу један пример: у таблицама из Виндоланде, објављеним до 1995. године, није било ни једног случаја изостављања аспирата *h* на почетку речи, већ је аспират правилно употребљен 111 пута. Да ли треба да закључимо, попут Барбарина и осталих, да је у Виндоланди *h* било „стабилно“ на почетку речи? Одговор је негативан. У писму

¹⁷² Adams 2007, 701. Видети у истом смислу: „...треба имати на уму да преображај није текао интегрално, на целом латинском ареалу, па ни регионално, на ширим подручјима, него махом локално, у оделитим, релативно малим срединама.“ Недељковић 2012, 67.

¹⁷³ „Под појмом „кохерентан корпус“ подразумевам одређен број текстова о којима ми нешто знамо (нпр. датум њиховог настанка, њиховог аутора, порекло, образовни ниво), а који су повезани по једној или више карактеристика (географски, културно и садржински).“ Adams 2007, 633.

које је командујући официр Церијал диктирао писару (Tab. Vindol. II.234) среће се грешка у диктату. Церијал је хтео да ту стоји реч *etiam*, али је писар прво написао *et hiem*, али се потом исправио. Очигледно је да Церијал имао обичај да изоставља аспират на почетку речи (барем у овој речи), али се професионални писар трудио да га напише тачно, иако га није чуо. Овде имамо пример у коме се види како добар писар (овде је писар био наведен на погрешно писање због контекста реченице у којој се говори о лошем времену [*hiems* – зима, прим. прев.]) може, самим својим познавањем правописа, да прикрије развој који се догодио у говору. Ми не знамо да ли је Церијал увек изостављао почетно *h* или га је некад изостављао, а некад није; или је пак аспират изостављао у неким речима, а није у другим. Али овај случај јасно показује да општа правилност корпуса у односу на ову језичку црту уопште није онаква каква изгледа. Слабо је вероватно да је добро образовани Церијал био једини говорник у Виндоланди који је изостављао овај глас. Напротив, тенденција изостављања аспирата од стране лица која су била тамо стационирана сада је потврђена и другим примерима са овог локалитета пронађеним после 1995. године.¹⁷⁴

Иако је Адамс развио много шири теоријски оквир и дао своје мишљење по разним питањима (о утицају супстрата на развој локалних посебности; о начину ширења дијалектолошких иновација – ткз. „теорија таласа“ и „теорија падобрана“; о значају културно-историјских утицаја – трајању и интензитету романизације; о разликовању ткз. „слабих“ и „јаких“ дијалектизама; о начинима препознавања и тумачења металингвистичких података о локалним варијацијама – ткз. *testimonia*; о анализирању књижевних дела и препознавању елемената потребних за одређење њихове регионалне провенијенције; о схватању лингвистичке конзервативности и архаичности у смислу латинске дијалектологије и сл.), чини се да су три поменуте методолошке ставке, које и иначе чине окосницу Адамсовог приступа, довољне и сврсисходне, како за потребе овог уводног прегледа, тако и за потребе нашег истраживања.

¹⁷⁴ Adams 2007, 634-35.

1.3. Херман vs. Адамс

Најзад, треба рећи да се ова два овде издвојена и сучељена метода која се у новије време примењују у изучавању регионалних специфичности латинског језика, Херманов и Адамсов, разликују, да тако кажемо, више у практичном, него у теоријском смислу. Наиме, и код Хермана се среће идеја о потреби изучавања детаља и уверење да се, праћењем само једне језичке необичности, могу извести значајни закључци. Овакав приступ, који Херман назива „микротехником“, додуше не подразумева рад на „микрокорпусу“ дефинисаном екстралингвистичким параметрима (нпр. археолошким локалитетом) на коме се траже одређене језичке појединости – као што је то случај код Адамса, већ на корпусу дефинисаном лингвистичким параметром, присуством (или одсуством) језичке „микропојединости“, на коме се потом траже регионалне особитости, односно црта шема територијалне распрострањености.¹⁷⁵ На овај Херманов метод, у нашем случају, треба да се обрати пажња, не само због тога што се у начелу подудара са Адамсовим, већ и због тога што га Херман издваја и препоручује управо за проучавање језика у такозваним „подунавским провинцијама“, у које се, како је то дефинисано у првом издању Михаескуове студије, убраја и провинција Далмација.¹⁷⁶

¹⁷⁵ За примере Херманових студија у којима је примењен овај приступ видети Herman 1961, 94-105 (о распрострањености архајског перфекта *posit/posierunt* у западној и северозападној Панонији) и Herman 1965, 315-21 (о учесталој појави посесивног датива на балканским натписима).

¹⁷⁶ “Врло је вероватно да би скоро на свим тачкама система, детаљна „микротехника“ разоткрила усеке који би уништили фиктивну хомогеност подунавских провинција истовремено их интегришући на један конкретнији и живљи начин у целину латинског света.” Herman 1983, 179.

2. Методологија проучавања особина латинског језика у Далмацији крајем 6. века

Треба рећи да, без обзира на могућу наклоњеност истраживача некој од ових метода, сам приступ проучавању језика у одређеној области у одређеном периоду зависи искључиво од расположивих извора, а не од субјективне процене истраживача, или његове воље. Стога, наш приступ проучавању латинског језика који се говорио у провинцији Далмацији на крају 6. и почетком 7. века одређен је, како врстом, тако и бројем сачуваних извора. Од пет различитих врста извора које Адамс помиње и користи у својим радовима, за проучавање језика у Далмацији у поменутом периоду могуће је користити само две:

- 1) монументалне епиграфске споменике (натписе сачуване на камену) и
- 2) некњижевне споменике сачуване на другим, лако преносивим материјалима.

Наиме, ако се изузме категорија републиканских натписа која за овај период није релевантна, за позноантичку Далмацију нема сачуваних извора из других категорија (књижевна дела чији писци потичу из дате области и књижевна дела са металингвистичким подацима о језику дате области). У поређењу са западним провинцијама за које су поменуте врсте извора сачуване, ово се чини великим недостатком. Међутим, поједине особине језичких споменика, којима за Далмацију у овом периоду располажемо, тај недостатак донекле надомешћују.

2.1. Специфичности проучавања латинског језика у Далмацији крајем 6. века

Као прво, треба поменути импресиван број сачуваних позноантичких далматинских натписа, погодан за квантитативну анализу.¹⁷⁷ Њихов број заостаје само за бројем натписа сачуваним из Рима.¹⁷⁸ Као друго, стицајем веома срећних околности, натписи који су најдужи и лингвистички најзанимљивији управо потичу из десетлећа на које се наше истраживање односи, обезбеђујући тиме истраживачу, у најужем смислу, „Адамсов кохерентан корпус“.¹⁷⁹ И најзад, некњижевни извори сачувани на лако преносивим материјалима, иако нису бројни, као нпр. за Британију и Африку, ипак – постоје, пружајући могућност поређења, како са монументалним споменицима из саме Далмације, тако и са другим споменицама исте врсте сачуваним у другим деловима Римског царства.

2.2. Примена различитих метода латинске дијалектологије при проучавању латинског језика у Далмацији крајем 6. века

Како се види, дакле, својим особинама латински далматински корпус пријемчљив је за примену више метода: Херманову квантитативну анализу натписа, Адамсову анализу кохерентног корпуса натписа, Адамсову анализу некњижевних споменика сачуваних на различитим материјалима, Херманову „микротехнику“. Њиховом истовременом применом, чини се, расте и поузданост коначних резултата. Наиме, ако се резултати појединачних анализа упореде, они могу, с једне стране, да се међусобно провере (верификују), а с друге стране, да се међусобно допуне.

¹⁷⁷ Према статистици Епиграфске базе података Академије природних и хуманистичких наука у Хајделбергу EDH (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de>) из Далмације је сачувано 1276 натписа из позноантичког периода (овај период је, приликом претраживања, дефинисан годинама 300-650). Ажурирано дана 16.6.2107.

¹⁷⁸ Salona IV, стр. 8.

¹⁷⁹ Реч је о поменути четири натписа који се могу датовати у период између 599. (или 603.) и 612. године. Видети на стр. 30.

3. Извори за проучавање латинског језика у Далмацији крајем 6. века

Расположиви извори за проучавање особина латинског језика који се говорио у римској провинцији Далмацији крајем 6. и почетком 7. века деле се, као што је речено, на две врсте:

- I Епиграфске текстове записане на камену (монументални натписи) и
- II Некњижевне текстове записане на другим, лако преносивим материјалима.

I Епиграфски текстови записани на камену (монументални натписи)

Корпус епиграфских текстова сачуваних на камену и релевантних за поменути период може да се посматра у оквиру ширег корпуса (скупа) и ужег корпуса (његовог подскупа):

- 1) Шири корпус обухвата натписе широко датоване у 6. век.
- 2) Ужи корпус обухвата натписе прецизно датоване у сам крај 6. или почетак

7. века

- 1) Шири корпус натписа (датованих у 6. век)

Овај хронолошки шире одређен корпус натписа из провинције Далмације обухвата, према статистици хајделбершке епиграфске базе података *EDH*, укупно 94 натписа у који број спадају и 4 натписа из ужег, прецизно дефинисаног корпуса.¹⁸⁰ Осим натписа CIL III 9527 (бр. 1 ужег корпуса) и CIL III 9623 (бр. 4 ужег корпуса) који су дужи – први броји 17 редова, други 13 редова – већина (79 натписа) је кратка, са једним или два реда. Оних средње дужине (између 3-6 редова) укупно има 13.

¹⁸⁰ Период је, приликом претраживања, дефинисан годинама 500-615. Ажурирано дана 20.6.2017.

2) Ужи корпус натписа (датованих у 599-612. годину)

У оквиру овог хронолошки ужег епиграфског корпуса из Далмације сачувано је укупно четири натписа. То су:

1. Епитаф свештеника Јована, датован у 13. август 599. или 603. године (CIL III 9527, Salona IV 96),

2. Натпис посвећен архиепископу Максиму, датован у сам крај 6. века или најкасније до 610. године (CIL III 13131, Salona IV 27),

3. Епитаф свете опатице сирмијске Јоване, датован у 12. мај 612. године (CIL III 9551, Salona IV 219),

4. Епитаф ослобођеника Урса (CIL III 9623, Salona IV 229). Напомена: овај последњи натпис издавачи датују широко у 6. век, али Катичић – према стилу и језичким одликама – смешта у сам крај 6. века.¹⁸¹

II Некњижевни текстови записани на другим, лако преносивим материјалима

Као што је речено у Уводу,¹⁸² некњижевних извора сачуваних на материјалима који нису камен, има укупно три врсте. То су, као што је речено:

1) папирус који садржи текст опоруке у корист становништва и цркве на острву Мљету,

2) препис одлука салонитанских црквених сабора из 530. и 533. године, најраније сачуван у рукопису из 16. века,

3) оловна плочица са урезаним хришћанским магијским текстом пронађена у Трогиру (*Tabella plumbea Traguriensis*).

Укупно дакле има 98 различита текста (94 натписа, 1 текст опоруке, 2 списка саборских одлука, 1 текст магијске плочице).

¹⁸¹ Видети Катичић 1998, 120.

¹⁸² Видети поглавље 3.1, страна 24.

3.1. Значај натписа CIL III 9527

Овде ће, ради увида у језичку праксу у Далмацији крајем 6. века, бити анализиран само један текст, епитаф свештеника Јована (CIL III 9527). Он је изабран, с једне стране, због своје поуздане датације (599. или 603. година) која га јединог поуздано сврстава у период из кога потичу писма папе Григорија слата у Далмацију, а с друге стране, зато што је по мишљењу модерног издавача одраз језичке стварности у овој области: „вулгаризми“ које се на њему запажају потврде су, како тврди Готје, развоја живог језика а не искварености језика који само што није престао да се користи.¹⁸³

Сматрамо, наиме, да га тако описане карактеристике чине идеалним предметом за детаљно и свеобухватно филолошко проучавање из кога је, потом, допуштено извођење општих закључака. Ова анализа би се могла описати и као примена Херманове „микротехнике“, и као рад на делу Адамсовог „кохерентног корпуса“. Као пример сличног поступка можемо навести Херманов чланак о језику у Италији средином 6. века који анализом само три краће реченице сачуване у *Liber pontificalis* изводи бројне закључке о оновременој лингвистичкој пракси.¹⁸⁴

Са Хермановим и Адамсовим методолошким препорукама, поклапа се и Недељковићев приступ при проучавању корпуса горњомезијских епитафа у стиху, дакле једног епиграфског корпуса, корпуса сличног нашем. Ту се, између осталог наводи да се „дубљом анализом мањег броја текстова може постићи више него широким захватањем. Кад се материјал широко захвати одмах на почетку, то неизбежно излази на уздање у својеврсну статистику, која би, ако већ не може сама обавити посао, имала бар објективно да покаже шта заслужује највише

¹⁸³ “Les “vugarismes” de la phonétique, de la grammaire et de la versification attestent l’évolution d’une langue vivante et non la barbarisation d’une langue en voie d’être abandonnée.” (N. Gauthier) Salona IV, стр. 312.

¹⁸⁴ Herman 1990a.

пажње. Али тако се од ствари опажа само површина, на којој разнородне појаве могу изгледати сродно, а сродне неповезано. Детаљна анализа даје веће изгледе да се ухвати суштина, а нимало нас не спречава да, где се то покаже неопходним, проширимо видик докле год нам треба.“¹⁸⁵

Постојање у првом реду Херманових, а потом Адамикових и Галдијевих синтетичких радова који се, као што је речено, односе и на дуже периоде, али и на више провинција (не само Далмацију), омогућава да лингвистичка суштина са овог натписа добије истовремено и свој шири оквир.

Тај оквир ће пак пружити неопходну „језичку сценографију“ латинофоној комуникацији различите врсте (писаној и усменој), различитог смера (обраћању учених неукима и обратно) и различите успешности између личности које су у датом – прецизно дефинисаном – периоду живеле у Далмацији а које се помињу у писмима папе Григорија Великог.

¹⁸⁵ Недељковић 2003, 30.

3.2. Филолошка анализа CIL III 9527

Епитаф свештеника Јована (13. август 599. или 603. године)

Inv. A 1573 – CIL III 9527 et add., p. 2139 – FS III, 35 – ILCV 79 – (овде) Salona IV 96¹⁸⁶

Пронађен *in situ* 1890. године на једном од три велика салонитанска гробља, Марусинцу, у оквиру базилике (*basilica descoberta?*)¹⁸⁷ која се налазила на северној страни. Састоји се од три плоче које су, постављене хоризонтално једна до друге, прекривале три гроба. Димензије плоча су следеће: 1. плоча (састављена из два фрагмента који се уклапају) – висина 68 cm,

† *Hic iacit Iohannes,*
peccatur et in-
dignus presbiter. ❧

4 ✚ *Expleto annorum cir-*
culo quinto, hunc
sibi sepulcrum Io-
hannis condere iussit,

8 *Marcellino suo procon-*
sule nato, germano prae-
sente simul cunctosque
nepotes. Ornauit tumolum.

12 *Mente fidei defunctus, acces-*
sit obsis una cum coniuge, natis,
Anastasii seruans reuerenda
limina s(an)c(t)i. Tertio post decimum

16 *augusti numero men̄s(is), īnd(ictione) <I?> I, <brae>*
finiuit saeculi diem. ❧

¹⁸⁶ Фотографија натписа преузета из Salona IV ad n. 96.

¹⁸⁷ Постоје претпоставке да је средња лађа ове базилике била откривена, без крова. Видети у Marin 1994, 48.

дужина 1,00 m, ширина 17 cm; 2. плоча – висина 87 cm, дужина 1,15 m, ширина 13-16 cm; 3. плоча – висина 96 cm, дужина 1,43 m, ширина 15 cm. Слова су дубоко урезана и лако читљива, висине 7 cm (на првој плочи) и 7,5-8 cm (на другој и трећој плочи). Текст се састоји од две одвојене целине (прва плоча / друга + трећа плоча) чији је почетак означен крстом, а крај стилизованим листом бршљана, такозваним *hederae distinguentes*.¹⁸⁸

Прва текстуална целина писана је прозним стилем, друга пак писана је у стиховима и представља својеврстан пример епиграфске поезије, *carmen epigraphicum*. Она (друга целина) подељена на стихове изгледа овако:

- ✠ Ēxplē/to ānnō/rūm cīr/cūlō/ quintō,
hūnc sībī/ sēpūl/crūm lō/hānnīs/cōndērē /iūssīt,
Marcellino su/ō prō/cōnsūlē /nātō,
4 gērmā/nō prāe/sēntē sī/mūl cūnc/tōsquē nē/pōtēs.
Ōrnā/uīt tūmō/lūm. /Mēntē fī/dēlī/ dēfūnc/tūs,
āccēs/sīt ō/bsīs ū/nā cūm/ cōniūgē, /nātīs,
Ānāstā/sīi sēr/uāns rēuē/rēndā/ līmīnā /s(ān)c(t)ī.
8 Tērtiō pōst dēcī/mūm āu/gūstī /nūmērō /mēns(īs),
īnd(īctiōne) <...? ...> fīniūīt saēcūlī dīēm.¹⁸⁹

Да се не ради о успелом песничком делу сведочи чињеница да натпис није уврштен у монументалну Билерову збирку (CLE), иако је у доба њеног састављања већ био публикован. Како се наводи у коментару у модерном издању *Salona IV*, хексаметри од којих се састоји су метрички „једва препознатљиви“. (У старијем издању (CIL) коментар је још строжи, те стоји да су хексаметри „ужасни“

¹⁸⁸ О овим интерпункцијским знацима видети, на пример, у Wingo 1972, 122-26.

¹⁸⁹ Подела на стопе према *Salona IV*, стр. 308.

hexametri pessime facti).¹⁹⁰ Наиме, имајући у виду преглед дат од стране издавача у *Salona IV* (Ненси Готје) уређене стопе је могуће издвојити тек уз толерисање неколико крупних метричких грешака. Она наводи следеће грешке или недостатке: мешање квантитета слога у *circulo, tertio, condere* (рачунају се као кратки, а требало би да су дуги) и у *sepulcrum, accessit, reuerenda, Anastasii* (рачунају се као дуги, а требало би да су кратки), недостатак елизије (завршно - *m* у *decimum* се не елидира, него се слог напротив продужава). За последње стихове Готје чак изјављује да није у стању да их подели на дактиле и спондеје (разлог томе је свакако и постојање лакуне у последњем стиху) и сматра да су можда писани у прози. Осим тога, додаје и да у првом стиху недостаје једна и по стопа, ако се завршно -*o* у *expleto* елидира, као што би требало, а да у трећем недостаје барем пола стопе јер у почетни део стиха *Marcellino su-* треба сместити, према метру, чак три стопе. Пети стих делује, сматра, више као пентаметар него као хексаметар.¹⁹¹

Иако напомене о успешности версификације пре могу бити од значаја у социолингвистичком погледу као показатељ нивоа књижевне културе како писца, тако и поручиоца надгробне песме, у тексту као што је овај – са пуно синтаксичких и лексичких непознаница – тачно разумевање метра и подела на стихове помаже и у груписању редова натписа у смисаоне целине, реченичне делове (крај стиха је истовремено и крај одређене синтаксичке целине). Међутим, како то Готје наводи „версификација помаже... али не решава све проблеме“.¹⁹² „Проблема“ или нејасних места у овом тексту има много. А чини се да нека од њих, ни поред детаљне анализе савремених издавача (Готје) или постојања ингениозних предлога и решења (Дру-Бер), још увек нису расветљена.

У покушају да их овде растумачимо, направићемо најпре преглед карактеристика натписа које су лако уочљиве и од свих интерпретиране на исти начин.

¹⁹⁰ CIL III 9527.

¹⁹¹ Salona IV, стр. 308 ad n. 96.

¹⁹² Idem.

3.2.1. Вулгарнолатинско неразликовање вокала

Једна од карактеристика овог натписа је неразликовање, с једне стране, *e* и *i* (графија предњих вокала) у **1** *iacit* (*iacet*), **6/7** *Iohannis* (*Iohannes*), **13** *obsis* (*obses*), и, с друге стране, неразликовање *o* и *u* (графија задњих вокала) у **2** *peccatur* (*peccator*) и **11** *tumolum* (*tumulum*). Ово неразликовање у писању, као што је у уводу речено, приписује се идентичном неразликовању у говору, тј. фонетској промени спајања два вокала – дугог *e* /e:/ и кратког *i* /i/, односно дугог *o* /o:/ и кратког *u* /u/ – у један вокал (*eng. vowel merger*).¹⁹³ Тај „спојени“ вокал се, у случају предњих вокала, изговорао као затворено *e* [ɛ], а у случају задњих вокала, као затворено *o* [ɔ].¹⁹⁴

Стварно постојање оваквих вулгарнолатинских фонема доказује потоњи романски развој. Примећено је да је исход поменутих парова вокала /e:/ и /i/, односно /o:/ и /u/, у сваком појединачном романском језику једнак.¹⁹⁵ На пример, речи *mēnsis* и *sītis*, које у латинском имају различите боје вокала основа, у романским језицима имају идентичан рефлекс – с тим што се идентичност рефлекса односи само на систем једног језика (различити романски језици могу имати различите рефлексе): ит. *mesē* и *sete*, фр. *mois* и *soif*, шп. *mes* и *sed*. Слично је и у палаталној серији. На пример, латинске речи *vōtum* и *gūla*, дакле речи са различитим бојама вокала у основи, у различитим (појединачним) романским језицима имају вокал исте боје: ит. *voto* и *gola*, фр. *voeu* и *gueule*, шп. *boda* и *gola*. О узроку ове појаве воде се и даље расправе, али се у начелу сматра да нестанак разлике у квалитету поменутих вокала има везе са општим нестанком разлике у квантитету вокала.¹⁹⁶ Обично се излаже следећа аргументација: након нестанка разликовања кратких и

¹⁹³ Видети Herman 1978, 35-36; Adamik 2017, 12.

¹⁹⁴ Видети о целом процесу сажето и прегледно у Herman 2000, 30-31.

¹⁹⁵ Изузетак је сардски, где до овог сливања није дошло и делимично румунски, где до сливања није дошло у палаталној серији вокала, већ само у оној веларној. Видети детаљније у Herman 2000, 32-33.

¹⁹⁶ Herman 2000, 30; Adams 2013, 43. Видети и детаљнији теоријски оквир динамике постепеног нестанка разлике у квантитету који предлаже Херман у Herman 1968a.

дугих вокала, код неких речи нестала је и фонолошка дистинкција коју је такво разликовање стварало (нпр. између 3. лица sg. praes. *vēnit* и 3. лица sg. pf. *vēnit* глагола *venire*), те је, како се сматра, она надомешћена истицањем раније секундарне дистинкције: опозиције затворених и отворених вокала. Истовремено, због нестанка основне разлике између вокала (оне у квантитету) и због истицања друге разлике (оне у квалитету), дошло је и до прегруписања унутар вокалског троугла и фонетског изједначавања вокала који су по месту артикулације били близу: затвореног *e* и „отворенијег“ *i*, затвореног *o* и „отворенијег“ *u*.¹⁹⁷

Иако се сви истраживачи слажу да су вулгарнолатински „спојени“ вокали постојали – Адамс их назива *sine qua non* даљег романског развоја – ¹⁹⁸ занимљиво је да постоје неслагања око тога да ли су они узрок свих граfiјских мешања *e* и *i*, односно *o* и *u*, или само неких, рецимо када *e* стоји уместо *ī* (нпр. *Felicitas* уместо *Felicitas*, CIL III 3093), али не и када *i* стоји уместо *ē* (нпр. *iacit* уместо *iacet*, као у нашем натпису – CIL III 9527). Адамс сматра да је најбољи доказ за ову појаву писање *e* уместо *ī*, и писање *o* уместо *ū*. За обрнуте случајеве, као што је већина наших примера, доста неодређено и без даљег објашњења тврди: „Обрнуто писање (тј. писање *i* уместо *ē* и писање *u* уместо *ō*) много се теже тумачи и можда не би требало да се узима као доказ за вокалску промену протороманског типа.“¹⁹⁹

Међутим, већина истраживача сматра да правац „замене“, тј. да ли *i* стоји уместо *ē* или *e* стоји уместо *ī*, није од значаја, већ да све четири комбинације (*ī* > *e*, *ē* > *i*, *ū* > *o*, *ō* > *u*) одражавају исте вокалске промене (Херман, Адамик, упореди Недељковић).²⁰⁰ Адамик, штавише, сматра да треба укључити и списак

¹⁹⁷ Herman 2000, 30-31.

¹⁹⁸ Adams 2013, 69.

¹⁹⁹ Adams 2013, 41.

²⁰⁰ Видети нпр. Herman 1965a, 23. Упоредити такође Недељковић 2008, 12-13 где се, додуше не говори о самом протороманском сливању, већ само о сличности изговора поменутих парова вокала још у рано доба, и где се оба правца „замене“ третирају подједнако, као доказ исте фонетске специфичности: „У републиканским натписима ово својство високих кратких вокала [да се изговарају нешто отвореније] одражава се тако што за *ī* неретко долази граfiја *e*, а за *ū* граfiја *o*... Релативно већа затвореност дугих вокала очитује се, опет, у раним натписима, који местимице имају граfiју *i* за *ē*, и *u* за *ō*.“

комбинација и писање *i* уместо *ě* (*ě* > *i*), у ненаглашеним слоговима иако овај вокал (кратко /e/) није укључен у сам проторомански развој. Овај став образлаже цитирајући Хермана: „Већина романских области имају /e/ у ненаглашеним слоговима које потиче од латинског дугог /e:/, кратког /e/, и кратког /i/ (Herman 2000, 34).“²⁰¹

Кад је реч о примерима погрешног писања предњих вокала у нашем натпису **1** *iacit*, **6/7** *Iohannis* и **13** *obsis*, они сви садрже, као што је речено, онај правац замене (писање *i* уместо *ē*) који Адамс одбацује као меродаван за доказивање горепоменутог протороманског „спојеног“ гласа (затвореног *e* [e]). Наше мишљење је да, пошто је прихваћен став да је дошло до поменутог сажимања два, по месту артикулације, блиска гласа (*ē* и *ī*) у један глас [e], не постоји разлог који би писца крхког образовања, у једном случају – када би чуо [e] настало од некадашњег *ē* – навео на писање тачне графије, а у другом случају – када би чуо [e] настало од некадашњег *ī* – навео на писање погрешне графије. Самим тим и узрок погрешних графија које се ипак јављају и у првом случају (када *i* стоји уместо *ē*), као што је то на нашем натпису, није другачији од узрока грешака у другом случају (када *e* стоји уместо *ī*).

Исто образложење важи и за графије задњих вокала *o* и *u*, њихово писање је такође арбитарно и узрок обе врсте грешака је једнак (проторомански „спојени“ вокал, затворено *o* [o]). У нашем натпису за сваки правац „замене“ постоји један пример: *ō* > *u* у **2** *peccatur*, и *ŷ* > *o* у **11** *tumolum*.

²⁰¹ Adamik 2017, 13 n. 4.

3.2.2. Вулгарнолатинско неразликовање падежа

10/11 *simul cuntosque nepotes* – Након предлога *simul* после кога треба да следи аблатив налази се синтагма у акузативу *cuntosque nepotes*. Готје сматра да је до ове погрешне употребе падежа дошло због одлуке версификатора да очува правилност хексаметра по сваку цену: „Четврти стих је тачан само по цену грешке у падежу која је, без сумње, изгледала мање озбиљна.“²⁰² Галди пак, анализирајући натписе свих источних провинција, у складу са својом методологијом, не даје појединачно објашњење за овај случај, већ само статистички преглед неодговарајуће употребе датог наставака (овде *-os* уместо *-is*). Тако примећује да се акузативски наставак *-os* уместо аблативског наставака *-is* (заједно са *-a* уместо *-is*) у источним провинцијама појављује 33 пута испред предлога који, по граматичкој норми, захтевају аблатив: *pro* (16), *cum* (7), *sine* (3), *a* (3), *de* (2), *ex* (1), *simul* (1).²⁰³ Међутим, сама чињеница да је у пребројавање неодговарајућих наставака множине именица мушког рода *-o* деклинације (*-os*) укључио и наставке за множину именица средњег рода исте деклинације (*-a*) за исти падеж (Асс), упућује на став да овај „погрешан“ наставак (*-os*) треба посматрати у оквиру ширег процеса стапања или неразликовања два падежа (аблатива и акузатива), а не као посебну морфолошку специфичност. (Галди наиме такав став донекле и сам износи даље у тексту (после навођења примера) помињући „експанзију акузатива на штету аблатива“ и цитирајући Бенгта Лефштета да у употреби „акузатива уместо аблатива после предлога који захтевају аблатив нема ничег неуобичајеног“ и да се такви примери у вулгарном латинском срећу „доста рано“.)²⁰⁴

Галди пак, као што је речено, вођен формом своје студије и настојањем да пре свега дâ преглед свих морфолошких карактеристика огромног епиграфског материјала источних провинција, не расправља о појединачним примерима, нити

²⁰² Salona IV, стр. 308.

²⁰³ Galdi 2004, 164-65.

²⁰⁴ Galdi 2004, 165-66.

износи дубље теоријске разлоге појава које описује. Он у датом одељку не помиње да је реч о још ширем процесу који није обухватао само акузатив и аблатив, већ све падеже. Несигурност у употреби односила се и на генитив и датив, номинатив и акузатив, датив и аблатив и друге.

Ово међусобно неразликовање или међусобна замењивост различитих падежа, која се често примећује у вуларнолатинским текстовима, ствара слику једног „доста хаотичног“ језичког стања.²⁰⁵ То стање пак не треба схватити као стање анархије и опште збуњености, већ стање у којем јесу постојала правила о употреби падежа, само различита, неklasична. Њихово постојање, односно одређена усмереност и ред у наизглед конфузном систему, морају се претпоставити. Наиме, као и у сваком другом живом језику, арбитраност у крупним морфосинтактиским особеностима – у шта свакако спадају морфологија и синтакса падежа – с функционалних разлога није дозвољена.

Међутим, док се постојање ових правила у оквирима појединачних локалних заједница, лингвистичких острваца, може претпоставити са сигурношћу, са донекле мањом сигурношћу може се претпоставити њихово регионално варирање. Ипак, на могућност да она јесу варијала, тј. да нису била у потпуности иста у свим латинофоним областима, упућују романски језици у којима је донекле очуван падешки систем. То су, с једне стране, галоромански (старофранцуски и старопровансалски) и, с друге стране, румунски.²⁰⁶ Иако је и у једном и у другом језику очуван исти број падежа (два укупно), ради се о два различита деклинацијска типа. У првом, галороманском, један падеж замењује номинатив, а други косе падеже. У румунском пак, уз ограничење на именице женског рода, један падеж замењује датив и генитив, а други номинатив и акузатив.

У различитим језицима, дакле, дошло је до различите врсте стапања или прегруписања функција падежа. Имајући ово у виду, може се очекивати да је и

²⁰⁵ Израз позајмљен од Ајнара Лефштета који, говорећи о неодговарајућим употребама номинатива, стање у латинском језику „прелазног периода“ назива „доста хаотичним“ (*rather chaotic*). Löfstedt 1959, 133.

²⁰⁶ Видети Neman 2000, 51.

вулгарнолатински падешки систем од регије до регије варирао управо на овај начин, тј. стварањем различитих падешких „легура“, скупова или група два или три падежа који су били међусобно замењиви.²⁰⁷

Међутим, без обзира на регионално варирање, при проучавању вулгарнолатинског именског система и горепоменутих фаза спајања и изједначавања два или три падежа у оквиру једног скупа, треба знати да број тих посебних скупова са различитим комбинацијама међусобно замењивих падежа није толико велики колико се на први поглед чини.²⁰⁸ Наиме, неки вулгарнолатински примери замене једног падежа другим не морају нужно да представљају и право поистовећивање два падежа, тј. изједначење њихових синтаксичких функција. У неким случајевима ради се о пукој ортографској забуни насталој због идентичног изговора два облика.

Најбољи пример за овако површинско стапање два падежа су акузатив и аблатив једнине, тј. писање аблатива уместо акузатива једнине. Јер, како је познато, изговор акузатива једнине због губљења завршног *-m* веома је рано изједначен са изговором аблатива једнине²⁰⁹ и то, како Адамс примећује, у свим слојевима друштва.²¹⁰ Међутим, разазнавање акузативских функција, како се види на основу небројених текстова из класичног периода, коме је овај изговор претходио, било је потпуно очувано. Погрешна употреба облика за аблатив једнине уместо облика за акузатив једнине, дакле, показује само ниво писмености састављача текста, а не и опште неразликовање два падежа.

²⁰⁷ Видети, на пример, Адамикову студију (Adamik 2014) у којој је учињен покушај систематизације падешких система различитих регија.

²⁰⁸ На основу критеријума за претраживање у компјутерској бази вулгарнолатинских облика LLDB чини се да укупно постоји 28 смерова замене, тј. погрешне употребе падежа у вулгарном латинском при којој се један падеж замењује другим: voc. pro nom, nom. pro voc, acc. pro nom, acc. pro dat, nom pro acc, nom./abl. pro acc, nom. pro gen, gen. pro nom, nom./abl. pro gen, nom. pro dat, dat. pro nom, gen./dat. pro nom, dat./abl. pro nom, nom./abl. pro dat, dat. pro gen, dat./abl. pro gen, gen. pro dat, gen. pro acc, gen./dat. pro abl, abl. pro acc, dat./abl. pro acc, acc. pro abl, nom./acc. pro abl, nom. pro abl, abl. pro nom, abl. pro gen, abl. pro loc и loc. pro abl. Када се занемари смер „замене“, група или комбинација међусобно замењивих падежа има укупно 16: Voc. = Nom, Acc. = Nom, Acc. = Dat, Nom. = Abl. = Acc, Gen. = Nom, Nom. = Abl. = Gen, Nom. = Dat, Gen. = Dat. = Nom, Dat. = Abl. = Nom, Dat. = Gen, Acc. = Abl, Gen. = Dat. = Abl, Abl. = Nom, Abl. = Gen, Abl. = Loc, Dat. = Abl. = Acc.

²⁰⁹ Завршно *-m* није се изговарало или је било скоро нечујено већ од првог века пре нове ере. Видети, на пример, Herman 2000, 39-40.

²¹⁰ Adams 2013, 129.

Сасвим супротан пример представља стапање генитива и датива. Сличност њихових функција која јесте постојала у класичном латинском, али само у посебним случајевима (нпр. посесивни датив у класичном латинском стоји искључиво уз глагол *esse*)²¹¹ и са донекле посебном нијансом у значењу (код посесивног генитива нагласак је на оном који поседује, а код посесивног датива нагласак је на ономе шта се поседује)²¹² у позно доба се генерализује, па се датив користи на исти начин као и генитив – атрибутивно и значењски неиздиференцирано.²¹³

До поистовећивања два падежа долази, онда, не због сличности изговора њихових наставака (које и нема), већ због поистовећивања њихових семантичких функција. Доказ потпуне фузије и међусобног неразликовања види се нарочито у примерима у којима датив стоји уместо генитива у функцији која није посесивна, тј. на начин који би за датив у класично доба био неприродан и скоро незамислив (нпр. уз глаголе који захтевају генитив);²¹⁴ или, у обрнутом случају, када генитив – неочекивано и супротно норми – стоји уместо датива (нпр. за ознаку индиректног објекта).²¹⁵

„Само тако [sc. имајући у виду ову међусобну замењивост два падежа у позном латинитету]“, каже Ајнар Лефштет, „може се разумети како је дошло

²¹¹ Осим посесивног датива, у класично доба посесивна својства има и симпатетички датив (*dativus sympatheticus*) који, такође, има ограничену употребу и стоји само уз неке именице (и глаголе). Видети Menge 2009, 412-5. О еволуционој повезаности ова два датива видети у Herman 1965, 316.

²¹² Menge 2009, 408.

²¹³ Међу доказе о раширеној и свакодневној употреби посесивног датива уместо посесивног генитива спада технички трактат сасвим прозаичне намене – *Mulomedicina Chironis*, ветеринарски приручник из 4. века са упутствима за лечење крупне стоке, у коме нпр. стоји *manus tibi a loco non discedat* „не сме да ти се помери рука“ (*Mul. Chir.* 545), или *cui caput erigere si volueris* „ако желиш да подигнеш главу (животиње)“ (*Mul. Chir.* 316); или још, како Херман сматра, балкански натписи, нпр. *arca Honorato calegario* (CIL III 14239, Salona IV, 445) или *arca Saturnino militi Salonitano* (CIL III 9537, Salona IV 282) – из Далмације, *memoria Apro Atiutori* (CIL III 13378) или *Verondacus Vervici filius* (sic) (CIL III 3381) – из Паноније (Herman 2000, 315-6).

²¹⁴ Видети пример из *Историје Франака* Григорија Турског (*Hist. Franc.*, 9, 24) *Ingundis, filia regis Sigiberti, cui supra meminimus* „Ингундис, кћерка краља Зигиберта, коју смо горе поменули“, наведен у Herman 2000, 56 под референцом *Historia Francorum*, 1 1.9 (?).

²¹⁵ Видети пример из Јорданесове *Гетике* (Iord. *Get.* 18, 102). *ipsius urbis ferre subsidium gestiens* „трудећи се да обезбеди помоћ граду“, наведен у Löfstedt 1959, 127.

до тога да *loro* у италијанском, *lor* у румунском и *leur* у француском итд. (од лат. *illorum*) служе и као генитив и као датив.²¹⁶

Кад је реч о нашем примеру *simul cuntosque nepotes*, где уместо аблатива множине стоји акузатив множине, чини се да је евентуална дилема да ли је реч о привидном или стварном неразликовању функција два падежа излишна. Будући да цела синтагма регирана од стране предлога, она једино тако може да се посматра: као предлошка конструкција. С друге стране, примећено је да у таквим предлошким конструкцијама, са предлозима који захтевају аблатив, у вулгарним текстовима веома често долази акузатив. Примера је, само у епиграфском материјалу, на стотине.²¹⁷ Наиме, широм Царства на натписима се чита: *pro salutem* (CIL III 5565), *ex domum* (CIL XI 5749), *cum virginium* (CIL V 6252), *sine manum* (CIL XIII 10027) и сл.

Чини се, дакле, да је у вулгарном латинитету постојао извесан импулс да се после свих предлога, па и оних који траже аблатив, придодаје акузатив. Тумачећи ову појаву Херман наводи да је акузатив изгледа био доживљаван као „предлошки падеж“.²¹⁸

Зато се пре може рећи да је ова синтагма необична не због свог падежа, већ због свог предлога: *simul*. Као што је познато, ради се о речи која се много чешће користи као прилог, а веома ретко као предлог (који захтева аблатив попут *cum* чији је синоним).²¹⁹ Опет, ова употреба јесте необична, али није вулгарна. Она се среће код прозних писаца као што су Тацит, Сенека или Апулеј, или код песника као што су Хорације и Овидије.²²⁰ Појава *simul* у служби предлога у нашој епиграфској песми, дакле, јасно упућује на тежњу стихотворца да кроз несвакодневну употребу свакодневних речи постигне одређени поетски утисак.

²¹⁶ Löfstedt 1959, 128.

²¹⁷ У LLDB од излистаних примера замене аблатива акузативом (421 при тренутној попуњености базе, ажурирано 15.7.2017.) већина спада у категорију предлошких конструкција, свакако више од 300. Ова бројка је само апроксимативна, добијена летимичним прегледом, будући да (за сада) није могуће унети критеријум за претраживање који би у оквиру поменуте „грешке“ излустао само предлошке конструкције.

²¹⁸ Herman 2000, 53.

²¹⁹ Greenough 1903, 274.

²²⁰ Forcellini, s.v. *simul* (IV, 377).

Ако ово имамо на уму при оцени дате синтагме и „погрешне“ или вулгарне употребе падежа, можемо само да се сложимо са горе наведеним судом издавача натписа: ради се о избору који је пре свега вођен уметничким разлозима.²²¹ Песник је настојао да састави правилан хексаметар макар „по цену“ коришћења погрешног падежа. О томе да та цена није била нарочито висока, тј. да је после сваког предлога у вулгарном говору акузатив био прихватљив, чини нам се да је већ довољно речено.

²²¹ Видети страну 66 нап. 202.

3.2.3. Вулгарнолатинско неразликовање именског рода

5/6 *hunc... sepulcrum* – Уз именицу *sepulcrum* која је по класичној норми средњег рода стоји показна заменица у мушком роду *hunc*. Сличних примера на натписима из различитих периода и различитих провинција има неколико: *hunc | sepul[c]rum* (provincia Baetica, Corduba, CIL II 7 678 – датиран између 571. и 630. године²²²), *hunc se|pulcrum* (provincia Dalmatia, Salona – CIL III 2632, Salona IV 228 – друга половина 4. века), *hunc sepulcrum* (provincia Dalmatia, Salona – CIL III 8762, датиран између 120. и 130. године²²³), *hunc sepulcrum* (Regio XI, Comum – CIL V 5415), *unc sepulc|rū* (Apulia, Barium – CIL IX 306, ILCV 837), *sepulcrum | hunc* (Roma – ILCV 3845) и, због заменице донекле издвојено, *eum | sepulcrum* (Roma – Gruter 940, 7).²²⁴

Овакво слагање именице и заменице (у акузативу једнине) упућивало би 1) да је именица *sepulcrum* променила род и да ју је писац овог епиграфског текста сматрао именицом мушког рода. Осим тога, будући да се на основу акузативског наставка види да именица и даље припада -о основама, може се такође претпоставити 2) да је у номинативу једнине имала наставак за мушки род исте деклинације (-us), те да је гласила *sepulcrus*.²²⁵ Овде ћемо оба ова закључка још једном проверити.

²²² Према LLDB.

²²³ Према Matijević 2011, 191.

²²⁴ Примери прикупљени из ILCV 3, 589; Forcellini, s. v. *sepulcrum*; и LLDB (критеријуми за претраживање: 1. classical text „sepulcrum“ AND 2. nominal code “masc. pro neutr.”).

²²⁵ Упореди Forcellini, s. v. *sepulcrum* где се наводи постојање алтернативног номинатива *sepulcrus* само (!) на основу примера именице у акузативу праћене показном заменицом мушког рода (Gruter 940, 7 и CIL V 5415).

3.2.3.1. Именица чији је AccSg *sepulcrum* из синтагме *hunc... sepulcrum* је именица мушког рода

С једне стране, у прилог овој тези може се навести шифра одступања од класичне норме која се у модерној компјутерској бази вулгарнолатинских облика пронађених на натписима из периода Царства (LLDB) придодаје уз овај пример. Она наиме гласи *masc. pro neutr.* што значи да се вулгарност овог облика огледа у преласку именице средњег рода у именице мушког рода.²²⁶ С друге стране, насупрот овој тези, може се навести Адамсов став да је у оваквим примерима реч само о „погрешном слагању“ (*false agreement*) показне заменице и именице, насталог због двозначног облика акузатива јединине чији је наставак код именица -о деклинације једнак и за мушки и за средњи род (-um).²²⁷

Адамс као примере оваквог погрешног слагања наводи најпре оне именице средњег рода са два атрибута (обично придева и заменице), од којих је један сложен правилно (у средњем роду), а други погрешно (у мушком роду): *et abes in imboluclum amictorium singlare, hunc tibi mater mea misit* (из писма Клаудија Теренцијана, војника стационираног у Египту у првој половини 2. века) и *quaesii multum quot memoriae tradere |... uotum communem* (из песме једног центуриона стационираног у Либији, из 202. или 203. године).²²⁸ Образлажући први пример *amictorium singlare, hunc* Адамс наводи да је овакво половично слагање одраз „слабљења средњег рода као посебне категорије“, али да је „средњи род и даље био жив и да се знао његов систем слагања“. Међутим, пошто је „мушки род сматран уобичајеним родом (*default gender*) [sc. за именице друге деклинације], неко ко је употребио правилан облик именице са правилним слагањем могао је да склизне у мушки род“. Такође наводи да се то догодило због паузе у говору (изражене зарезом, додаћемо). При том сасвим одбацује могућност, називајући је „екстремном“, да је и придев *singlare* био у мушком роду, али да је завршно -m изостављено. За други пример *quot... uotum communem* тврди да писац „зна да је

²²⁶ LLDB-18338.

²²⁷ Adams 2013, 430-431.

²²⁸ Видети за библиографске референце у Adams 2013, 430.

именица средњег рода“ али да је завршно *-m* у *communet* последица постојања истог слова на крају именице *votum*.

Наводећи потом синтагме попут наше, у којима уз именицу средњег рода стоји само један атрибут (показна заменица) написан у мушком роду – *hunc monumentum* (CIL III 14524; IMS II 156, Виминацијум, provincia Moesia Superior, 2. или 3. век), *eum monumentum* (CIL VI 10243, Рим, 110. година), *eundem monimentum* (CIL VI 15677, Рим)²²⁹ или *eum templum* (CIL VIII 9796 provincia, Mauretania Caesariensis) – у унеколико нејасној реченици Адамс изриче исти став: „[C]лични примери срећу се и на натписима, али о слабљењу средњег рода може да се закључи само на основу облика заменице, која са своје стране може бити скамењена у мушком облику“.²³⁰ Идеја суштинске очуваности средњег рода именице, који је само замагљен лажним или погрешним слагањем, опет је присутна. Овог пута лажно слагање настаје не због омашке у писању као у *votum comunet*, или паузе у говору као у *amictorium singlar*, *hunc*, већ због заменице која је мушког рода само „наизглед“, или како то Адамс назива, „скамењена у мушком роду“. Уколико је заменица *hunc* „скамењена“, она је дакле без способности прилагођавања, тј. слагања уз именицу уз коју стоји, па самим тим ирелевантна за одређивање рода. (Чини се да је ову идеју – што нисмо могли да проверимо – да је атрибут само „скамењен“ у мушком роду, али да је именица остала даље свог основног (средњег) рода имао и Веико Вененен тумачећи синтагму *hunc instrumentum* која се среће на дрвеним таблицама насталим у Африци за време владавине Вандала (493-496. године), тј. Албертинијевим таблицама.)²³¹

Наше мишљење је да су ствари много једноставније. О скамењености атрибута који се слаже са именицом, тј. његовој непромењивости, може бити речи само ако се тај атрибут користи насумично, како уз именице средњег, тако и уз именице женског рода. Међутим, ако се мушки род атрибута појављује само

²²⁹ Видети још примера са овом именицом и овим показним заменицама у Konjetzny 1907, 10 и Diehl 1899, 196.

²³⁰ “There is evidence too in inscriptions, but the weakening of the neuter is often there only to be deduced from pronominal forms, which might have been fossilized in the masculine.” Adams 2013, 431.

²³¹ Само према Adams 2013, 430.

уз именице средњег рода у текстовима позне провенијенције, када постоји много разлога за мишљење да је проторомански развој губљења средњег рода и његовог преласка у мушки род ухватио маха (о чему ће бити речи касније), мало је основа да се тврди да је то „лажно или погрешно“ слагање именице и атрибута. Штавише, сматрамо да барем један од два Адамсова примера синтагми са два атрибута од којих је један правилног, а други погрешног рода, није половичан, тј. да је именица средњег рода сложена само са атрибутима који су мушког рода. Изостављање завршног *-m* у придеву *singlare* из синтагме *amictorium singlare* не може се описати као „екстремно“, јер се оно почетком 2. века свакако није изговарало. Акузативи једнине придева треће деклинације, било да су стајали уз именицу мушког, било средњег рода, у изговору су гласили исто. Једини атрибут који се у овом примеру „чуо“ и који се слагао уз именицу уз коју стоји је показна заменица у мушком роду *hunc*.

Ако се прихвати идеја да је писац заиста хтео да напише атрибут у мушком роду (а не да је то урадио нехотице или по навици), може се поставити питање да ли то неумитно упућује на то да је именица мушког рода. Одговор на њега може бити само потврдан – будући да произилази из саме дефиниције граматичког рода. Наиме, у концизној и, чини се, општеприхваћеној²³² Хокетовој дефиницији рода стоји да је род класа именица „онаква каква се огледа у понашању придружених речи“.²³³ Из ње произилази да се род именице не може одредити само на основу ње саме (нпр. мофолошких карактеристика), већ једино по облику других, њој атрибуираних речи (нпр. придева или глагола). Имајући у виду, дакле, да једино атрибут одређује род речи, сматрамо да су дисонанце у роду између ова два елемента, именице и атрибута, код говорника матерњег језика немогуће. А о томе да је језик писца овог натписа природан, „*une langue vivante*“, како то сматра издавач натписа Готје, већ је било говора.²³⁴

²³² Corbett 2006, 749; Polinsky 2003, 356.

²³³ Hockett 1958, 231: „Genders are classes of nouns reflected in the behavior of associated words.” Упореди Matasović 2010, 131.

²³⁴ Salona IV, стр. 312.

3.2.3.2. Проторомански преображај средњег рода

Међутим, масовност и закономерност нестајања категорије средњег рода у вулгарном латинском и прелазак именица средњег рода у мушки род није претпоставка. То је, с једне стране, (индиректно) потврђено крајњим исходом развоја латинског језика, тј. потпуним одсуством категорије средњег рода у романским језицима,²³⁵ а с друге стране, (директно) постојањем бројних карактеристичних грешака, именица „погрешног“ рода, у вулгарнолатинским текстовима.

Иако Адамс с правом напомиње да не треба сваку појаву именице у мушком роду, уместо у правилном средњем роду, у вулгарнолатинским текстовима сматрати најавом протороманског развоја – тј. да постоји могућност да су неке именице у мушком роду због других интерференција (посебне семантичке дистинкције, утицаја другог језика или уметничког одабира)²³⁶ – доминација именица мушког рода на штету средњег рода је у позним вековима искључиво последица њихове широке распрострањености у говору.

Да се ради најпре о говору нижих слојева види се сасвим јасно из два одељка из Јеронимог коментара Књиге пророка Језекиља које наводи Адамс:²³⁷

[N]osse me cubitum, et cubita neutrali appellari genere, sed pro simplicitate, et facilitate intelligentiae, uulgique consuetudine, ponere et genere masculino. Non enim curae nobis est uitare sermonum uitia, sed Scripturae sanctae obscuritatem quibuscumque uerbis disserere.²³⁸

„Знам да се каже *cubitum* и *cubita* (лакрат, мера за дужину, прим. прев.) у средњем роду, али и да се, због једноставности и лакшег разумевања, као и због навике која влада у народу, ова реч употребљава и у мушком роду. Не треба да

²³⁵ Maiden 2011a, 171: „Ниједан романски варијетет не задржава морфолошки издвојен средњи род, али већина задржава морфолошке фрагменте множине ранијег средњег рода. Такође, много је случајева у којима облици за првобитну множину средњег рода добијају нове граматичке функције.“

²³⁶ Видети примере у Adams 2013, 385-390.

²³⁷ Adams 2013, 450-451.

²³⁸ Hier. *In Hiez.* 12.40.472.B (колона 378).

будемо преокупирани тиме како да избегнемо граматичке грешке, већ како да растумачимо Свето писмо, које год речи користили.“

*Quod cubitos genere masculino, et non neutrali, cubita dicimus, iuxta regulam grammaticorum, et in superioribus docui, non nos ignorantia hoc facere, sed consuetudine, propter simplices quoque et indoctos, quorum in congregatione Ecclesiae maior est numerus.*²³⁹

„А то што *cubitos* кажемо у мушком роду, а не у средњем *cubita* – како је граматички правилно – ми то не чинимо, као што сам горе објаснио, из незнања, већ због обичаја који влада у говору, а такође и ради простих и неуких, којих је у Цркви немали број.“

Адамсова заслуга је што овим цитатима недвосмислено показао да овај развој потиче „одоздо“, од неуких и необразованијих слојева друштва. Међутим, у Јеронимовим речима уочава се још једна, можда не тако упадљива карактеристика датог процеса, а то је *семантичка дисфункционалност* средњег рода: именице средњег рода не само да нису уобичајене и честе, већ њихова употреба доводи и до неуспешне комуникације. Онај ко употребљава средњи род, не само да ће бити доживљен као неко ко говори чудно и ван обичаја, већ неће бити ни схваћен. Јероним наиме каже да именицу *cubitus* (правилно: *cubitum*) у мушком роду користи „због обичаја... али такође (*quoque*) и због оних простих и неуких“, тј. да би прости и неуки људи разумели шта је речено.

Да овај процес није остао непримећен од стране савремених граматичара сведоче и речи ретора Фортунацијана (5. век), које такође наводи Адамс:

*Romani uernaculi plurima ex neutris masculino genere potius enuntiant, ut 'hunc theatrum' et 'hunc prodigium'.*²⁴⁰

„Рођени Римљани [sc. аутохтони становници града Рима] већину именица средњег рода користе у мушком роду, па кажу, на пример, *hunc theatrum* (тај позориште) и *hunc prodigium* (тај чудовиште).“

²³⁹ Hier. *In Hiez.* 14.47.590.D (колона 470).

²⁴⁰ Fortunatianus *Artis rhetoricae* III 4, 9-10 у RLM, стр. 123.

Адамс, међутим, наводи да су ове речи доказ да су језички чистунци овакав развој осуђивали и то образлаже чињеницом да у њима постоји „социолингвистичка нијанса“ (*a sociolinguistic remark*) изражена употребом показне заменице у својству члана, што би, са своје стране, претпостављамо, упућивало на ниже слојеве друштва. Ако би и овај редослед закључивања био тачан, јер Адамс свој суд не појашњава,²⁴¹ може се поставити питање на који би други начин Фортунацијан могао да изрази своју мисао о промени рода именица – будући да се род једино огледа у атрибуту. Можда, да је употребио описни придев, а не показну заменицу која је, по Адамсу, у својству члана, не би било нејасноћа. Осим тога, чак и да се овај Фортунацијанов опис односи на ниже слојеве друштва, није јасно зашто би он уједно био и осуда.

Свеједно, уколико се анализира цео пасус у коме се налази ова реченица, види се да Фортунацијан у њему не истиче говор одређеног друштвеног слоја, већ само говор одређених регија, без изрицања било каквог вредносног суда:

Gentilia uerba quae sunt? Quae propria sunt quarundam gentium, sicut Hispani non 'cubitum' uocant, sed Graeco nomine 'ancona', et Galli 'facundos' pro 'facetis', et Romani uernaculi plurima ex neutris masculino genere potius enuntiant, ut 'hunc theatrum' et 'hunc prodigium'.²⁴²

„Шта су регионализми?²⁴³ То су речи које су својствене неком народу, као што, на пример, Шпанци не кажу *cubitum* (лакат) него користе грчку реч *ancona*, и као што Гали кажу *facundi* (елоквентни) уместо *facetis* (духовити), или пак

²⁴¹ Адамс ово место код ретора Фортунацијана образлаже само у следеће три реченице: „The rhetorician Fortunatianus, as late as the fifth century, castigated uses of the masculine he had heard among the Roman plebs: [горенаведени цитат из Фортунацијевог дела]. *Hunc* here is the grammarians' article-equivalent, used to show the gender of the word. This is a sociolinguistic remark which suggests that there was still a distinction between educated and uneducated speech in the use of the neuter in the city of Rome.“ Adams 2013, 450.

²⁴² Fortunatianus *Artis rhetoricae* III 4, 7-10 у RLM, стр. 123.

²⁴³ Напомена: синтагма *gentilia uerba* односи се пре на речи који се користе унутар једног народа, а не унутар једне регије. Чини нам се, ипак, да превод „регионализам“ не мења многоме основно значење.

рођени Римљани већину именица средњег рода користе у мушком роду, па кажу, на пример, *hunc theatrum* (тај позориште) и *hunc prodigium* (тај чудовиште).“

Након свега реченог, о роду именице *sepulcrum* AccSg из нашег примера 5/6 *hunc... sepulcrum*, чини нам се да можемо да закључимо да је недвосмислено била мушког рода. То би се, с једне стране, уклапало у општу дефиницију рода по којој је атрибут, а не именица носилац граматичке категорије, а с друге стране, било би у складу са очекиваним развојем латинског језика у датом периоду.

3.2.3.3. Именица мушког рода чији је AccSg *sepulcrum* у NomSg гласи *sepulcrus*

Најпре треба рећи да је облик *sepulcrus* прочитан, с великом вероватноћом, на два надгробна споменика: 1. једном из Андалузије, античке провинције *Hispania Baetica*, посвећеном извесној Теудесинди, датираном између 633. и 700. године²⁴⁴ (HEp 5, 1995, 386; CIL III, 587; HEpOl 5102) – *[Hi]c est supulcr(u)s(!) Teu/desind(a)e u[t] si quis se/pulc[ru]m inquie/taverit istum / cum ludam tradit / orem abeat at ignum / - - - - -*; 2. другом из Доње Мезије, посвећеном Бизантији, кћерки неког ризничара, датираном у 6. век, са веома много вулгаризама (ILBug стр. 177-178, no. 246; сл. 107, 264) – *Sepul<ch>r/us(!) (h)ic est Biz/antia(!) filia(!) / d(omi?)no Alziola(!) / n(u)m(erario) dom(ino?) Iust(in?)o / sepelita(!) men(se) / Octobrio(!) / ind(ictione) sext(a)*. Напомена: *Sepul<ch>r/us(!)* је корекција издавача облика *Sepulhcr |us* који се чита на натпису.²⁴⁵

Даље, овакав номинатив би био статистички сасвим очекиван, будући да су именице средњег рода, према досадашњим подацима, скоро стопроцентно прелазиле у мушки род тако што су добијале наставак *-us* (један од разлога је свакако могао бити тај што многе нису имале основу са завршним *-rō*).²⁴⁶ Једини пример именице мушког рода са наставком *-er* у NomSg је *amphitheater* у Петронијевом Сатирикону (сачуван у реченици *Ferrum optimum daturus est, sine fuga, carnarium in medio, ut amphitheater videat*)²⁴⁷ који се, барем с два разлога, мора сматрати нерепрезентативним показатељем општих протороманских тенденција:

²⁴⁴ Датирање према LLDB-24322.

²⁴⁵ Упореди LLDB-721 и HD-Nr. = HD042944.

²⁴⁶ Листа вулгарнолатинских облика добијена претраживањем по критеријуму *mas. pro neutr.* у LLDB, при тренутној попуњености базе, садржи 98 различитих речи (или синтагми) (ажурирано на дан 25.7.2017.). Од тих 98 облика мало мање од половине (41) су номинативи једине који су сви – без изузетка – са наставком *-us*. На пример: *collegius* (ILJug II 776), *fatus suus* (CIL VI 10127), *hic monumentus* (CIL VI 22120), *speleus* (AE 1934, 156), *bustus* (CIL V 6295) и сл. Видети такође Адамсову статистичку анализу истих грешака у Петронијевом Сатирикону где од 13 номинатива именица које су из средњег прешле у мушки род, само 1 има наставак *-er*, док осталих 12 имају наставак *-us*. Adams 2013, 420. Видети такође на стр. 81.

²⁴⁷ Petron. Sat. 45.

1. дати облик није посведочен на натписима, већ у књижевном делу написаном од стране вештог писца који је могао, зарад стила, да га измисли;

2. уколико је заиста постојао у говору – што се интуитивно чини мало вероватним – дати облик није апсорбовао именицу средњег рода са њеним значењем, већ је постојао напореда са њом, попримивши нови, персонификовани смисао „амфитеатар као скуп гледалаца“ који може да „види“ (*videat*).²⁴⁸

Међутим, наша именица у основи има глас *-r* који теоријски оставља могућност постојања хипотетичног облика **sepulcer*. Нама се то, опет интуитивно, чини још мање вероватним од стварног постојања облика *amphitheater*. Због очигледног сазвучја са номинативом једнине мушког рода придева *pulcher*, атрибута који се веома често придодаје именицама које означавају људе, мислимо да би персонификовано значење било немогуће избећи. Самим тим, ова употреба била би семантички маркирана и не би могла да надомести постојећу именицу са њеним основним значењем.

Занимљиво је напоменути, више као екскурс, да је аналогија *sepulcrum-pulchrum* била запажена од стране говорника и, народном етимологијом, приближена и растумачена: *sepulcrum*, који се понекад пише и *sepulchrum*,²⁴⁹ је појам супротан од *pulchrum* („оно што није лепо“), састављен од негацијског префикса *se-* и поимениченог придева *pulchrum*. Доказ овоме је резигнирана игра речи на надгробној песми из Рима CIL 1.2 1211; CLE no. 52 (2. стих), која потиче, како Билер сматра, још из доба Граха (друга половина 2. века п. н. е.). Будући да је, да поновимо речи Билера, *carmen simplici brevitate conspicuum*²⁵⁰ „песма лепа због своје једноставности и краткоће“, навешћемо је у целини.

Hospes, quod deico paullum est, asta ac pellege.

Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrai feminae.

Nomen parentes nominarunt Claudiam.

Suom mareitom corde deilexit souo.

²⁴⁸ Ову интерпретацију видети у Adams 2013, 421.

²⁴⁹ Видети Forcellini, s.v. *sepulcrum* (том IVa, стр. 323).

²⁵⁰ CLE ad no. 52, стр. 25.

- 5 *Gnatos duos creavit: horunc alterum*
 In terra linquit, alium sub terra locat.
 Sermone lepidio, tum autem incessu commodo.
 Domum servavit, lanam fecit. Dixi. Abei.

Ако са великом сигурношћу можемо да одбацимо могућност постојања облика NomSg *sepulcer*, то уједно не значи да смо исцрпили све хипотетичке, иако мало вероватне, морфолошке варијанте овог падежа. Наиме, ако следимо Адамса који тврди да су поједине именице средњег рода и поред тога што је „средњи род био у процесу нестајања“ (*was being lost*)²⁵¹ и даље чувале своју стару номинативско-акузативску форму, NomSg именице мушког рода чији је AccSg *sepulcrum* могао би да гласи исто као и у класично доба: **sepulcrum*. Адамс наиме није одређен да ли се ова идеја односи и на једнину, или само на множину, на шта упућује касније.

Мишљења смо да је, поред овог Адамсовог става, који можда важи за неке именице²⁵² у множини, постојање оваквог облика у нашем случају искључено. Као главни разлог пре свега видимо конкретне епиграфске потврде номинатива једине на *-us* на натписима из Андалузије и Доње Мезије, а потом и апсолутну статистичку превагу дате форме у скупу забележених примера.

Осим ових горенаведених карактеристика које су лако препознатљиве и које се једноставно тумаче јер представљају израз општих, вулгарнолатинских тенденција, на нашем натпису постоје места чији се прави смисао и права интерпретација могу једино тражити у оквиру датог контекста. Она су истовремено места са највећим информативним потенцијалом и њихово право

²⁵¹ Adams 2013, 431.

²⁵² Напомена: реч је само о именицама друге деклинације. За примере именица средњег рода треће деклинације чије су старе номинативско-акузативске форме и након промене рода и даље биле у употреби видети у Adams 2013, 429.

разумевање утиче и на садржај чињеница (историјских, просопографских, археолошких, религијских и сл.) које се са овог споменика прикупљају.

Иако ћемо покушати да понудимо решење за сваки од тих делова зарад правилне фактографске интерпертације, овде је наш главни циљ проналажење оних лингвистичких података које се могу схватити као показатељи опште језичке употребе у датој средини и датом периоду.

3.2.4. Изражавање времена и датума

4/5 *Expleto annorum circulo quinto* – У делу натписа који описује колико је година свештеник Јован имао када је решио да се побрине за свој надгробни споменик, године су изражене описно, „навршивши пети *циклус година*“. Иако је јасно да именица *circulus* праћена генитивом множине именице *annus* (*annorum circulus*) означава одређени временски период који се састоји од више година, постоје различита мишљења о томе о колико се година заправо ради. Готје наводи да су најпре Булић, а потом Пецоли, сматрали да је реч о периоду од 10 година; затим каже да је можда реч о периоду од 5 година *lūstrum* (названом по временском трајању између две лустрације у древном Риму),²⁵³ или о периоду од 15 година, колико траје једна индикција, како је мислио Егер.²⁵⁴ Готје се опредељује за последњу могућност и сматра да синтагма *annorum circulus* означава период од 15 година. Свој закључак изводи према пројектованим годинама свештеника Јована. Наиме, будући да је његов син одрастао – јер обавља функцију проконзула, гувернера једне провинције – највећа је вероватноћа, сматра, да има седамдесет и пет година (5 x 15).

Међутим, ако се упореде друга места у којима се среће именица *circulus* уз генитив именица које означавају различите временске интервале (*annus, mensis, dies*) – *duorum annorum expletus est circulus* (Vulgata, Par. II 21:19), *sedecim annorum circulum, quem Graeci ἑκκαίδεκαετηρίδα vocant, reperit... decem et novem annorum circulum, id est, ἑννεακαίδεκαετηρίδα composuit*, (Hier. De vir. Ill. 61), *dies ... magnus dei mille annorum circulo terminatur* (Lact. Inst. 7, 14, 9), *duodecim mensium... circulum* (Hier. Epist. 64, 9) – види се да она, због различитих бројки које је одређују у различитим текстовима, нема апсолутно значење „периода од толико и толико временских јединица (нпр. 15) који се циклично понавља“. Њен смисао је, на овим местима, неутралан, без икаквих додатних или подразумеваних нијанси, тј. значи једноставно „период“, који има свој почетак и крај.

²⁵³ Видети TLL 7.2.1882.23 s.v. *lūstrum*.

²⁵⁴ Salona IV, стр. 309.

Занимљиво је напоменути да, уколико се синтагма састоји од именице *annus* у једнини (*anni circulus*), постоји одређена амбиваленција у значењу. Тешкоћу при том не представља именица *circulus*, која и ту значи само „период“, већ именица *annus* „година“. Није, наиме, јасно да ли је реч о календарској години, или о години као временском периоду који се састоји од дванаест месеци. Упоредити места из Јеронимовог превода Старог завета: Lev. 25:30 *si non redemerit et anni circulus fuerit evolutus emptor possidebit eam* [sc. domum], Iud. 11:40 [sc. *et consuetudo servata est*] *ut post anni circulum convenient in unum filiae Israēl, et plangent filiam Jephthe Galaaditae diebus quatuor*, I Par. 20:1 *Factum est autem post anni circulum, eo tempore quo solent reges ad bella procedere*. Само у последњој реченици види се да је реч о крају календарске године, пролећу, времену када краљеви крећу у рат.²⁵⁵ У прва два случаја, значење *annus*, како нам се чини, није сасвим прецизно.²⁵⁶

Од ових горепоменутих места, која сва имају бројку уз именицу у генитиву множине *annorum*, стиховима на нашем натпису је најсличнији део из друге књиге Дневника (II Par. 21:19) будући да садржи не само идентичну синтагму, већ и исти глагол (*explere*).

Имајући и виду бројност датих синтагми (додуше без глагола *explere*) у Вулгати, како оних са именицом у једнини,²⁵⁷ тако и оних са именицом у множини,²⁵⁸ као и чињеницу да је Свето писмо било важно и добро познато штиво већини образованих људи позне антике, веза између ова два одељка (II Par. 21:19

²⁵⁵ Превод према Ellicott, ad I Par. 20:1.

²⁵⁶ Упоредити наиме коментаре оригиналног текста на хебрејском. У првом примеру, у коме је реч о праву на трајно власништво над кућом након истека године, писац коментара наводи да је реч о календарској години, тј. да је трајно власништво могуће након истека године када је извршена куповина: On the sale of a dwelling-house in a wall-town (a town surrounded by a wall) there was to be redemption till the completion of the year of its purchase (Keil 1864, 462). У другом случају, писац коментара је сагласан са преводом „годишње“, тј. да је у Израиљу постао обичај да се девојке окупљају да оплакују (величају?) Јефтајеву кћи, не у пролеће, него „сваке године“, „након истека годину дана“, на својеврсну „годишњицу“: the daughters of Israel went every year to celebrate... (Keil 1869, 393). У Јеронимовом преводу оба ова места гласе исто (*anni circulus*), без икаквих додатних одређења. Чини нам се да, самим тим, ова места остају у латинском недоречена и, без познавања оригинала на хебрејском, двозначна.

²⁵⁷ Lev. 25:30, I Par. 20:1, II Par. 36:10, Iud. 11:40.

²⁵⁸ II Par. 21:19, I Reg. 1:20.

и 4. и 5. стиха епитафа свештеника Јована) не може се искључити, већ се мора, с великом вероватноћом, претпоставити. Њихова блискост огледа се не само у употреби истих речи (*annorum circulus... explere*), већ и у постојању исте основне, тугаљиве теме. И у Старом завету, где реч је о периоду болести након које је зли краљ Јорам преминуо, као и у надгробним стиховима, у којима се наводи доб свештеника Јована у тренутку када се припрема за свој крај, мотив је исти – заршетак људског живота:

II Par. 21:19 *Cumque diei succederet dies et temporum spatia volverentur duorum annorum expletus est circulus et sic longa consumptus tunc ita ut egereret etiam viscera sua languore pariter et vita caruit mortuusque est in infirmitate pessima et non fecit ei populus secundum morem conbustionis exequias sicut fecerat maioribus eius.*

Занимљиво је поменути да постоји могућност да је ово место, од стране Јеронима, погрешено преведено. Наиме, према мишљењу писца коментара Старог завета, који наводи да не постоји основ да се у овом пасусу у хебрејском тексту чита реч „година“, већ само реч „дан“,²⁵⁹ али и према грчком преводу Септуагинти где на датом месту не постоји израз за годину, нити било која именица у множини која би се слагала са бројем два, осим именице „дан“, καὶ ἐγένετο ἐξ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας, καὶ ὥς ἦλθεν καιρὸς τῶν ἡμερῶν ἡμέρας δύο, ἐξῆλθεν ἡ κοιλία αὐτοῦ μετὰ τῆς νόσου, καὶ ἀπέθανεν ἐν μαλακίᾳ πονηρᾷ. καὶ οὐκ ἐποίησεν ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐκφορὰν καθὼς ἐκφορὰν πατέρων αὐτοῦ,²⁶⁰ вероватно је реч о болести која је трајала не две године, већ два дана. (Писац коментара претпоставља да се ради о акутној упали која је после кратког времена довела до смртног исхода.)

²⁵⁹ Keil 1872, 402: finally, that the supposition that יָמִים here and in 2 Chronicles 21:15 denotes a year is without foundation...We therefore... translate: *At the time of the end, i.e., when the end, sc. of life or of the disease, had come about two days, i.e., about two days before the issue of the end of the disease, then the bowels went out of the body-they flowed out from the body as devoured by the disease.* יָמִים עַל, in, during the sickness, consequently before the decease (cf. for עַל in this signification, Psalm 72:5, Daniel 3:33).

²⁶⁰ Видети Septuaginta, ad II Par. 21:19.

Међутим, тачан броја година који се у синтагми *annorum circulus* на нашем натпису претпоставља не може да се наслутити из овог места у Старом завету, било да је оно тачно или погрешно преведено – с простог разлога, зато што се ту број година (или дана како би, изгледа, требало) не подразумева, већ је прецизно наведен. С друге стране, изостанак броја уз ову синтагму на епитафу свештеника Јована може да се тумачи једино чињеницом да је примењен општи начин рачунања времена, уобичајен у датој средини и датом периоду, за који није било потребно додатно одређење.

А општеважећи принцип рачунања времена, нарочито у Источном римском царству, био је подела на индикције, периоде од 15 година – првобитно осмишљене у фискалне сврхе. Како Блекберн и Холфорд-Стривенс наводе, коришћење индикција је било најраспрострањенији и најомиљенији начин изражавања датума и то у толикој мери да, уколико на документима постоји дискрепација између система индикција и другог система рачунања година (нпр. по години од стварања света), постоји већа вероватноћа да индикција представља тачан датум.²⁶¹

Разлог томе су, можемо да нагађамо, најпре једноставни, лакопамтљиви бројеви који су стајали уз индикцију (1-15), а као друго, временски распон (15 година) који је свакоме био појмљив и сагледив, из перспективе сопственог живота. Осим ова два разлога, како претпостављамо, психолошке природе, постојала је и званична царска наредба о обавези коришћења индикција при датирању. Наиме, у 47. новели Јустинијановог зборника *Corpus iuris ciuilis*, издатој 31. августа 537. године на грчком језику стоји да на трећем месту, после година владавине цара и после имена конзула за дату годину, треба – у званичним документима – навести и број индикције (*ἐπινέμησις*).²⁶²

Као што се види у другом хронолошком одређењу на натпису, датуму смрти свештеника Јована где је година изражена другом²⁶³ индикцијом **16 ind(ictione)**

²⁶¹ Blackburn 1999, 770.

²⁶² Lingenthal 1881, 412.

²⁶³ Неки истраживачи мисле да **16 II** треба да се прочита као *VI*, тј. да је реч о шестој, а не другој индикцији. Видети у Salona IV, 312.

II, овај систем рачунања времена није био непознат његовом састављачу. Иако систем индикција обично не подразумева одређивање периода бројањем циклуса, већ само одређивање године бројањем година у оквиру циклуса,²⁶⁴ сматрамо да је само његово постојање подразумевало и ову прву, ретко примењивану могућност.

Кад је реч о значењу синтагме *annorum circulus* можемо се, стога, поново сложити са издавачем овог натписа, Готје, али и Егером који је први дошао на поменути идеју: она означава период једне индикције, циклуса који се састоји од 15 година. Овоме у прилог иде, с једне стране, општа популарност датог начина рачунања времена – чији је узрок могао бити двојак (психолошка прихватљивост и правна обавеза) – а, с друге стране, адекватна старост оца једног високог царског чиновника.

15/16 *Tertio post decimum augusti numero mensis* – Овде се наилази на културолошки занимљив податак који се огледа у томе да датум смрти свештеника Јована није изражен на уобичајен начин, по римском систему датирања, бројањем дана уназад од једног од три фиксна датума у месецу,²⁶⁵ већ бројањем дана унапред, од почетка месеца.

Реч је о несвакидашњем датирању будући да изражавање датума бројањем дана унапред од почетка месеца, како Блекберн и Холфорд-Стривенс наводе, постаје пракса тек од 11. века.²⁶⁶ Занимљиво је напоменути да ови аутори сматрају да њени почеци могу да се „нађу“ у 5. веку, али не наводе никакве примере. Готје пак наводи епиграфске примере, али само из 6. и 7. века.²⁶⁷ Међутим, како се јасно види из Дилове књиге индекса ILCV III, датум изражен бројањем дана од почетка месеца на натписима среће се још у четвртм веку:

²⁶⁴ Блекберн и Холфорд-Стривенс наводе само један пример египатског папируса и то средњовековни (10. век) на коме се датум изражава бројем циклуса индикција. Blackburn 1999, 769.

²⁶⁵ У овом случају, будући да се 13. август подудара са августовским Идама, био би означен само *Idibus Augustis*.

²⁶⁶ Blackburn 1999, 673.

²⁶⁷ Salona IV, стр. 312.

die VI mnsi Iunii – CIL X 6420; ILCV 4422, из Италије, Tarracina, 345. година.²⁶⁸ Дил сматра да је то можда најстарији такав пример *uetustissimum fort. exemplum dierum mensis numerandorum*.²⁶⁹ Кад је реч о Далмацији, овај начин датирања, осим на нашем натпису, примењује се само на још једном споменику: *Draconti depos(itio) bon(ae) m(emoriae) Andreae def(ensoris) die XXIII m(ensis) N(o)u(embri)s ind(ictione) XI* – CIL III 9560; Salona IV 239, Salona, друга половина 6. века.²⁷⁰

Међутим, лингвистичку посебност овог места представља прилошка употреба аблатива јединице именице *numerus* (*numero*). Ради се о облику који се додаје уз бројеве ради наглашавања прецизности (*certius significandi causa*).²⁷¹ Среће се код класичних писаца, у прозним и песничким делима: нпр. у делима Цицерона *Persae quidem, cum... mille numero navium classem ad Delum adpulissent* (Cic. Ver. 2.1.48), Цезара *equitum milia erant VI, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi* (Caes. Gal. 1.48.5), Вергилија *Phorci progenies, septem numero, septenaque tela coniciunt* (Verg. A. 10.328-30), Овидија *Tres sumus inbelles numero* (Ov. Ep. Sapph. 1.97), Салустија *relicui omnes numero quadraginta interfecti* (Sal. Jug. 53) и других.

Иако је овај додатак, по свом значењу, у суштини излишан (*additur etiam quum abesse posset*),²⁷² занимљиво је да његова употреба није била ограничена на високи књижевни стил ради истицања скоро не приметних нијанси, већ је била распрострањена и у епиграфским саставима сасвим прозаичног карактера. Тако, на пример, *numero* стоји уз бројеве који означавају године живота *vixit annis n(umero) LXVII* (Africa Proconsularis – AE 1990, 1033c.), број принетих жртвених животиња *exhibuit sacrificia... tauros n(umero) LI quinquaginta e[t] [unum]* (Africa Proconsularis – AE 1957, 0243), број убијених животиња у арени *bestiae confectae n(umero) CCCCXXXIII* (Roma – AE 1928, 0126), број изграђених језера *lacus n(umero) XII exstruxit* (Africa Proconsularis – AE 1925, 0103), број уловљених

²⁶⁸ ILCV III, стр. 310.

²⁶⁹ ILCV ad no. 4422.

²⁷⁰ Потпуни списак натписа из Диловог корпуса са овим начином датирања видети у ILCV III, стр. 310.

²⁷¹ Forcellini, s. v. *numerus* (III, 408).

²⁷² Idem.

медведа *captis [ur]sis n(umero) L* (Germania Inferior, Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Келн) – АЕ 1910, 0061) и слично.

Овај облик је на натписима, по свему судећи, био уобичајен и општепознат, будући да је у већини случајева изражаван скраћеницом,²⁷³ а не пуном речју. Разлог његове учестале употребе у монументалним текстовима могао је бити страх од сумњања будућих читалаца у тачност изречених факата. Јер, сасвим је могуће да су наручиоци натписа сматрали да се садржај њихових порука – чија је израда захтевала много материјалног и психичког ангажмана – не сме довести у питање.

С друге стране, у позној антици, изгледа да се основни смисао („тачно“, „прецизно“, „укупно“) потпуно изгубио и да је овај облик, као и многи други,²⁷⁴ сасвим окоштао и постао део епиграфског стила, реч која се аутоматски користила уз бројеве, без даљег значења. О овоме сликовито сведочи један позни натпис из провинције Бетике, датован у 14. јул 643. године, на коме прилошке одредбе *plus minus* „апроксимативно“ и *numero* „тачно“ стоје једна до друге: *vixit anno(s) plus minus numero XLV* (ILCV 1227A). Овај оксиморон је могућ само ако постоји неразумевање било једне, било обе одредбе. (У случају пак да је реч о неразумевању само једне одредбе, чини се да постоји већа вероватноћа да је била непозната тананост значења *numero*, него смисао синтагме *plus minus*, састављене од уобичајених и у свакодневном говору коришћених прилога.)²⁷⁵

²⁷³ Видети горе и у Bruun 2015, 794.

²⁷⁴ На пример, скраћеница HSE (*hic situs/sepultus est*) на надгробним натписима посвећеним више особа *Pater et filius h(ic) s(itus) e(st)* – CIL III 2832, provincia Dalmacia, Burnum, датован у 1. век или прву половину 2. века (према EDH HD061407), или *V(ivus) f(ecit) P(ublius) Antonius Ursio an(norum) et Albaniae Maximae co(niugi) et Antoniae Ma[x]imillae fil(iae) def(unctae) an(norum) XXV h(ic) s(ita) e(st)* – CIL III 4135, Pannonia Superior, датован у 101-150. годину (према EDH HD038846); или STTL (*sit tibi terra levis*) такође на натписима посвећеним више особа, и то уз правилно употребљену скраћеницу HSS (*hic sitae/sepultae sunt*), нпр. *Cutia L(uci) l(iberta) Lezbia Licinia Q(uinti) l(iberta) Rufa Annia Q(uinti) l(iberta) Caesia h(ic) s(ita) e(st) s(unt) s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)* – AE 1986, 0378, Corduba, provincia Baetica, датован у прву половину 1. века (према EDH HD004214). Занимљиво је такође неразумевање израза *bonae memoriae* „покојни“ у *Maximo bono memoriae* – AE 1979, 309, provincia Sardinia, датованом у 5. век (према LLDB-45720); или пак израза *se uiuo* „за живота“ чије значење је, додуше, остало јасно и познато, али је осећај за граматичко порекло (конструкција аблатива апсолутног без партиципа) сасвим изгубљен, те је сâм израз постао „својеврстан вулгарнолатински прилог“ (Недељковић 2003, 16) који се без разлике користио уз глаголе у једнини и множини, нпр. *fecerunt se uiuo sibi et suis* – CIL VI 21511, Roma, датован 27-312. године (према LLDB-56237).

²⁷⁵ Оба су сачувана, са истим значењем, у романским језицима.

Што се тиче нашег натписа, будући да је *numero* написано у целини, а не као скраћеница, и будући да састављач стихова има одређене песничке претензије,²⁷⁶ мишљења смо да је употребљен намерно, са свешћу о његовом значењу. Ипак, претпостављамо да, иако се ради о натпису, разлог његове употребе није била жеља писца да пружи уверење у прецизност исказаних бројки, већ пре демонстрација сопствене професионалности и познавања тајни „примењеног песништва“ – што се огледало у коришћењу како изнијансираних поетских израза, тако и у коришћењу устаљених епиграфских формула.

Занимљиво је да Готје наводи да је употреба облика *numero* у датуму у коме се дани рачунају унапред, од почетка месеца, својеврстан *haraх*.²⁷⁷ Имајући у виду реткост таквог изражавања датума, али и тежњу ка оригиналности нашег стихотворца, вероватно је у праву. Други пример у коме су ова два облика спојена, за сада, није пронађен.

3.2.5. Синтаксички контекст конструкције аблатива апсолутног

8/10 *Marcellino suo... praesente* – У синтаксичком окружењу две независне реченице 6/7 *sepulcrum... condere iussit* и 11 *ornauit tumolum*, које обе могу да буду допуњене зависном реченицом, налази се конструкција аблатива апсолутног састављена од партиципа у једнини *praesente* и више аблатива имена. Иако је значење саме аблативске конструкције јасно „у присуству тих и тих“,²⁷⁸ тј. „у присуству чланова породице свештеника Јована“, мање је јасно на коју независну реченицу се она надовезује. Булић и Билер сматрају да је треба повезати са „горњом“, док је Егер повезује са „доњом“ реченицом.²⁷⁹

Структурално гледано, оба ове могућности су подједнако прихватљиве, нарочито у тексту с одређеним песничким карактеристикама у коме се слободнији ред речи претпоставља оном уобичајеном. Међутим, ово истовремено

²⁷⁶ Видети на стр. 71.

²⁷⁷ Salona IV, стр. 312.

²⁷⁸ Партицип стоји у једнини, а не у множини као што би требало, највероватније због стиха. Salona IV, стр. 308.

²⁷⁹ Idem.

значи да успостављање тачног поретка реченичних делова не може донети, у лингвистичком смислу, никакву новину нити релевантан језички податак. Правилно поређани реченични делови могу допринети само разумевању историјских прилика, тачном опису сцене везане за споменик, односно гроб, свештеника Јована.

Наиме, у обе независне реченице директни објекат је реч која може да значи „гроб“ или „нагробни споменик“ (*sepulcrum* и *tumulus*). Иако су саме речи различите и иако постоје одређене нијансе значења између њих,²⁸⁰ чини се да су овде употребљене као синоними.²⁸¹ (Циљ њихове алтернације, сматрамо, није истицање другачијег значења, већ истицање језичког богатства нашег песника и његове способности лексичког варирања.)

У сваком случају, свештеник Јован је *нешто* учинио везано за свој гроб у присуству своје породице. Извршена радња је изражена било глаголом *condere* који представља допуну глагола *iubere* (*iussit*), било глаголом *ornare* (*ornavit*). Иако се о вероватном току догађаја може расправљати с ванјезичке тачке гледишта, чини се да се до правилне историјске слике може доћи само правилном филолошком проценом. А она се пак састоји од тачног семантичког одређења два поменуто глагола: *condere* и *ornare*.

На глагол *condere* у класичном латинитету, уколико се користи у вези са именицама које значе „гроб“ (земља, споменик, хумка), надовезује се било аблатив (аблатив средства), било предлошка конструкција *in*+Acc и *in*+Abl.²⁸² Иако је семантичка дефиниција глагола за обе рекције једнака (*abscondere*),²⁸³ у првом случају може се превести као „прекрити“ (земљом, гробом, хумком), а у другом као „ставити, положити“ (у гроб, у земљу, под хумку и сл.): *animamque sepulcro condimus* (Verg. Aen. 3.68.6), *aut me quoque conde sepulcro* (Ov. Met. 7.618), *in*

²⁸⁰ О нијансама значења сличних именица у Форчелинијевом речнику стоји: *Inter sepulcrum, tumulum, monumentum et bustum hoc interest, quod sepulcrum locus, in quo corpora sepeliuntur et a sepeliendo dicitur; tumulus, qui cineres tegit; monumentum, quod sepulcro circumdatur, dictum a monitionibus; bustum, in quo ossa sunt.* Forcellini, s. v. *sepulcrum* (том IVa, стр. 323). Ове разлике, очигледно, нису увек биле поштоване. Видети напомену 281.

²⁸¹ Дил сматра да су на натписима ове речи истог значења. Видети ILCV III стр. 601-2.

²⁸² Видети у TLL s.v. *condere*, 4.0.150.84.

²⁸³ Видети у TLL s.v. *condere*, 4.0.149.63.

eo sepulcro... regem nostrum Numam conditum accepimus (Cic. Leg. 2.56), *condasque (sc. me) in sepulchro majorum meorum* (Vulg. Gen. 47:30), *cineres... in urnas condidit* (Suet. Cal. 15), *condidit hac caras tellure ... umbras* (Mart. Epig. 10, 71, 3) и сл.²⁸⁴

О којој год да се рекцији ради, Abl. или in+Acc, односно in+Abl, именица која означава гроб није у акузативу директног објекта. У својству директног објекта, уколико се он наводи, једино је особа, односно ствар која се гробом „прекрива“ или у гроб „полаже“. Чини се да се именица која значи „гроб“ у својству директног објекта глагола *condere*, у целом корпусу латинских текстова среће још само на једном месту, у Хорацијевој деветој еподи: *cui (sc. Scipioni Africano) super Carthaginem virtus sepulcrum condidit* (Hor. Ep. 9, 26).

Значење пак глагола, у овом примеру, није само по себи разумљиво будући да зависи од интерпретације осталих елемената у стиху, а пре свега од идентификације личности чије се име налази у дативу. Наиме, постоје два Сципиона која су се борила у Картагини и која су носила когномен Африканац: један, старији, Публије Корнелије Сципион Африканац, који је ратовао против Картагине у другом пунском рату одневши победу над Ханибалом код Заме 202. године п. н. е., и други, млађи, Сципион Емилијан Африканац, који је у трећем пунском рату довео до потпуног уништења и пропасти Картагине 146. године п. н. е.²⁸⁵ Уколико је реч о млађем Сципиону, који је заиста спровео у дело поруку Катона Старијег и „избрисао“ Картагину с лица земље, именицу *sepulcrum* би требало схватити у преносном смилу, као „место које је попут гроба, у коме нема живих људи“, а глагол *condere* као општу радњу која је довела до такве пустоши, нпр. „створити“. Стих би се, рецимо, тада могао превести: „Африканац који је својим јунаштвом од Картагине *створио* гробну пустош“.

Међутим, како писац коментара Хорацијевих епода наводи, Хорације на уму вероватно има Сципиона Старијег, победника над Ханибалом.²⁸⁶ У случају да је реч о Сципиону Африканцу Старијем, значење именице *sepulcrum* може пре бити „вечан споменик“ који је „Африканцу подигло његово јунаштво показано у борби

²⁸⁴ Примере видети у TLL s.v. *condere*, 4.0.150.84-151.57.

²⁸⁵ Guisti 2016, 147.

²⁸⁶ Idem.

против Картагине“, тј. „он је својим јунаштвом показаним у борби против Картагине осигурао себи вечно памћење“. Самим тим, ови стихови би изражавали исту идеју коју је Хорације изразио другде, својим чувеним стихом *Exegi monumentum* (Hor. Od. 3.30) – врхунски домети у каријери чувају сећање на човека, као и прави споменици од трајног материјала.

Међутим, како с правом напомиње писац коментара ове Хорацијеве епode, именица *sepulcrum* својим значењем више је повезана са смрћу, сахрањивањем, покопом, него са идејом сећања и успомене. Разлог употребе баш ове речи, само накратко да поменемо, писац коментара види у реминисценцијама на Августов маузолеј који се у том тренутку градио или пак на породичну гробницу Сципиона коју је Август посетио.²⁸⁷

Занимљиво је да се, кад је реч о Сципиону Старијем, не зна тачно где је сахрањен. Иако то свакако није било у Картагини – ниједан Сципион није сахрањен у Картагини – познато је само да није желео да његови остаци буду положени у Риму. У делу Валерија Максима сачувано је предање да је, разочаран нападима и оптужбама које су му упућивали његови суграђани, наредио да се на његовом гробу испише: *ingrata patria, ne ossa quidem mea habes* (Val. Max. 5.3.2b).²⁸⁸

У сваком случају, у поменутом стиху Хорацијеве девете епode, ради се о замишљеном здању које формално има облик гробнице (маузолеја?), али чија је основна намена чување успомене на Сципионово јунаштво. Самим тим, будући да овде именица *sepulcrum* мање означава здање која треба нешто да покрије (људске остатке), а више здање које треба нешто да открије, тј. јавно покаже (људско прегнуће), њено семантичко поље поклапа се именицама које означавају објекте сличне намене, нпр. *monumentum*, *templum*, *aedificium*, чија је основна физичка карактеристика (вертикална) истакнутост у одређеном пределу. Тако, иако – као што је речено – именица *sepulcrum* има везе са смрћу, на овом месту

²⁸⁷ Guisti 2016, 148.

²⁸⁸ Модерни истраживачи сматрају да је био сахрањен у Литерну (*Liternum*), а да је у Риму постојао кенотаф са његовом статуом. Idem.

она много више има везе са имагинарном монументалном грађевином коју је Сципионово јунаштво „изградило“ или „сазидало“ (*erigere, aedificare*). То би, уједно, било и уобичајено значење глагола *condere* уз акузатив именица које означавају грађевине.²⁸⁹

Стога, ако на овом једином месту, поред нашег натписа, у коме је именица *sepulcrum* у својству директног објекта глагола *condere*, овај глагол значи „сазидати“, „направити од чврстог материјала тако да се уздиже изнад земље“, чини се да он то исто значи и на надгробном споменику свештеника Јована. Наиме, то се у датом контексту чини најприроднијим решењем: „свештеник Јован је наредио да се *сагради* његова гробница“.²⁹⁰

Питање је да ли је овај део надгробног натписа свештеника Јована настао под утицајем Хорацијеве епиде, као реминисценција на Хорацијеве стихове. Наше мишљење је да није. Наиме, у Хорацијевој епиди реч је о непостојећем здању које се, у суштини, састоји од једног апстрактног феномена (ратног јунаштва) – на исти начин, као што се у стиховима *Exegi monumentum* оно састоји од апстрактне творевине духа (песничког дела). На нашем натпису, што се јасно види из сачуваних археолошких остатака, ради се о физички конкретном здању.

Мишљења смо, зато, да су и Хорације и наш песник имали исти низ асоцијација, поређења и ширења семантичког поља именице *sepulcrum*. Гроб може да буде не само здање које хоризонтално нешто прекрива, већ и здање које се вертикално уздиже, и које, попут било које грађевине, мора да се *сазида*.²⁹¹

Глагол пак *ornare* уз именице које означавају било какву грађевину, укључујући и гроб, чува основно значење „украсити“ нпр. *sepulcrum... floribus ornatum* (Cic. Flac. 38), *sertisque sepulcrum ornabit* (Prop. Eleg. 3, 16, 24), *floribus tumulum eius ornarent* (Suet. Nero, 57) и сл.²⁹²

²⁸⁹ Примере видети у TLL s.v. *condere*, 4.0.152.44-65.

²⁹⁰ Готје само преводи: „Поручио је себи гроб“. Видети у Salona IV, стр. 307.

²⁹¹ У случају гроба свештеника Јована, могуће је само да се ради о вертикалном правцу градње (испод земље), без нарочитог површинског издизања.

²⁹² Видети у TLL s.v. *ornare*, 9.2.1028.54-81.

У нашем случају међутим Егер сматра, судећи према доста једноставним остацима гроба свештеника Јована, да је значење овог глагола било општо: „опремити (гроб) потребним стварима“ (*instruere*).²⁹³ Дру-Бер такође мисли да глагол *ornare* не подразумева стављање посебних детаља на гроб ради његовог улепшавања, већ једноставно стављање надгробне плоче са натписом. Украс је по Дру-Беру, дакле, сам натпис.²⁹⁴

Наше мишљење је да је пре реч, као што Егер мисли, о општем значењу овог глагола. Наиме, чини се да је на натпису свештеник Јован приказан уз једну ауру узвишености (*maiestas*) римског аристократе, човека практичног и трезвеног који уме да се на прави начин суочи са сопственим крајем, али који се, без обзира на високи чин свога сина, понаша као глава породице, чија наређења морају да се поштују. Зато, како мислимо, чин „украшавања“ било чега, па и сопствене гробнице, не би био достојан једне тако приказане личности. Напротив, „опремање гроба свим потребним стварима“ одговарало би његовом карактеру, али и друштвеној улози.

И најзад, имајући у виду значења поменутих глагола, можемо да пружимо одговор на горе постављено питање о идентификацији главне реченице од које зависи конструкција аблатива апсолутног. Од два чина 1. „наредбе о градњи“ и 2. „техничког опремања“ гроба који су могли бити урађени у присуству целе породице свештеника Јована, чини се вероватнијим да је то био онај први. Осим по свом значају за целу породицу и постојања евентуалних задатака за поједине чланове, сама наредба о градњи могла је да буде пропраћена и другим договорима (нпр. о наследству), за шта би породично окупљање било такође потребно.

Пуко опремање гроба, које је за разлику од прве реченице изражено врло једноставно, само у две речи (без икаквог увода или прилошке одредбе), чини се да је на натпису наведено више као допуна опште слике о Јовановој личности,

²⁹³ Idem, 9.2.1029.24-44.

²⁹⁴ Видети оба мишљења у Salona IV, стр. 310. Издавач натписа пак следи Егера.

слике одговорног, предузимљивог и практичног човека. Приликом обављања овог чина ничије званично присуство, сматрамо, није било потребно.

3.2.6. Стихови 12-15

Стихови 12-15 представљају завршни део главног, наративног дела нашег натписа. Могу се поделити на две целине.

12 *Mente fideli defunctus...* – У стиху 12 уз партицип *defunctus* стоји именица *mens* у аблативу једнине допуњена придевом *fidelis* (*mente fideli*). Издавач натписа Готје овај стих коментарише само кроз две кратке белешке. У једној напомиње да је „термин *fidelis* веома чест у хришћанској епиграфији“ и да он, у најразличитијим контекстима, означава „крштеног хришћанина“, а у другој наводи неколико епиграфских примера у којима се ова именица (или сличне именице) и придев налазе заједно. Међу њима се пак само један подудара са синтагмом која се налази на нашем натпису и у којем се именица и придев слажу (у AblSg) *mente fideli*, ILCV 1233. У два примера нема слагања, већ се придев *fidelis* односи на другу именицу (у NomSg), а само је именица *mens* у AblSg *mente fidelis*, ILCV 1718 и 3418, док је у једном примеру чак реч о другој именици *corde fideli*, ILCV 1135.²⁹⁵

Овим избором граматичког описа придева *fidelis* („термин“ *fidelis*), дефиниције („крштени хришћанин“) и пропратних примера (мешање синтагми са слагањем и без слагања придева и именице), с једне стране, недовољно се истиче чињеница да је на нашем натпису *fidelis* описни, а не поименичени придев. С друге стране, навођењем сасвим различите (иако сродне) именице у примеру који се изједначава са нашим, недовољно се истиче посебност именице *mens*.

Наиме, имајући у виду лингвистички значај именице *mens* у аблативу једнине (*mente*), која је у многим романским језицима²⁹⁶ у процесу

²⁹⁵ “Le chrétien baptisé”, Salona IV, стр. 310.

²⁹⁶ Изузетак су румунски, сардски и далматски језик, као и јужноиталијански и сицилијански дијалекти, у којима се прилози не граде уз помоћ суфикса *-mente*. Видети Ricca 2010, 182; Detges 2015, 1. Ретки изузеци прилога на *-mente* који се ипак срећу у овим језицима сматрају се

граматикализације потисла друге речи са сличном функцијом²⁹⁷ и постала суфикс *-ment(e)* за грађење прилога који се додаје на придеве, све синтагме које садрже ове елементе (придев и *mente*) и које се срећу у корпусу латинских текстова завређују посебну пажњу. Иако правим „претечама“²⁹⁸ романских прилога могу да се сматрају само синтагме у којима се именица налази иза придева, обично се у опису датог процеса, чија је основна карактеристика губитак лексичког и синтаксичког интегритета именице,²⁹⁹ наводе и синтагме са обрнутим редоследом: *mente* + ADI.³⁰⁰ Међутим, аутори који наводе и ове „обрнуте“ перифрастичне конструкције у функцији прилога, не истичу у каквој су оне вези са оним „правим“ ADI + *mente*, тј. конструкцијама у којима редослед (и значење) најављују романски развој.³⁰¹

Јер, ако се – у једном позном тексту, као што је наш натпис – утврди да је *mente*, иако испред придева, ослабљеног значења и служи за описно грађење прилога, може да се постави питање да ли се, код датог писца, или у датој средини, ова именица – с истим ослабљеним значењем и у истој функцији – налазила и иза придева, тј. да ли су код датог писца или датој средини постојале тенденције развоја протороманских прилога на *-ment(e)*.

Међу истраживачима постоји сагласност да је до потпуног интегрисања суфикса и придева, односно настанка правих прилога на *-ment(e)*, дошло тек у

позајмљеницама из других језика, нпр. стандардног италијанског, односно венетског или истарског у случају далматског. Видети Detges 2015, 1 и за далматски Doria 1989, 527 и Karlsson 1981, 130.

²⁹⁷ О различитим (конкурентним) именицама у аблативу једнине које допуњене придевом граде перифрастичну конструкцију с функцијом прилога датог придева видети у McCartney 1920, 213-29; Karlsson 1981 41-2; Ricca 2010, 184 и Bauer 2010, 341.

²⁹⁸ Израз позајмљен из наслова чланака McCartney 1920 и Bauer 2010.

²⁹⁹ Detges 2015, 2; Lehmann 1995, 110.

³⁰⁰ Видети исцрпан списак који је саставио Карлсон, а који се састоји, како од примера ADI + *mente*, тако и од примера *mente* + ADI у Karlsson 1981, 135-43. Видети такође примере које наводи Мек Картни у којима су оба редоследа затупљена у McCartney 1920, 216-7.

³⁰¹ Једини аутор који је упоређивао обе конструкције је Карлсон коме статистички преглед из кога се види да је и пре и после 200. године н. е. конструкција ADI + *mente* и у прози и у поезији знатно затупљенија (око 80-85%) од конструкције *mente* + ADI служи само као аргумент да је до „спајања“ (binding) *mente* као „квази-суфикса“ са придевом дошло још у класично доба, без даље елаборације односа две конструкције. Видети у Karlsson 1981, 45.

романском периоду.³⁰² Као најраније сведочанство прилога на *-ment(e)* сматра се прилог *solamente* који је у Рајхенауском глосару (8. век), глоса 1561a, наведен као превод прилога *singulariter* (*singulariter: solamente*).³⁰³

Што се тиче другог горенаведеног услова, несумњиво је да је синтагма на нашем натпису, чија је синтаксичка функција аблатив начина, има својство прилога који описује дати партицип (*defunctus*). Што се пак тиче првог услова, семантичка профилисаност именице и очуваност (или нестанак) њеног основног значења, може да се утврди тек уз тачно значење придева *fidelis*.

Иако је на хришћанском натпису, као што је наш, очекивано хришћанско значење овог придева (*credens*)³⁰⁴, по коме је именица коју придев одређује субјекат веровања „верујући“ – који то бива, тумачимо, тако што своју „веру“ *fides* полаже у нешто што је ван њега. С друге стране, у уобичајеном, класичном значењу придева *fidelis* именица коју он описује је објекат вере, она је та која је достојна да се у њу „верује“, те је та особа (или ствар) „верна“, одана“ или „поуздана“.³⁰⁵

Да се придев *fidelis* и у хришћанским текстовима и натписима може употребити у класичном смислу сведоче нпр. места у Вулгати (sc. *Iesus*) *fidelis est ei qui fecit illum sicut et Moyses in omni domo eius* (Hebr. 3, 2), *aedificabo ei domum fidelem* (I Reg. 2, 35), или натписи *Eufrosynus simplex verusque fidelis amicus scriburae(!) lector sanctae* (AE 1999, 1407), *hanc autem fidei sedem construxit ab imo militiae clarus titulis aulaeq(ue) fidelis... Longinianus* (CIL VI 41379; CLE 311; ILCV 92) и други. Такође, да је и претпоставка таквог значења, чак и напореда са хришћанским значењем, легитимна сведочи (неуспешан) Алтанеров покушај да преведе чувено место код Тертулијана *Apud hunc* (sc. *Christum*) *tam miles est paganus fidelis quam paganus est miles fidelis* (Tert. *De cor.* 11, 5).³⁰⁶ Наиме, Алтанер

³⁰² Видети Löfstedt 1967, 96.

³⁰³ Видети у Detges 2015, 10; Ricca 2010, 182. О посебном, некласичном значењу „само“ (eng. only) прилога *singulariter* (па самим тим и *solamente*) видети у Karlsson 1981, 48-50.

³⁰⁴ TLL, s.v. *fidelis*, 6.1.657.73.

³⁰⁵ Idem, 6.1.656.26 и 6.1.658.79.

³⁰⁶ „Bei Jesus gilt auch als Soldat (= Christ) der gläubige Nichtsoldat (= Zivilist), wie andererseits Nichtsoldat (= Nichtchrist = Heide) ist der seinem Stande treu bleibende Soldat.“ Altaner 1939, 133.

је у истој реченици овај придев превео и у хришћанском смислу „**верујући** цивил“ и уобичајеном, класичном смислу „**лојалан** војник“. (У критици којој је Алтанер био изложен, разлог осуде оваквог превода није немогућност класичног значења придева *fidelis* у Тертулијановом тексту, већ немогућност хришћанског значења именице *paganus* у тако раном периоду (око 200. године).)³⁰⁷

Будући, дакле, да сама хришћанска провенијенција натписа не може бити пресудна за тачно тумачење овог придева, коначном одређењу могу да помогну исте, а већ протумачене синтагме које се срећу у другим књижевним и некњижевним делима.

Наиме, синтагма *mente fideli*, осим на нашем натпису, у корпусу латинских текстова среће се још четири пута, увек у поезији. Једанпут у Тибуловој шестој елегији (друга половина 1. века п.н.е) *nec saevo sis casta metu, sed **mente fideli*** (Tib. Eleg. 1, 6, 75); други пут на хришћанском надгробном споменику из Рима посвећеном лекару и ђакону Дионисију (друга половина 5. века) *laudibus aetheriis famulatus **mente fideli*** (ILCV 1233; CLE 1414); и два пута у Кориповом панегирику посвећеном цару Јустину II *De laudibus Iustini Minoris* (О заслугама Јустина Млађег) (друга половина 6. века) *quoniam sic **mente fideli** uixisti uiuesque* (Coripp. Iust. 1, 86) и *hunc* (sc. Christum) ***mente fideli** regnator Iustinus amans* (Coripp. Iust. 4, 311).

Као што се види, од ова четири текста, три припадају хришћанској ери и у њима је хришћанско значење могуће. (Што се тиче значења дате синтагме у Тибуловој елегији, занимљиво је напоменути да, осим што придев има свој класични смисао „веран, одан“, и именица *mens* семантички није избледела јер је постављена као антитеза именици *metus* – Делија, наиме, треба да остане чедна не због емоција „силног страха“, већ због одлуке (ума) да остане привржена Тибулу, односно, верног менталног склопа.)

³⁰⁷ Лефштет оцењује Алтанеров превод као „довитљив, али неубедљив“ (clever rather than convincing) и хвали Харнаково тумачење (brilliant exposé), који, између осталог, пружа следећи превод датог места: „Bei ihm gilt sowohl der Gläubige aus dem Zivilstande als Soldat, als der Kriegsdienste tuende Gläubige in seinen Augen Zivilist ist“ (Harnack 1905, 65). Видети у Löfstedt 1959, 77 нап. 1. Бикел такође оспорава Алтанеров превод наводећи да пре четвртог века употреба именице *paganus* у смислу „паганин, нехришћанин“ није посведочена, а да је Тертулијан вероватно у том смислу ни не познаје. Видети у Bickel 1954, 15-6.

Кад је реч о овој синтагми на надгробном натпису из Рима посвећеном лекару и ђакону Дионисију, одређење није очигледно и оставља могућност обе интерпретације. Наиме, због постојања партиципа (*famulatus*) глагола *famulor* чије је значење „служити“ и уобичајено значење придева у функцији прилога „верно“ не може се искључити, чак иако је контекст религијски („служити вечној слави“).³⁰⁸ Могуће је да је оно и вероватније, на овом месту.³⁰⁹

Што се тиче синтагме у Кориповом делу, у коме се среће, као што је речено, два пута, она се налази такође у прилошкој функцији. На првом месту, које је део малог хвалоспева изреченог управнику царске ложнице (*praepositus sacri cubiculi*) Калинику, заслужном за Јустинов долазак на престо, синтагмом *mente fideli* описује се начин на који је Калиник живео и како ће живети, тј. она стоји као прилог глагола *uiuere*. На другом месту, овом синтагмом описује се начин на који цар Јустин II „воли Христа“. И у једном и у другом примеру „живети“, односно, „волети“, „као прави хришћанин“ боља је интерпретација од „верно живети“ и „верно волети“, те је и хришћанско значење овог придева (у функцији прилога), чини се, неспорно.

И најзад, ако се стих са нашег натписа *mente fideli defunctus* упореди са три горенаведена хришћанска примера, чини да је насличнији са овим претпоследњим *quoniam sic mente fideli uixisti uiuesque* (Coripp. *Iust.* 1, 86), с том разликом што синтагма *mente fideli* описује не начин на који је субјекат живео, већ како је преминуо. Као што хришћанско значење одговара у Кориповом тексту уз глагол *живети*, тако на исти начин хришћанско значење одговара на споменику свештеника Јована уз глагол *умрети*, те је и ту, чини се, оно неспорно: „преминуо је као прави верник, као прави хришћанин“.

³⁰⁸ Упоредити превод „Er diente himmlischem Lob mit aufrechter Sinnesart“ у Schulze 2005, 88.

³⁰⁹ Упоредити употребу придева *fidelis* у функцији прилога уз глагол који такође значи „служити“ (*inservire*) на натпису из Африке: *cat(h)olic(a)e legi fidelissima mente inserviens vixit annis LXXXIII in pace fidelis PX(Christi)*, ILCV 1593. Овде, чини се, хришћанском значењу „као прави верник, као крштени хришћанин“ треба претпоставити уобичајено класично значење „верно“, „лојално“ – за разлику од истог придева у другом делу реченице *fidelis PX(Christi)* где је смисао „верник, хришћанин“ неспоран.

Из дате анализе произилази, као пропратни резултат, да значење, али и функција синтагме *mente fideli* нису апсолутни, већ у потпуности зависе од контекста (постојања семантичке антитетезе или постојања глагола који фаворизује једно значење).

У сваком случају, након закључка да придев *fidelis* на нашем натпису има хришћански смисао, преостаје да се одреди у којој мери именица *mens* чува своју лексичку посебност. С једне стране, истакнут положај на почетку синтагме, својеврсна „маркираност“ остављају могућност и њене семантичке истакнутости. Међутим, када се анализирају синтагме у Кориповом делу, чији се редослед и значење подудара са нашим, види се да је интегритет именице *mens* ипак ослабљен и да је њена улога више граматичка, него лексичка. То је, чини се, нарочито видљиво у примеру са глаголом *amare* који се једино може повезивати са емотивним, а не промишљеним, интелектуалним деловањем (које, са своје стране, именица *mens* – у свом пуном семантичком капацитету – нужно представља).³¹⁰

Стога, ако се прихвати да је и именица *mens* у нашој синтагми истог, ослабљеног значења, са граматичком а не лексичком улогом, а да је цела синтагма у функцији прилога, може да се приступи разматрању питања о могућој распрострањености перифрастичних конструкција у функцији прилога у којима је *mente* иза придева (претеча романских прилога) у датом идиолекту или датом микродијалекту.

Томе, с једне стране, може да помогне статистика. Ако се анализирају познији текстови у којима се релативно често (статистички мерљиво) среће синтагма придева и *mente* у оба редоследа види се да је у просеку око 85% синтагми редоследа *ADI + mente*, а само 15% редоследа *mente + ADI*.³¹¹ На пример, њихов однос је у апсолутним бројкама у Вулгати 21:3, код Клаудијана 6:1, код

³¹⁰ *Mens ... id est intellegentia*, Lact. *Inst.* 7, 12, 10 (PL: 773 B). Видети више примера у TLL, s.v. *mens*, 8.0.713.53-714.36.

³¹¹ Ова пропорција за покласичне и позне писце не разликује се од пропорције која се односи на прекласичне и класичне писце. Видети нап. 301.

Касиодора 23:2, код Драконтија 9:1, код Корипа 7:2, код Беде 14:2, у Лавовом сахраментару 23:1, у Диловом корпусу хришћанских натписа 22:4 и слично.³¹²

Из овог летимичног прегледа види се такође да књижевни жанр, тј. да ли се ради о поезији или прози или епиграфском тексту, нема нарочитог утицаја и да је процентуални однос два редоследа дате синтагме углавном стабилан. Такође, из датог прегледа види се да се, код горепоменутих писаца код којих постоји перифрастична конструкција са *mente* у функцији прилога, никада не јавља само један редослед, већ да синтагма ADI + *mente*, иако знатно бројнија, никада не представља 100% свих примера.³¹³

Стога, ако се има у виду дата статистичка анализа, може се формирати претпоставка да је и у језику нашег писца заступљеност ова два редоследа била слична као и код других познатолатинских писаца, то јест: 1) да је сама појава редоследа *mente* + ADI у нашем тексту довољан знак да је сличних синтагми са другим редоследом ADI + *mente* било; 2) да је синтагми са редоследом *mente* + ADI било мање (око 15%), а да је преосталих 85% синтагми у језику нашег писца имало „проторомански“ редослед.

Међутим, ако се прихвати да је овај однос два редоследа важио и за нашег писца, то истовремено не говори и колика је била – код истог писца – укупна заступљеност дате перифрастичне конструкције (било ког редоследа) или у односу, нпр. на прилоге који су класични, или у односу на друге перифрастичне конструкције које су у функцији прилога, али се не граде уз помоћ именице *mens*.

Овом проблему, дакле, с друге стране, може да помогне сама провенијенција натписа. Наиме, осим што је натпис несумњиво хришћански (нагробник је једног свештеника *Iohannes... presbiter* који се сахрањује у близини гроба светог Анастасија, једног од салонитанских мученика *Anastasii seruan... limina s(an)c(t)i*)), он је и настао у граду који је био дубоко прожет хришћанским духом. Иако се распрострањеност хришћанске вере може сматрати уобичајеним крајем

³¹² Подаци према Карлсоновом списку. Видети Karlsson 1981, 135-43.

³¹³ Ово правило, додуше, не потврђују писци у којима је ова конструкција ретка, тј. у чијем се укупном делу она среће само једном или два пута. Видети нпр. статистику управо за Григорија Великог, у чијем делу је Карслон пронашао само два примера, оба типа ADI + *mente*. Видети у Karlsson 1981, 141.

6. века, у Салони она се није само подразумевала, већ се и веома наглашавала свеприсутном сакралном архитектуром. На пример, у градској топографији, како Дигве сматра, само *intra muros*, значи унутар градских зидина, налазила се двадесет и једна култна грађевина, већином изграђена у 5. и 6. веку. Свака градска четврт, тврди Марин, имала је своју цркву.³¹⁴ Затим, у северозападном углу источног проширења града уздизао се велелепни епископски центар – са две двојне базилике (од којих је једна била катедрала), два ораторија, крстионицом са пропратним зградама, и епископском палатом – чију изградњу је започео салонитански епископ Хонорије I (481-505) крајем 5. века, а наставили су његови наследници (Хонорије II, Петар и Максим) током 6. века.³¹⁵ На периферији града налазили су се маузолеји салонитанских мученика око којих су настала гробља (Манастирине, Марусинац, Капључ) због обичаја сахрањивања уз мошти светаца (*ad sanctos*).

Дакле, ако је у материјалном окружењу Салонитанаца 6. века постојала веома снажна доминација и демонстрација хришћанске вере, може да се претпостави да је слично постојало и у сфери духовног живота, тј. да је посвећеност вери (присуствовање верским обредима, хришћански начин живота) била део свакодневице многих. То би уједно подразумевало изложеност становника Салоне светим текстовима, које су онда, несумњиво, или пасивно читали и слушали, или активно изговарали.

А управо у хришћанским текстовима Карслон види један од пресудних утицаја за развој и распрострањеност ове конструкције: „Иако је *mente* предњачило и пре хришћанске ере (sc. у односу на друге именице за грађење сличних перифрастичних конструкција)... хришћански утицај је дао одлучујући подстрек.“³¹⁶ До оваквог закључка долази на основу статистичког поређења придева који долазе уз облик *mente* у две епохе, до 200. године и од 200. године, приметивши да се ова конструкција, од 200. године, најчешће среће са придевима који су несумњиво религијски (тј. придевима *devotus, pius, sincerus, purus* и сл.):

³¹⁴ Marin 1994, 37.

³¹⁵ Idem, 41.

³¹⁶ Karlsson 1981, 46-7.

“Превага религијског речника је запањујућа.”³¹⁷ Међутим, Карлсон не сматра да су сви хришћански текстови у којима је ова конструкција присутна имали подједнак утицај на њено даље, парадигматско ширење. Мишљења је, наиме, да су ширењу ове конструкције нарочито допринели текстови који су се често и ритмички наглас понављали, а који су садржали ову конструкцију, као што су, на пример, молитве или химне: „При процени утицаја које је извршила појава хришћанства, треба имати на уму да су многе фразе са *mente* биле понављане у молитвама и током обреда. Ја знам за четири примера из химни, нпр. *deuota mente credimus*, и двадесет и четири примера из молитви, нпр. *da nobis uoluntatem tuam fidei mente retinere*, које су се чуле увек изнова и изнова.”³¹⁸

Из Карлсоновог тумачења, дакле, произилази да је понављање у хришћанским обредима било довољно да сâм граматички модел буде пројектован и на остале језичке регистре.

Иако о узроцима распрострањености управо ове конструкције (уз ову именицу) постоје различита објашњења, чини се да се ова Карлсонова идеја ни у једном не одбацује.³¹⁹ Стога, кад је реч о Салони крајем 6. века, у којој су без сумње били често читани и изговарани хришћански текстови у којима је ова конструкција била уобичајена, могуће је да је она, како Карлсон претпоставља, била заступљена и у свакодневном говору – не само везаном за хришћанску тематику – у већој мери него раније (него, рецимо, у 5. веку, када црквена организација у Салони и осталим деловима Далмације није била тако развијена)³²⁰. О пропорционалној распоређености два редоследа дате синтагме и статистичкој предности синтагме ADI + *mente* горе је већ речено.

³¹⁷ Idem, 46.

³¹⁸ Idem, 47.

³¹⁹ Видети нпр. Ricca 2010, 183-4 где се Карлсонове идеје само излажу без икаваог оспоравања или критике. Упоредити такође Детгесов став да је „честа употреба“ именице *mens* у аблативу једине узрок њене граматикализације „по Лемановом моделу“. Не наводи се, додуше, у којим приликама је до те честе употребе долазило. Detges 2015, 8.

³²⁰ Изградња култних грађевина и ширење црквене организације у 6. веку нису се сводили само на главни град провинције, већ су захватили и залеђе, те је управо у том периоду, како објашњава Басић, дошло до „дефинитивне христијанизације руралних простора континенталне Далмације“. Видети у Basić 2015, 428.

12-15 *accessit obsis... limina s(an)c(t)i*) – У последњем наративном делу натписа описује се локација гроба свештеника Јована у салонитанској црквеној топографији, као и његова лична повезаност са датим гробним местом. Иако сви истраживачи сматрају да је основно значење јасно, тј. да је свештеник Јован сахрањен у близини моштију светог Анастасија *ad sanctum Anastasium* и поред гробова своје претходно преминуле супруге и деце, у овим стиховима постоје две речи око којих, чини се, још увек није постигнута сагласност. То су наиме: 1. *obsis* и 2. *servans*.

Овде ћемо покушати да пружимо решење за сваку од њих.

1. *obsis* – Сви истраживачи су сагласни да је *i* у последњем слогу одраз вулгарнолатинског мешања вокала, тј. да граfiја *i* стоји уместо класичног *e*. Међутим, док већина сматра да ова реч, правилно написана, треба да гласи *obses* (Булић, Егер, Готје), Дру-Бер је мишљења да је дошло до метатезе, тј. да би она требало да гласи *hospes* (*obsis* > *osbes* > *ospis* > *hospes*).³²¹ Међутим, било које гледиште да заступају, већина истраживача за реконструисану именицу претпоставља њено основно, класично значење „талац“ (*obses*), односно „гост“ (*hospes*). Тако Булић сматра да је свештеник Јован „талац свога верујућег ума“, Готје пак да је Јован, заједно са својом породицом „талац светог Анастасија“. Егер пак, доста смело, доводи ову реч у везу са формулама (и јединим) словом *O* речи у 7. реду веома оштећеног натписа *Salona IV*, 695 и *obses*, у складу са смислом овог натписа, преводи као „посредник (код светитеља)“. Иако је свака од ових интерпретација подложна критици, ми јој овде нећемо приступити.

Наиме, у најновијем издању свеобухватног речника латинског језика *Thesaurus Linguae Latinae : TLL* (Berlin, 2009 -) који отприлике обухвата период до 600. године, уз лему *obses*, између осталог и због овог места, формирана је нова дефиниција: „онај који заузима“ (*obsessor, assessor*).³²² Имајући у виду ово значење

³²¹ *Salona IV*, 310.

³²² *TLL*, s.v. *obses*, 9.2.219.30-42. Напомена: поддефиниција **II B** (*Idem*, 9.2.219.35) која овај пример и наводи и у којој стоји, под знаком питања, **? de custode**, по нашем мишљењу настала је под

наведено у речнику ми га овде преузимамо и сагласни смо са њим, тј. сматрамо да упокојени свештеник Јован није стигао гробу³²³ светог Анастасија *accessit obsis... Anastasii... reuerenda limina s(an)c(t)i* нити као његов талац, нити као његов гост, већ као верник који је дошао да „заузме своје место“ у близини моштију светитеља као што су то учинили пре њега његова супруга и деца *una cum coniuge, natis*.

2. *seruans* – Ова реч је индиректно, од стране две групе истраживача, различито тумачена. Сукобљена мишљења полазе од целе синтагме *Anastasii seruans reuerenda limina s(an)c(t)i* на основу које једни разумеју да је свештеник Јован био „чувар гроба светог Анастасија“ (Булић, Зеје), док други сматрају да је свештеник Јован био „поштовалац култа светог Анастасија“ (Деле, Егер, Готје).³²⁴ Међутим, навођењем целе синтагме не истиче се довољно да је срж проблема само једна реч *seruans*, односно један глагол *seruare*, будући да око других речи постоји консензус.

Јер, прва група истраживача полази од основног значења овог глагола „чувати“.³²⁵ Друга група га, међутим, разумева у смислу „поштовати“. Ипак, како ово друго значење пре има сложени глагол *obseruare*,³²⁶ мишљења смо да је управо овај глагол писац наше епиграфске песме имао на уму, тј. да је прибегао у песништву уобичајеној стилској фигури *simplex pro composito*. С тог разлога уверени смо да је и разумевање друге групе истраживача која у свештенику Јовану види поштоваоца култа светог Анастасија, а не чувара његовог гроба, исправно.

утицајем тумачења партиципа *seruans*, и она, чак и уколико је тачна (са чим се не слажемо), не мења основно значење наведено у главној дефиницији II (Idem, 9.2.219.30), већ може бити протумачена као прилошка одредба: пришао је да *заузме своје место* „као чувар (гроба светог Анастасија)“.

³²³ О смислу „гроб светитеља“ за *limina sancti* видети у Salona IV, 311.

³²⁴ Salona IV, 311.

³²⁵ Forcellini, s.v. *servare* (IVa, 338-9).

³²⁶ TLL, s.v. *obseruare*, 9.2.212.48-213.24.

4. Остала истраживања о латинском језику у Далмацији и поређење са CIL III 9527

Анализом епитафа свештеника Јована показано је, као што је то најављено у коментару његовог модерног издања, да лингвистичке црте које се у њему запажају представљају одраз говорног језика – будући да се подударају са језичким променама примећеним широм Царства, као што су нпр. мешање вокала блиских по месту артикулације, мешање падежа по одређеним обрасцима, развој перифрастичних конструкција и слично. Међутим, иако се ради о појавама говорног језика, на основу само једног текста – који је, судећи по локацији, несумњиво био намењен читаоцима у главном граду Далмације – не може се тврдити у коликој мери оне одражавају језичку праксу самих становника Далмације. (Сасвим би била прихватљива и претпоставка да је састављач натписа или они који су редиговали његову коначну верзију били пореклом из других латинофоних крајева.)

Одговор дакле на питање о особинама „далматинског латинитета“ и на то да ли оне уопште постоје, могуће је дати само ако се резултати анализе овог натписа упореде са ширим испитивањима регионалног латинитета која су обухватила провинцију Далмацију. Будући да подробно истраживање које би се бавило искључиво латинским језиком у Далмацији након Скокове монографије, као што је горе речено, још није обављено, једино поређење које можемо начинити је оно са закључцима које нуде Херман и његова школа и, донекле, Галди.

4.1. Фонетске особине

Херман проучавајући фонетски развој стапања вокала блиских по месту артикулације (на епиграфским споменицима изражен несигурношћу у писању предњонепчаних *ē* и *ī*, и задњонепчаних вокала *ō* и *ū*), приметио је да се

латинофоне регије по заступљености ове промене међусобно разликују, тј. да су неке области конзервативније, а друге иновативније.³²⁷ Осим тога, својим истраживањима је потврдио став да у истој регији две серије вокала, палатална и веларна, нису увек у истој мери захваћене датим процесом, тј. да је он у палаталној групи вокала, у истом временском периоду, израженији него у веларној.³²⁸

4.1.1. Лингвистичко јединство Далмације и северне Италије

У раном периоду (до краја 4. века) управо је Далмација – „јадранско приобаље“ како је Херман назива будући да већина натписа потиче из јадранског појаса – попут Цисалпинске Галије једна од провинција у којој се запажа асиметричан иновативан развој: у палаталној серији јавља се мешање вокалских боја, док је веларна серија стабилна, са три степена отворености. Међутим, у познијем периоду (од краја 4. до средине 6. века) сажимање задњонепчаних вокала одвија се истим интензитетом као и оних предњонепчаних. Ову унапредовалу еволуцију у оба периода, по Хермановом мишљењу, Далмација дугује географској близини са десетом Августовом регијом Венецијом и Истром (*Regio X Venetia et Histria*) у којој је још рано постојао снажан фонетски еволутивни импулс.³²⁹ Са овим се слаже и Крамер који истиче да се на основу Херманових истраживања „јасно види да су иновације из Истре и Венеције напредовале дуж

³²⁷ Herman 1968, 108. Упоредити такође исти закључак до кога долази посматрајући одступања од норме у консонантском систему: „Један од наших закључака за који сматрамо да је најпоузданији и, уосталом, најважнији састоји у томо што смо утврдили да око 5. века латинитет у провинцијама није био сасвим једнообразан. Наши подаци нам такође дозвољавају да прецизирамо како разлике између провинција нису биле нарочито дубоке: оне се тичу, и то само делимично, фонолошког система у језику а састоје се, углавном, у мање или више унапредовалој реализацији еволутивних процеса који су, кратко речено, идентични.“ Видети у Herman 1965, 24.

³²⁸ Herman 1971, 142. Херман је показао такође, насупрот до тада увреженом ставу, да је могуће да веларна серија не заостаје увек за оном палаталном, већ да се обе развијају истим интензитетом. Видети у Idem, 143.

³²⁹ Херман ово истиче нарочито имајући у виду конзервативизам супротне јадранске обале, тј. оне у централној Италији. „Чини се да је Далмација била под утицајем Истре и Венеције, што је сасвим природно, будући да су копнени додири без сумње били обимнији и сталнији од оних морских.“ Idem, 143-4.

источне јадранске обале“.³³⁰ Занимљиво је да Херман признаје да још увек није јасно зашто је баш у овој области (Венецији и Истри) дошло до оваквог целовитог и снажног вокалног развоја.³³¹

Из ових Херманових резултата, осим фонетских дијалектолошких обриса – који су изузетно танани³³² и са становишта модерног поимања регионалних разлика сасвим занемарљиви (могу се окарактерисати само као „одређена брзина прихватања протороманских промена“) – треба истаћи као важан, а чини се и важнији од датих „регионалних“ црта, Херманов закључак о месту далматинског латинитета у односу на друге регионалне варијетете, тј. његово схватање да латински језик у Далмацији, нарочито у позном периоду, чини органску целину са језиком у северној Италији. Херман, наиме, тврди: „Крајем четвртог и током петог века губе се разлике између старе десете и једанаесте Августове регије, с једне стране, и Далмације, с друге стране. Занимљиво је, чини се, да је обједињујући подстрек потицао из центра који чине Венеција и област око Аквилеје. Ово јединство, додуше, доста осетљиво, наравно није било такво да се може назвати „потпуним јединством“ те се и показало нестабилним: историјски догађаји (најезда Хуна, освајање севера од стране германског народа, византијско присуство на делу италијанске обале, продор Словена на Балкан) јесу га уништили, али су оставили и трагове који се још увек могу назрети: дубоку хомогеност северноиталијанских дијалеката, као и везе, танке али стварне, које повезују далматски – упркос његовом карактеру који је пре свега балкански – са римским дијалектима који нису само источни.“³³³

³³⁰ Kramer 2014, 252.

³³¹ „Поставља се питање зашто је област која је обухватала Истру и Венецију у једном датом тренутку у еволуцији Романије, у сваком случају у централној и јужној Романији, заузела предводничко место у еволуцији вокализма... Признајемо да још увек немамо одговор на ово питање.“ Видети у Herman 1971, 143.

³³² Видети нап. 327.

³³³ Herman 1971, 145.

4.2. Морфосинтаксичке особине

4.2.1. Деклинацијски систем у Далмацији

За разлику од ових запажања која се тичу фонетског развоја и која далматински латински повезују са западним латинским провинцијама, нарочито са Венецијом и Истром, кад је реч о његовим морфосинтаксичким особеностима, Херман и Адамик језик у Далмацији доводе у везу са источном Романијом, сматрајући да његов деклинацијски систем има посебна обележја која га приближавају источном или „балканском“ двопадешком деклинацијском систему: систему са једним падежом који има функцију номинатива и акузатива, с једне стране, и другим падежом који има функцију генитива и датива, с друге стране (и данас делимично присутном у румунском језику).³³⁴ Међутим, за разлику од западних провинција, нпр. Нарбонске Галије и Венеције и Истре, у којима је још у позној антици примећено постојање система са само два падежа, једног који има функцију номинатива и другог, пореклом од акузатива, који има функцију свих осталих падежа – истог система који ће се касније развити у старофранцуском и старопровансалском – Адамик сматра да се у Далмацији, у датом позном периоду, није одмах развио поменути двопадешки систем источног типа, већ да је постојао прелазни, тропадешки систем у коме се јасно разликовао: 1. номинатив, затим 2. падеж који је има функцију акузатива и аблатива и 3. падеж са функцијама генитива и датива.³³⁵

³³⁴ Herman 2000a, 59.

³³⁵ „Ако узмемо у обзир само позније периоде провинција које смо овде проучавали, сасвим се јасно уочава да Нарбонска Галија, у којој превладава падеж у коме су акузатив и аблатив стопљени (Acc. ~ Abl. 53%) који се јасно разликује од номинатива (Nom. ~ Acc. 0%) праћен нестајућим падежом у којем су стопљени датив и генитив (Gen. ~ Dat. 11%), може да се сврста у прву област (sc. западну) у којој постоји систем од само два падежа чији су представници старофранцуски и староокситански. Исто тако, Венеција и Истра, у којој превладава падеж у коме су стопљени акузатив и аблатив (Acc. ~ Abl. 64%) и који се јасно разликује од номинатива (Nom. ~ Acc. 0%) праћен нестајућим падежом у коме су стопљени датив и генитив (Gen. ~ Dat. 4%), може да се сврста у прву област. За разлику од позне Нарбонске Галије и Венеције и Истре, позна Далмација, у којој превладава падеж који се састоји од датива и генитива (Gen. ~ Dat. 36%) и који стоји у супротности са добро развијеним падежом стопљеним од акузатива и аблатива (Acc. ~ Abl. 18%) а који се јасно разликује од посебног номинатива (Nom. ~ Acc. 1%), једноставно показује тропадешки систем који претходи каснијем двопадешком систему балканског типа у коме

4.2.2. Посесивни датив

Иако су ове Адамикове идеје о постојању тропадешког система у позноантичкој Далмацији релативно нове и чекају своју потврду, постојање посебног падежа у Далмацији у коме су стопљене функције датива и генитива и који већ у позној антици стоји насупрот осталих падежа (сажетим било у једну, две или више падешких група), чини се прихваћеним од већине аутора. Недељковић овакав један синтетички падеж, посесивни датив (падеж са морфолошким карактеристикама датива, али генитивском посесивном функцијом који се често се назива и *dativus adnominalis*),³³⁶ наводи као једну од ретких регионалних балканских црта.³³⁷ Херман такође сматра да је ареал распрострањености овог падежа балканска регија, али пре свега њен западни део: „Посесивни, адноминални датив није балканска иновација, али је управо на Балкану, тачније речено, на западу Балканског полуострва, ова конструкција постала у толикој мери распрострањена да се на крају, на хришћанским натписима, употребљавала скоро систематски.“³³⁸

Уколико се посматрају само епиграфски подаци, може се заиста потврдити да је она на западном Балкану, односно, управо у Далмацији најраспрострањенија. Наиме, према Галдијевој статистици, од 69 примера из источних провинција, више од 60% (42) потиче из провинције Далмације.³³⁹ Међутим, кад је реч о одлуци о томе да ли се ради о свебалканској или само далматинској појави, Херман упркос називу свог чланка у коме се помиње једноставно „балкански“ (*Посесивни датив у балканском латинитету*), у закључку истиче да је употреба посесивног датива пре свега далматинска посебност, језичка црта која је највише присутна у далматинском варијетету: „У

постоји разликовање, с једне стране, падежа који је настао стапањем датива и генитива и, с друге стране, падежа који је настао стапањем номинатива и акузатива.“ Adamik 2014, 659-60.

³³⁶ Ettmayer 1919, 2; Galdi 2004, 432.

³³⁷ Nedeljković 2015, 326: “a well-known speciality of the Balkans”.

³³⁸ Herman 1965, 320.

³³⁹ Остали потичу из Доње Мезије (15), Горње Мезије (6), Горње Паноније (2), Доње Паноније (2), по Дакије (1) и Тракије (1). Galdi 2004, 433.

другим провинцијама у Царству и у централној и северној Италији, чини се да посесивни датив није продро у говорни језик у толикој мери као у Далмацији.³⁴⁰

Иако Херман, по нашем мишљењу, не нуди довољно убедљиво објашњење зашто је ова појава, која се често бележи на натписима у Далмацији, истовремено и карактеристика говорног језика у овој провинцији,³⁴¹ а не, рецимо, доказ употребе одређених формулара (већина посесивних датива у Далмацији део је једне исте синтагме која се састоји од именице *arca* „ковчег, саркофаг“³⁴² и личног имена у дативу),³⁴³ чини се да ово Херманово тврђење поткрепљују Скокова запажања изнета у последњем, четвртом чланку у серији чланака *Zum Balkanlatein* (1934).

Херман, треба рећи, Скоков рад помиње, али приликом спекулисања о могућим узроцима појаве овог падежа, па самим тим и о начину његове употребе, податке које Скок износи не користи. Тако је, чини се, остао незапажен један од могућих показатеља да је датив у служби генитива део стварне језичке праксе у провинцији Далмацији. Наиме, Скок примере идентичне падешке употребе проналази у далматинским документима „који сежу све до 12. века“: *Bolano filio Dobrovito* (1080.), *paginam testimonio nostro* (1099.), *ante presenciam Johanni comiti*,

³⁴⁰ Herman 1965, 320.

³⁴¹ Херманова објашњења више могу да се повежу са примерима из Паноније, које такође наводи и то много детаљније од оних далматинских. Наиме, Херман обајашњава да је до појаве падежа са морфолошким карактеристикама датива, а синтаксичком функцијом генитива дошло због 1) опште несигурности у погледу употребе датива и генитива; 2) несигурности у погледу тачног латинског облика домородачких имена (нпр. име „Плетор“ могло је да буде транскрибовано као *Pletor* и мењано по 3. деklinацији, али и као *Pletorius*, мењано по 2. деklinацији). Наставак *-i* би тако могао стварати (жељену?) забуну о ком се тачно падежу ради. *Idem*, 318. Мана ове Херманове аргументације је у томе што се у Далмацији, дакле у провинцији у којој се датив у функцији генитива најчешће среће, домородачка имена обухваћена овом појавом ретко срећу. Много су бројнија она римска. Видети стр. 115.

³⁴² TLL s.v. *arca*, 2.0.433.20-53. Видети и ILCV III, стр. 487.

³⁴³ На пример: *arca Honorato calegario* (CIL III 14239; Salona IV 445), *Arca Iuliano Pandurio* (ILJug 2785; Salona IV 235), *arca Stephano pr(esbytero) et Martanae iugali eius* (CIL III 9552; Salona IV 284), *arca Victorini et Sextillae []ratibus germ[]n* (CIL III 6405; Salona IV 646), *arca Suro sarturi et Palumbe* (CIL III 9614; Salona IV 285), *[a]rc(a) Baleriano neg(otiatori) c(i)v(itate) Vim(inacio) [na]t(o) et Eufemiae iugale eiu[s]* (CIL III 14904; Salona IV 242). Упоредити синтагме на далматинским натписима са именицом *depositio*, које су такође бројне на далматинским натписима, међутим лично име је најчешће у генитиву. Пронашли смо, наиме, само две са посесивним дативом *deposio Vitalioni innocentis* (CIL III 14915; Salona IV 112) и *Depositio Maxentie caresseme coniugi die pridie Idus Septembres* (ILJug 2040; Salona IV 453), наспрам више од 20 са генитивом. О именици *depositio* видети стр. 116-7.

Petrus Gricine iudici ac aliorum nobilium (1144.).³⁴⁴ Ови примери пак које је Скок пронашао, методолошки гледано, и као што је више пута горе речено, не би могли сами за себе да се пројектују на латински који се користио шест или седам векова раније. Ово не само да не би била „протороманска реконструкција“, тј. реконструкција на основу говорног, романског језика, већ би била реконструкција на основу „наученог језика“, средњовековног латинског, језика који се више није усвајао природним путем. Међутим, и овим примери – сматрамо – могу да послуже као крхко, али ипак објективно поткрепљење става да појава која је забележена на позноантичким епиграфским споменицима није правописна нити стилска конвенција, већ део говорне праксе. Наиме, будући да употреба посесивног датива у 11. и 12. веку била усвојена писаном предајом – тј. читањем сличних, старијих текстова – не може се олако одбацити могућност да су неки од тих образаца (или пак обрасци тих образаца) настали под утицајем живог језика, а не пуким преписивањем. Сасвим је друго питање да ли је дозвољено тражити порекло тих замишљених, данас изгубљених праобразаца у самој Далмацији. Далматинска провенијенција једанаестовековних и дванаестовековних докумената оставља отвореном ову могућност, али не пружа никакав поуздан доказ.

У сваком случају, Херманово уверење да је посесивни датив био карактеристика говора становника позноантичке Далмације прихвата и Адамс, који на свој начин разумева Херманово објашњење порекла овог падежа (употреба посесивног датива, по Херману, потиче од несигурности у адаптацији локалних илирско-келтских имена у латински деклинацијски систем, тј. због колебања између друге и треће деклинације, као и због општег мешања датива и генитива),³⁴⁵ те сматра да је посесивни датив карактеристика говорне праксе становника Далмације, али само кад је реч о личним именима, и то домородачким.³⁴⁶ Међутим, у закључку Хермановог рада посвећеног овом падежу стоји да је „тенденција да се користи датив у посесивној функцији била

³⁴⁴ Skok 1934, 453.

³⁴⁵ Herman 1965, 317-8. Видети нап. 341 за детаљније објашњење.

³⁴⁶ Adams 2007, 676.

подстакнута (наше истицање) одређеним факторима локалне природе, а нарочито морфолошком и синтаксичком несигурношћу која је владала око илирских и илирско-келтских имена приликом њиховог усвајања у латинске текстове“. Јасно се види да Херман сматра да је дата несигурност у латинизовању имена локалног становништва представљала само подстрек за ширу употребу датог падежа. То се уосталом види и из самих далматинских епиграфских примера: већина имена која су у посесивном дативу нису илирска, нити илирско-келтска, већ римска (нпр. *Honoratus, Iulianus, Iucundus, Stephanus* и слично).³⁴⁷ Адамс, међутим, иако цитира у оригиналу Херманову реченицу, на основу ње изводи свој горепоменути став: „Чини се да би било могуће, на основу овог материјала, да је и посесивни 'датив' био чест у говору у овој области (sc. Далмацији) у латинском облику локалних имена“.³⁴⁸

Насупрот оваквог сужавања ареала употребе посесивног датива (у Далмацији у латинском облику локалних имена) које предлаже Адамс, може да се наведе и ширење њеног ареала преко граница не само провинције Далмације, већ и Балкана. Наиме, Илиеску и Макарије посесивни датив сматрају појавом говорног језика у позној антици (око 5. века) не само у источним провинцијама, већ и у Галији. Чак тврде да је могуће поделити Романију управо по овом параметру: „Ако се посматра начин на који се изражава посесивни генитив, Романија се дели на две области: Галију и Исток где се он (sc. посесивни генитив) изражава по обрасцу *filius regi*, и Италију и Иберијско полуострво где се изражава по обрасцу *filius de rege*.“³⁴⁹

Дакле, ако се узму у обзир сва наведена мишљења о узроцима и употреби посесивног датива у позној антици, може се рећи да им је заједничко што у епиграфским примерима овог падежа сва виде одраз живог језика, а не стилску конвенцију или, евентуално, техничке грешке. Ова мишљења се, као што је

³⁴⁷ Видети доста исцрпан списак примера посесивног датива на натписима у Далмацији у Skok 1915, 80-1.

³⁴⁸ Adams 2007, 676. Занимљиво је поменути да и Адамс у наслову свог кратког потпоглавља обухвата широку територију „The dative of possession in Balkan Latin“, али у самом тексту говори само о Далмацији „In the epigraphy of Dalmatia funerary inscriptions...“ и „in this region of the Balkans“. Idem, 675.

³⁴⁹ Iliescu 1964, 439.

речено, разликују само у дефинисању ареала распрострањености дате употребе. Тај ареал замишља се као веома широк, који обухвата две стране Романије, Галију и Исток (Илиеску и Макарие), или ограничен само на Балкан (Скок, Недељковић), или ограничен на једну балканску провинцију – Далмацију (Херман), или пак као веома узак, ограничен на мали скуп имена у једној балканској провинцији – Далмацији (Адамс).

За нас је, међутим, од значаја први закључак (будући да сви ареали употребе овог падежа обухватају Далмацију), тј. тај да је датив у функцији генитива део стварне језичке употребе. Одређење о његовој територијалној распрострањености, тј. да ли се односи само на Далмацију или и на ширу област, допринело би одређењу о томе да ли „далматински варијетет“ уопште постоји, односно, да ли постоје језичке особине које су карактеристичне само за провинцију Далмацију.

Наше мишљење да бројност далматинских примера (и њихова доминација у односу на друге провинције) не значи истовремено и ексклузивност Далмације кад је реч о овој употреби. С једне стране, могуће је да је синтагма *arca* + датив личног имена била нека врста епиграфског високог стила, тренда који је прихваћен у Далмацији. Одсуство распрострањености исте појаве у синтагми са именицом, чини се, сличног значења *depositio* „место где је положен(-а)“ можда може да иде у прилог овој идеји.³⁵⁰

Иако се приликом набрајања ортографских варијанти уз лему *depositio* у *Thesaurus Linguae Latinae* наводе епиграфски примери на надгробним споменицима, значење које оно у тим епиграфским примерима има није наведено.³⁵¹ Наиме, једино значење које има погребни карактер, а које се наводи је *sepultura, funus* „сахрана“.³⁵² Међутим, ова именица на надгробним споменицима, мислимо, значи стање настало вршењем глагола *deponere* „место положене (сахрањене) особе“, а не саму радњу глагола „сахрану“. То што се обично наводи одређено време „тог и тог дана“ после ове именице

³⁵⁰ Видети нап. 343.

³⁵¹ TLL s.v. *depositio* 5.1.591.53-592.50.

³⁵² TLL s.v. *depositio* 5.1.592.30-46.

можда може да значи, елиптично, уместо „сахрана обављена тог и тог дана“: „овде је обављена сахрана тог и тог дана“, „овде је тад и тад положен тај и тај“. У прилог нашем мишљењу видети пример једног саркофага са два натписа (у коме су биле сахрањене две особе, у различитом периоду) и где обе ове именице стоје паралелно: *Arca Treponti Coci hered(is)* // (другим словима) *Depositio Gaudentiae / sub XIII Kal(endas) Maias* (CIL III 6401; CIL III 9006; Salona IV 222). Као што не постоји разлика у месту где су ове две особе, сукцесивно, биле сахрањене, тако, мислимо, не постоји разлика ни у значењу речи *arca* и *depositio*: „место (саркофаг) где је сахрањен Трепон, односно Гауденција“. Разлика је само што је у случају Гауденције наведен датум, па је то можда разлог коришћења глаголске именице, која је једина могла да се прошири временском одредницом. (Занимљиво је да ни Дил није био одређен. Уз ову именицу, под категоријом *de usu* само упућује на натписе у свом корпусу *dictionis usum inlustravimus* 3001-3051 итд. [...] без икаквог објашњења.)³⁵³

По нама, већу тежину има појава сличне употребе у средњовековним латинским документима у Далмацији које помиње Скок. Ни ова документа нису никакав поуздан доказ о распрострањености посесивног датива у говору у Далмацији у позној антици, али мала вероватноћа да она представљају одјек живог језика, управо на овој територији, ипак постоји. С друге стране, постојање епиграфских примера ове употребе и у Доњој Мезији који, додуше, нису тако бројни као у Далмацији (по Галдијевој статистици – 15), као и имена насеља у Средоземној Дакији која се срећу у Прокопијевом списку утврђења у 4. поглављу његовог панегирика Περὶ κτισμάτων (*De aedificiis*) и која наводи Скок,³⁵⁴ упућују на постојање сличне праксе барем и у овим областима. Ако се узму у обзир и неколико Херманових примера из Паноније, наше мишљење је да ареал „средње

³⁵³ Видети у ILCV III, стр. 512 D.

³⁵⁴ Ῥῑννοκάστελλον = *Regini castellum* (Procop. *De Aedificiis*, IV 4, стр. 122 ред 13), у близини Пауталије, данашњег Ђустендила, Λούτζολο = *Lucioli* (sc. *castellum*) (Procop. *De Aedificiis*, IV 4, стр. 123 ред 31), Λουποφάντᾱνα = *Lupi fontana* (Procop. *De Aedificiis*, IV 4, стр. 123 ред 38), оба у близини Ремезијане, данашње Беле Паланке, Ἰουλιόβαλλαι = *Julio vallai*, у Аквенизију, данашњој Тимочној Крајини (Procop. *De Aedificiis*, IV 4, стр. 124 ред 29). Класичнолатински оригинал иза грчких имена протумачио Скок у Skok 1934, 453-4 и у Skok 1937, 55.

величине“ (Балкан) који помињу Скок и Недељковић можда највише одговара језичкој стварности. Посесивни датив је заиста „специјалност“ не искључиво Далмације, већ целог Балкана.

4.3. Особине језика CIL III 9527 у светлу поменутих истраживања

Анализа епитафа свештеника Јована пружа резултате који се поклапају са сазнањима поменутих, новијих истраживања. Међутим, због краткоће самог текста, али његове посебне поетске и епиграфске форме, они нису бројни. Оно што се може једино запазити и што се подудара са поменутих сазнањима о развоју вулгарног латинитета у Далмацији је постојање протороманских вокалских промена, у обе серије вокала, палаталној и веларној. Примећује се такође губљење средњег рода и прелазак именица средњег рода у мушки род. Кад је реч о деклинацијском систему, појаве као што су посесивни датив или мешање функција падежа се не уочавају. Све остале лингвистичке карактеристике које се издвајају у анализи овог натписа могу пре да се припишу поетском или епиграфском стилу, а не стварној говорној пракси у Салони или Далмацији. Једна од тих карактеристика је необична употреба речи *obsis (obses)*, затим употреба акузатива после предлога (*simul*) који захтева аблатив, коришћење глагола *condere* уз акузатив именице која значи гроб и сл. То су особине које су инхеренте датом тексту и не могу се проширити на општу употребу.

Међутим, и сама чињеница да је аутор сматрао да ће текст са релативно компликованим поетским обртима и посебним епиграфским изразима бити схваћен од стране чланова како породице свештеника Јована, тако и шире локалне заједнице у Салони, представља потврду нивоа писмености у датој средини. Зато, ову анализу и поређење можемо да завршимо устрепталих речима издавача овог натписа, Ненси Готје:

„Не можемо а да не будемо затечени живошћу латинитета у области која је још увек у потпуности део римског света... Елита има културне претензије, креће се с лакоћом у правним и идеолошким оквирима Царства. Она налази занатлије способне да урежу дугачак натпис лепим словима. Ништа не најављује катастрофу која ће, неколико година касније, избрисати Салону са мапе света.“³⁵⁵

³⁵⁵ Salona IV, стр. 312. Видети такође став да Салона није разорена у катастрофичном догађају, већ да је током последњих деценија шестог и првих деценија седмог века постепено губила особине урбаног центра у Basić 2008, 94.

ДРУГИ ДЕО – О комуникацији на латинском језику у Далмацији крајем 6. века

1. Збирка писама папе Григорија I

1.1 Садржај и основне теме

Збирка писама папе Григорија Великог сачувана је, као што је речено, под именом *Registrum epistularum*. Састоји се од 847 писама и 10 додатака (апендикса)³⁵⁶ распоређених у четрнаест књига, које одговарају истом толиком броју година које је Григорије провео као епископ Рима (590-604).³⁵⁷ Иако су се и раније у папским архивима чувала писма других понтифекса,³⁵⁸ ова збирка је по свом обиму далеко надмашила претходне³⁵⁹ и по први пут јој се даје назив *Registrum*.³⁶⁰ Њен обим и богатство су одраз изузетних и ретко спојивих Григоријевих способности, медитативне и аскетске природе и смисла за практично и ефикасно делање.

Можда је занимљиво рећи да сам Григорије није био задовољан због својих практичних способности које су га одвајале од мирног и аскетског живота који је

³⁵⁶ Видети у Recchia 1996, 11.

³⁵⁷ Поделу на четрнаест књига први помиње крајем 9. века Јован Ђакон у свом делу *Григоријево житије* (*Vita Gregorii*) где, говорећи о веродостојности свог дела, наводи: *Si cui, ut assolet, uisum fuerit aliter, ad plenitudinem scrinii uestri recurrere tot charticios libros epistularum eius, quot annos probatur uixisse, reuoluat.* / „Ако неко мисли да треба другачије, као што обично и бива, нека оде до вашег архива и отвори онолико књига колико се тврди да је година поживео (као папа). (Iohannes Diaconus, *Vita Gregorii, Praefatio*: Patrologia Latina 75, 62.) Међутим, два века ближи Григорију, Илдефонсо Толедски помиње поделу на дванаест књига (видети нап. 360). О непоузданости овог последњег извора видети у Recchia 1996, 8.

³⁵⁸ На пример, папе Либерија (352-366) или папе Дамазија (366-384). Видети у Recchia 1996, 7-8.

³⁵⁹ „Sed registrum Gregorii Magni primum est, quod nominatim commemoratur, videlicet quia priorum pararum registra auctoritate et magnitudine vehementer superavit.“ Norberg 1939, 6.

³⁶⁰ Постоји предање да је папа Григорије сâм назвао своју збирку писама *Registrum*. Наиме, Илдефонсо Толедски око 650. године у својој књизи *О славним људима* (*De viris illustribus*) набрајајући Григоријева дела између осталог пише: *Exstant et ipsius ad diversos epistolae plurimae, limato quidem et claro stylo digestae... Has itaque uno volumine arctans, in libris duodecim distinxit, Registrum nominandum esse decrevit.* / „Постоје и његова бројна писма упућена различитим адресатима, углађеног и јасног стила... Након што их је сабрао у збирку и поделио на дванаест књига, одлучио је да ту збирку назове Регистар.“ (Ildefonsus Toletanus, *De viris illustribus* 1: Patrologia Latina 96, 199).

себи наменио и коме је тежио.³⁶¹ Наиме, чак је и цара Маврикија молио да не одобри ово звање.³⁶² Међутим, на његову жалост, стигао је потврдан одговор и он се у писму царевој сестри Теоктисти јада што је из монашког мира бачен у вихор световних ствари.³⁶³ Сматра такође да је недостојан и слаб за папски престо, а своје спољашње уздизање доживљава као унутрашњи пад. Иако у писму Теоктисти покушава да опише своје неповољно стање наводећи цитате из Светог писма,³⁶⁴ своје обраћање – можда сматрајући да су поруке датих библијских навода недовољно директне – завршава једноставном и упечатљивом метафором. Наиме, при самом крају писма каже да је цар наредио да “од мајмуна постане лав”, што је, како тврди, немогуће. Додаје још да кривицу за грешке које Григорије буде направио као папа, будући да је нејаком човеку доделио дужност за коју треба снага, цар не сме да приписује Григорију, већ самом себи:³⁶⁵

Miror autem quod in me collatas dudum continentias uestras ex hac moderna pastoralis officii continentia distraxistis, in qua sub colore episcopatus ad saeculum sum reductus, in qua tantis terrae curis inseruio, quantis me in uita laica nequaquam deseruisse reminiscor. Alta enim quietis meae gaudia perdidi et intus corruens ascendisse exterius uideor.

³⁶¹ Видети, на пример, детаљније појашњење у Markus 1999, 9.

³⁶² Martyn 2004, 12.

³⁶³ Видети такође и остала, слична писма у којима Григорије изражава своје незадовољство уздизањем на папски престо: писмо упућено схоластику Павлу (Ep. I 3), затим писмо упућено цариградском патријарху Јовану (Ep. I 4), писмо упућено Нарзу, пријатељу у Цариграду (Ep. I 6) и писмо упућено антиохијском патријарху Анастасију (Ep. I 7).

³⁶⁴ На пример – Ep. I 5, 25-26: *Veni in altitudinem maris et tempestas demersit me.* (Ps. 68:3) / „(Пропадам у дубоком глибу, гдје нема дна;) тоном води у дубине, и вали ме затрпавају.“ (Псал. 69:2); Ep. I 5, 31: *Et cor meum dereliquit me.* (Ps. 39:13) / „(Јер ме опколише зла небројена; стигоше ме неправде моје, да не могу гледати; има их више него косе на глави мојој,) срце ме моје остави.“ (Псал. 40:12); Ep. I 5, 45: *„Deiecisti eos, dum alleuarentur.* (Ps. 72, 18) / „(Та на клизавом мјесту поставио си их, и) бацаш их у пропаст!“ (Псал. 73:18). Напомена: други по бројности међу Григоријевим библијским цитатама који се срећу у Збирци писама су псалми (58 од укупно 540 цитата), одмах по цитатама Јеванђеља по Матеју (92). Разлог томе је, како наводи Мартин, што се у тадашњем монашком систему од сваког монаха очекивало да псалме зна напамет. О овоме, као и горенаведену статистику, видети у Martyn 2004, 14-17. Преглед свих библијских цитата које Григорије користи у својим писмима видети у Idem, 114-116.

³⁶⁵ Ep. I 5, 5-10; 65-71.

„Чудим се што ми ону утеху коју сте ми некада пружали сада, на овом положају духовног пастира на који сам постављен, ускраћујете, јер сам под плаштом епископског именовања враћен у свет, у коме сам опрхван толиким бригама, које – колико се сећам – нисам имао за време док сам био световно лице. Изгубио сам велику радост спокојства и иако пропадам изнутра чини се да сам се споља уздигао.“

Sed mihi haec difficilia sunt, quia et ualde onerosa, et quod mens non recipit, congrue non disponit. Ecce serenissimus domnus imperator fieri simiam leonem iussit. Et quidem pro iussione illius uocari leo potest, fieri autem leo non potest. Vnde necesse est ut omnes culpas ac negligentias meas non mihi sed suae pietati deputet, quia uirtutis ministerium infirmo commisit.

„Али мени су ове дужности тешке, јер представљају велики терет, а оно што ум нема капацитета да прихвати, тим добро ни не управља. Ево пречасни господар наш цар наредио је да мајмун постане лав. Додуше, ако он нареди, неко може да добије назив лав, али не може да постане лав. Због тога кривицу за све моје погрешке и пропусте он мора да припише својој висости, јер је положај где је потребно показати снагу доделио слабој особи.“

1.1.1. Цивилна управа

Григорије је свакако био свестан да тада у Италији, која је већим делом запоседнута од варвара, папска дужност далеко превазилази дужности црквеног поглавара. Епископ Рима је осим о цркви морао да преузме бригу о граду који је био унесрећен страшном кугом, осиромашен и под сталном претњом варвара.³⁶⁶ Брига о сиромашнима је и раније била важна Григоријева улога, али ступањем на

³⁶⁶ Наиме, у јесен 589. године Рим је страдао од велике поплаве, а одмах потом је уследила и куга од које је 8. фебруара 590. године преминуо Григоријев претходник, папа Пелагије II. Такође су и Лангобарди обновили своје нападе. О овоме видети, на пример, у Martyn 2004, 11.

високо звање она је постала и дужност.³⁶⁷ Наиме, већ у септембру 590. године, то јест одмах по именовању, пише претору Сицилије Јустину да шаље довољно жита у Рим и каже да уколико га пошаље мање од оног што се очекује, неће настрадати само један човек, већ цео народ.³⁶⁸

De frumentis autem quae scribitis, longe aliter uir magnificus Citonatus asserit, quia solummodo tanta transmissa sunt, quae pro transactae indictionis debito ad replendum sitonicum redderentur. De qua re curam gerite, quia si quid minus hic transmittitur non unus quilibet homo sed cunctus simul populus trucidatur.

„Од онога што сте написали у вези са житом, уважени господин Цитонат сасвим другачије тврди, јер је само послато онолико жита колико је потребно да се напуни јавни амбар за прошлу индикцију. Водите рачуна о овоме, јер ако се овде пошаље мање од потребног, неће само један човек настрадати, већ ће истовремено настрадати цео народ.“

О томе да је ова Григоријева улога „хранитеља Рима“ била подразумевана, види се из писма самом цару Маврикују од јуна 595. године у коме се папа јада што га цар сматра одговорним за несташицу жита у граду, иако је, како то Григорије пише, жито у Риму, због мањка војске и притиска варвара, скоро немогуће сачувати.³⁶⁹

³⁶⁷ Ову дужност Григорије види као своју за град Рим, чији је епископ, али и као основну дужност других епископа у другим градовима, важнију чак и од читања Светог писма. Наиме у писму свом пријатељу, монаху Секунду поручује да Маринијан, равенски архиепископ, за кога је чуо да чак ни хлеб није хтео да да просјацима, мора одмах да се промени: *Dic ergo ut cum loco mutet mentem. Non sibi credat solam lectionem et orationem sufficere, ut remotus studeat sedere et de manu minime fructificare. Sed largam manum habeat, necessitatem patientibus concurrat, alienam inopiam suam credat, quia, si haec non habet, uacuum episcopi nomen tenet.* / „Реци му да променом положаја промени и начин размишљања. Нека не мисли да је довољно да само чита Свето писмо и да држи проповеди, да тако остаје удаљен и да не пружа никакву конкретну помоћ. Треба да буде дарезљив, да се нађе у невољи онима који пате, да туђу немаштину доживљава као своју, јер, ако се тако не понаша, узалуд носи титулу епископа.“ (*Ep.* VI 33, 22-36).

³⁶⁸ *Ep.* I 2, 24-28.

³⁶⁹ *Ep.* V 36, 74-84.

Primum quod mihi pax sumpta est, quam cum Langobardis in Tuscia positis sine ullo reipublicae dispendio feceram. Deinde corrupta pace de Romana ciuitate milites ablati sunt; et quidem alii ab hostibus occisi, alii uero Narniis et Perusiae positi, et ut Perusia teneretur, Roma relictata est. Post hac plaga grauior fuit aduentus Agilulfi, ita ut oculis meis cernerem Romanos more canum in collis funibus ligatos, qui ad Franciam ducebantur uenales. Et quia nos qui intra ciuitatem fuimus Deo protegente manus eius euasimus, quaesitum est unde culpabiles esse uideremur, cur frumenta defuerint, quae in hac urbe diu multa seruari nullatenus possunt, sicut in alia suggestione plenius indicaui.

„Прво ми је одузет мир који сам склопио са Лангобардима који се налазе у Тоскани и који сам склопио без икаквог трошка по државу. Затим, пошто је мир нарушен, војници су повучени из Рима. И пошто су неки убијени, а неки премештени у Нарни и Перуђу и, како би се Перуђа одбранила, Рим је напуштен. После тога се збио долазак Агилулфа, од куге погубнији, у тој мери да сам својим очима видео Римљане везане узицама око врата попут паса како се носе у Франачку на продају. А пошто смо ми, који смо били у граду, уз Божју помоћ, избегли његово насиље, питамо се како се чини да смо ми криви што је понестало жита, будући да у овом граду ништа не може дуго да се сачува у великој количини, као што смо вам потанко објаснили у другом писму.“

Ради успешног прилива сировина, али и новца у Рим, Григорије је реорганизовао велике папске поседе или патримоније³⁷⁰ и на њихово чело поставио управнике, ткз. ректоре.³⁷¹ Често је и сам био до детаља упућен у њихово пословање, јер како се види из његових писама, инструкције које даје су конкретне и зналачке.³⁷² Нарочито је познавао стање на поседима на Сицилији,

³⁷⁰ Видети списак папских имања која су се простирала у Италији, али и у Галији, Африци и Далмацији у Recchia 1996, 63.

³⁷¹ О начину функционисања патримонија, управи и врстама пореза видети у Recchia 1996, 64-6.

³⁷² Видети, на пример, садржај писама *Еpp.* I 42, II 50, као и у Martyn 2004, 98.

где је Григоријева породица имала огромна имања и на којима је Григорије, после очеве смрти, саградио неколико манастира.³⁷³

На Сицилију, на пример, послао је свог оданог и поузданог пријатеља подђакона Петра који је своју дужност вршио у периоду од септембра 590. године до августа 592.³⁷⁴ О важности коју је придавао овим имањима сведочи дужина и исцрпност Григоријевих писама упућених Петру. Тако, на пример, он на једном седам страна дугачком писму, сачуваном у првој књизи, саветује и наређује да се сељацима који обрађују црквена имања жито плати по договореној цени – чак иако постоји суфицит датог производа; да се не вара на мерама приликом узимања пореза; да се сељацима помогне у плаћању прве (зимске) рате пореза на имовину јер у том периоду још увек немају новца; да се не узимају превелике таксе за венчања сељака; да се крупнијим земљорадницима, кондукторима – лицима која су изнајмила веће парцеле црквеног земљишта³⁷⁵ – дозволи да наследе своје рођаке, а не да се њихова имовина даје цркви; да се новац који је недозвољено узет одређеном кондуктору врати; да се потомцима уручи њихово наследство и слично – увек знајући у солид колико се шта дугује и колико коме треба дати.³⁷⁶

Cognouimus rusticos ecclesiae uehementer in frumentorum pretiis grauari, ita ut instituta summa eis in comparatione abundantiae tempore non seruetur, et uolumus ut iuxta pretia publica omni tempore, siue minus siue amplius frumenta nascantur, in eis comparationis mensura teneatur.

„Сазнали смо да се сељаци који обрађују црквено земљиште веома оштећују због цене жита, тако што се прописане цене, у годинама када жита има много, не

³⁷³ О изворима овог податка из Григоријеве биографије видети у Markus 1999, 10 нап. 45. Григоријево занимање за Сицилију, како с личних, тако и с практичних разлога истиче нпр. Мартин у Martyn 2004, 24. Григоријеву биографију видети нпр. у Martyn 2004, 1-13.

³⁷⁴ Martyn 2004, 98. О подђакону Петру видети и у Recchia 1996, 197 нап. 1.

³⁷⁵ О ситему обрађивања црквених поседа и правним положајима сељака и њима надређених кондуктора видети у Martyn 2004, 94.

³⁷⁶ Ep. I 42, 6-10; 44-49; 50-61; 62-68; 69-77; 103-106; 119-124.

поштују. Зато желимо да се сваке године, било да је никло више или мање жита, одржава цена жита у сладу са званичном ценом.“

Ante omnia hoc te uolumus sollicitate attendere, ne iniusta pondera in exigendis pensionibus ponantur. Sed si qua talia inuenis, frange et noua et recta constitue, quia et filius meus Seruus-dei diaconus iam talia inuenit, quae ipsi displicerent, sed licentiam haec immutare non habuit. Super iusta ergo pondera praeter excepta et uilicia nihil aliud uolumus a colonis ecclesiae exigere.

„Пре свега желимо да водиш рачуна о томе да се не стављају нетачни тегови приликом узимања пореза. Ако нешто тако уочиш, поломи те тегове и постави нове и тачне. Наиме, мој син Ђакон Сервусдеи већ је уочио такве ствари које му се нису допале, али није имао овлашћење да их промени. Не желимо ништа више да узимамо од колона који обрађују црквено земљиште осим тачног износа пореза, с тим што у овај порез не убрајамо давања у роби кондукторима и вилицима.“

Praetera cognouimus quod prima illatio burdationis rusticos nostros uehementer angustet, ita ut priusquam labores suos uenundare ualeant, compellantur tributa persolvere. Quae dum de suo unde dare non habent, ab actionariis publicis mutua accipiunt et grauia commoda pro eodem beneficio persoluunt. Ex qua re fit ut dispendiis grauibus coangustentur. Vnde praesenti admonitione praecipimus ut omne, quod mutuum pro eadem causa ab extraneis accipere poterant, a tua experientia in publico detur et a rusticis ecclesiae paulatim ut habuerint accipiantur, ne, dum in tempore coangustantur, quod eis postmodum sufficere in inferendum poterat, prius compulsi uilius uendant et horreis minime sufficient.

„Осим тога сазнали само да прва рата пореза на сеоско имање наше сељаке веома притиска будући да пре него што могу да продају плодове свог рада бивају присиљени да плате порез. А пошто немају свог новца, узимају од јавних зеленаша и за ту услугу плаћају велике камате. Због тога бива да су изложени великом трошку. Овим писмом вам зато наређујемо да им све што би у то име

узимали од трећих лица на јавном месту буде давано од тебе и да се то поново узима мало по мало од сељака цркве да не би, када их у одређеном тренутку нагна невоља, оно што би после могло да им буде довољно за робна давања, били присиљени да продају раније и по нижој цени и тако остану без жита за државне амбаре.“

Peruenit etiam ad nos quod de nuptiis rusticorum immoderata commoda percipiantur. De quibus praecipimus ut omne commodum nuptiarum unius solidi summam nullatenus excedat. Si qui sunt pauperes, etiam minus dare debent, si qui autem diuites, praefati solidi summam nullatenus transgrediantur. Quod nuptiale commodum nullatenus in nostra ratione redigi sed utilitati conductorum proficere.

„Сазнали смо да се превелике таксе узимају за венчања сељака. У вези са тим наређујемо да свака такса за венчање не буде већа од једног солида. Ако су пак младенци сиромашни, чак и мање треба да дају; ако су пак богати, нека такса коју треба да плате никако не прелази износ од једног солида. Наиме, свадбена такса не треба нама да иде у корист, већ да буде на корист кондуктора.“

Cognouimus etiam quod quibusdam conductoribus morientibus parentes sui non permittuntur succedere, sed res eorum ad usum ecclesiae pertrahuntur. De qua re definimus ut parentes morientium qui in possessione ecclesiae degunt heredes eis succedere debeant, nec aliquid de substantia morientium subtrahatur. Si uero filios paruulos aliquis reliquerit, quousque ad aetatem talem ueniant, ut substantiam suam regere ualeant, personae eligantur cautae, quibus parentum eorum res tradi debeant ad custodiendum.

„Сазнали смо да се не дозвољава да рођаци преминулих кондуктора наслеђују њихову имовину, већ се то имање даје цркви на коришћење. У вези са овом ствари наређујемо да рођаци оних који живе на црквеном имању треба да буду, након њихове смрти, њихови наследници и да се ништа од имовине преминулих не одузима. Ако је неко пак оставио иза себе малолетне синове, нека

се, док они не стигну до доби да могу да управљају имовином, пронађу особе од поверења којима ће се имовина њихових родитеља предати на чување.“

Peruenit autem ad nos tres libras auri Petro conductori de Subpatriana iniuste ablatas. De qua causa Fantinum defensorem subtiliter require, et si manifeste iniuste et incompetenter ablatae sunt, sine aliqua tarditate restitue.

„Сазнали смо да су кондуктору Петру са имања Субпатријана неправедно одузете три либре злата. О тој ствари детаљно испитај дефенсора Фантина и ако се покаже да је злато непоштено и неадекватно одузето, без одуговлачења врати.“

Campanianus gloriosae memoriae duodecim solidos annuos Iohanni notario suo reliquerat ex massa Varoniana. Quod dare te annis singulis sine aliqua dubitatione praecipimus nepti Eupli conductoris, quamuis omne mobile eiusdem Eupli percepit, exceptis dumtaxat solidis. Dare etiam de solidis illius te uolumus solidos uiginti quinque.

„Благочинивши Кампанијан је свом нотару Јовану са имања Варонијана оставио годишње дванаест солида. Наређујемо да без одуговлачења ово дајеш унуци кондуктора Еупла јер она, иако је преузела покретну имовину поменутог Еупла, није преузела новац. Желимо такође да јој од његовог новца даш двадесет и пет солида.“

О значају ректора у Григоријевом административном апарату сведочи и опус писама упућених Антемију, ректору кампанског патримонија коме је папа послао више писама него било ком другом.³⁷⁷ Њему, слично као и Петру, Григорије у тридесет и четири писма даје детаљне инструкције о вођењу имања

³⁷⁷ Разлог бројности ових писама је и тај што је Антемије своје дужности кампанског ректора вршио током дугог периода (14 година). Видети у Martyn 2004, 100. Остали Григоријеви кореспонденти којима папа шаље велики број писама су поменути подђакон Петар, ректор на Сицилији, затим Максимијан, папски викар, Фортунат, напуљски епископ и Јануарије, сардинијски архиепископ. Видети у Idem, 98-101.

и расподели помоћи угроженима. Наиме, Кампанија и њен главни центар Напуљ су још од 572. године стално били изложни нападима Лангобарда и ово подручје је и током Антемијеве управе, која је трајала током целог Григоријевог понтификата, било испуњено несигурношћу и страхом.³⁷⁸

На пример, у једном писму Антемију од априла 596. године, изјављује да се саосећа са страшном катастрофом која је задесила Кампанију, а која се, како се види из наставка, састоји у непријатељском нападу и заробљавању великог дела становништва. Папа као помоћ угроженом подручју шаље, преко извесног Стефана, новац за откуп заробљеника. Антемију наређује да тим новцем откупи како слободне људе – који нису довољно богати да се сами откупе, тако и робове – чији су господари сиромашни.³⁷⁹

*Quantus dolor quantaque nostro sit cordi afflictio de his quae in partibus Campaniae contigerunt dicere non possumus, sed ex calamitatis eius magnitudine potes ipse colligere. Ea de re pro remedio captiuorum qui tenti sunt * * * * * solidos experientiae tuae per harum portitorem Stephanum uirum magnificum transmisimus, admonentes ut omnino debeas esse sollicitus ac strenue peragas et liberos homines, quos ad redemptionem suam sufficere non posse cognoscis, tu eos festines redimere. Qui uero serui fuerint et dominos eorum ita pauperes esse compereris, ut eos redimere non assurgant, et hos quoque comparare non desinas.*

„Колики је наш бол и туга у срцу због онога што је погодило Кампанију не можемо да искажемо, али ти сам можеш, на основу величине трагедије, да то закључиш. Због тога за откуп заробљеника послали смо преко носиоца овог писма Стефана, уваженог господина, * * * * * солида уз наредбу да се побринеш и ревносно постараш да слободне људе који немају довољно свог новца да се откупе, ти откупиш. Ако је реч о робовима и ако видиш да су њихови господари

³⁷⁸ Idem.

³⁷⁹ Ep. VI 32, 2-11.

толико сиромашни да ни не помишљају на њихов откуп, ти и те без оклевања откупи.“

Међутим, у дужности ректора, поред бриге о прикупљању пореза на редован, али и праведан начин,³⁸⁰ затим бриге о социјално угроженим појединцима или групама,³⁸¹ спадало је и одржавање црквене дисциплине. У многим писмима види се да су ректори ти који надгледају избор у епископска звања,³⁸² регулишу односе између локалног свештенства и њиховог бискупа,³⁸³ учествују у доношењу пресуда,³⁸⁴ достављају укорне непослушним клерицима,³⁸⁵ посредују при црквеним споровима³⁸⁶ и слично.

1.1.2. Дипломатска активност

Осим хране коју је обезбеђивао монасима и бројним унесрећеним који су се стицали у Рим тражећи његову заштиту, Григорије је морао да води озбиљну дипломатску активност, покушавајући да речју и новцем, лукавством и ласкањем, одврати Лангобарде са врата Рима.³⁸⁷ И он их, као и његов претходник папа Пелагије II, често назива *nefandissima gens* „безбожан народ“.³⁸⁸ Али ипак у

³⁸⁰ У писму Антемију од јула 591. године језгровито наводи да, уколико постоје неки спорови између цркве и сиромашних, они мора да се реше тако што ће се водити рачуна о користи цркве, али без нарушавања правде: *Iterum atque iterum experientiam tuam necessario submonemus ut illic, si quae inter pauperes et sanctam Romanam ecclesiam uertuntur, omni mentis integritate discutiat, sicque patrimoniales utilitates peragat, ut a benignitate iustitiae non recedat.* / „Увек изнова твоју уважену особу опомињемо да онда када дође до спорења између сиромашних и свете римске цркве, њих поштено расправите тако да водите рачуна о интересима патримонија, али да не одступите од доброте правде.“ (Ер. I 53, 21-5).

³⁸¹ На пример, дужност да се брину за болесне, сироте и обудовеле (Ерр. I 57; III 5; IV 28 и IX 36).

³⁸² Пример је Антонин, подђакон и ректор имања у Далмацији, коме папа налаже да надгледа избор новог епископа (Ер. II 19). О овом писму, важном за црквена питања у Далмацији, видети даље у тексту. Видети такође остала писма сличне садржине: Ерр. I 18; III 22; III 35; III 39; V 9; V 20; VII 38; IX 143 и XI 58.

³⁸³ Видети у Ерр. III 34; IX 130 и XI 24.

³⁸⁴ Видети у Ерр. I 82; II 19; III 1; III 27; III 40; IV 6; V 4; V 28; V 32; IX 46; IX 121; X 2; X 4 и XI 53.

³⁸⁵ Видети у Ерр. I 39; I 40; I 48; I 50; I 66; III 23; V 33; VI 23; IX 69; IX 123; IX 164; IX 192; X 2 и XIV 2.

³⁸⁶ Видети у Ерр. IX 54.

³⁸⁷ О односу папе Григорија према Лангобардима видети у Markus 1999, 99-107; Martyn 2004 30-32 и Recchia 1996, 66-71.

³⁸⁸ Упоредити: *nefandissimae gentis exercitus* (Пелагије II) у MGH *Epp.* 2 (Gregorii I papae Registrum epistolarum. Libri VIII-XIV), Appendix II, стр. 441, ред 8-9, и *nefandissima gens* и *nefandissimus Autharith* (папа Григорије I) у Ерр. V 38 и Ерр. I 17; VII 23.

невољи, попут папе Лава I, који је по легенди голорук изашао пред Атилу и његове Хуне молећи их да не нападну Рим,³⁸⁹ и Григорије је више пута својом дипломатском вештином спасао град од најезде Лангобарда. У првим годинама свог понтификата озбиљну опасност је представљао војвода од Сполета Ариулф од кога је Григорије из црквених благајни по скупој цени³⁹⁰ купио мир 592. године,³⁹¹ а од средине 593. године опасност је долазила од стране краља Агилулфа и трајала је све до Григоријеве смрти.³⁹²

Иако је презирао Лангобарде и плашио их се и говорио да га страх од Бога не спречава, лангобардски народ не би више имао ни краља, ни војвода,³⁹³ увек се залагао за успостављање мира покушавајући на свакојаче начине да стиша њихов бес. Своју жељу за миром и предахом образлаже бројним аргументима,

³⁸⁹ Видети извештај Проспера Аквитанског о овом сусрету папе Лава Великог и варварског вође: *Attila redintegratis viribus, quas in Gallia amiserat, Italiam ingredi per Pannonias intendit, nihil duce nostro Aetio secundum prioris belli opera prospiciente, ita ut ne clusuris quidem Alpium, quibus hostes prohiberi poterant, uteretur, hoc solum spebus suis superesse existimans, si ab omni Italia cum imperatore discederet. Sed cum hoc plenum dedecoris et periculi videretur, continuit verecundia metum, et tot nobilium provinciarum latissima eversione credita est saevitia et cupiditas hostilis explenda, nihil inter omnia consilia principis ac senatus populi Romani salubrius visum est, quam ut per legatos pax truculentissimi regis expeteretur. Suscipit hoc negotium cum viro consulari Avieno et viro praefectorio Trygetio beatissimus papa Leo auxilio dei fretus, quem sciret numquam piorum laboribus defuisse. Nec aliud secutum est quam praesumpserat fides. Nam tota legatione dignanter accepta ita summi sacerdotis praesentia rex gavisus est, ut et a bello abstinere praeciperat et ultra Danuvium pomissa pace discederet.* / „Атила прикупивши снагу коју је изгубио у Галији, спремао се да уђе у Италију из Паноније. А наш војсковођа Аеције ништа из претходног рата не научивши није искористио алпске пролазе и ту зауставио непријатеља, већ му је једина нада била та да се заједно са царем повуче из Италије. Али будући да је овај план био срамотан и прожет опасностима, и осећај стида је надвладао страх те је, предајом тако многих угледних провинција, зауздавана суровост и похлепа непријатеља. Тако се цару и сенату римског народа чинило једино разборитим да слањем посланства издејствују мир са страшним краљем. Овај задатак на себе је преузео Авијен, достојанственик конзуларног ранга, Тригетије, достојанственик префектског ранга и пречасни папа Лав који се уздао у Божју помоћ јер је знао да он не напушта подухвате побожних. И догодило се онако како га је његова вера водила. Наиме, краљ, примивши посланство уз све почести, био је толико обрадован што је члан посланства највиши свештеник да је одлучио да одустане од рата и, обећавши мир, отишао је преко Дунава.“ (Prosperi Tironis *epitoma chronicon* (sub an. 452), MGH, Auctores antiquissimi 9, 482, 1-17).

³⁹⁰ *Ep.* V 36, 74-75.

³⁹¹ О Ариулфовој суровости према становништву Италије, као и о папином настојању да се по сваку цену обезбеди мир – како непријатељ не би продро у слабо брањени Рим – видети у *Ep.* II 38, 2-6; 27-30; 61-65. О папним мерама против Ариулфа, тј. наређењу да се уништи имовина лангобардског војводе уколико крене на Рим, видети у *Ep.* II 28, 18-22. Исто тако, о веома прецизном „стратешком“ наређењу да се непријатељ нападне с леђа ако крене на Равену видети у *Ep.* II 4, 10-13.

³⁹² Видети о овим догађајима и у Markus 1999, 99-103.

³⁹³ *Ep.* V 6, 20-32.

убеђујући једнако и са истом упорношћу и царски двор и непријатељског краља. На пример, у једном писму сколастику Северу пише да равенски егзарх Роман треба да пожуре и склопи мир са Лангобардима да би и они и држава успели да се, уз Божију помоћ, опораве и прикупе снагу:³⁹⁴

Haec autem consideret et pacem habere festinet, quatenus in hac saltem dilatione et nos quietem habere possimus et rei publicae resistendi vires adiuvante Domino melius reparentur.

„Нека ово има на уму и нека пожуре да склопи мир како бисмо у том периоду и ми имали спокој, а и како би држава, уз Божју помоћ, боље прикупила снагу да се бори.“

Наиме, равенски егзарх Роман залагао се за сасвим супротну политику од оне коју је водио Григорије. Док је папа покушавао да успостави мир, Роман се трудио да оружјем порази Лангобарде и тако често осујећивао Григоријеве дипломатске напоре.³⁹⁵ Егзархове смицалице и подметања Григорију су веома тешко падали па у једном писму Романовом пријатељу, Себастијану, рисанском епископу, наводи да егзархова злоћа уперена према Григорију има теже последице од лангобардских мачева:³⁹⁶

Quae enim, frater sanctissime, de amici uestri domni Romani persona in hac terra patimur, loqui minime ualemus. Breuiter tamen dico quia eius in nos malitia gladios Langobardorum uicit, ita ut benigni uideantur hostes, qui nos interimunt, quam reipublicae iudices, qui nos malitia sua, rapinis atque falaciis in cogitatione consumunt.

„Оно што, пресвети брате, од личности вашег пријатеља Романа у овој земљи трпимо, не можемо речима да опишемо. Само укратко да кажем да је

³⁹⁴ *Ер.* V 34, 22-25.

³⁹⁵ О супротним политичким (и стратешким) корацима егзарха и папе видети у Markus 1999, 98.

³⁹⁶ *Ер.* V 40, 15-20.

његова злоћа према нама гора од мачева Лангобарда; тако да се непријатељи, који нас убијају, чине бољим од државних чиновника који нас уништавају својом злоћом, отимачином и сплеткама.“

У оквиру Григоријевих дипломатских, али и војних активности у рату са Лангобардима спада и директна преписка са лангобардским двором. Папа се наине није устезао ни да се сâм, у своје име, обраћа лангобардском краљу³⁹⁷ и краљици.³⁹⁸ Када је 598. године најзад, после много невоља, постигнут мир са Агилулфом, Григорије, не губећи време, покушава дакле и речима, а не само новцем или оружјем, да утиче на непријатеља – да се мир што дуже одржи. У зависности од свог кореспондента и његових личних особина папа користи различите аргументе: краља и властодршца Агилулфа подсећа на практичне користи од одржавања мира, „мира који добро чини обема странама“, док краљицу Теоделинду, правоверну католкињу, уз изразе захвалности за помоћ и утицај који је извршила на супруга – да до мира дође, подсећа на награде које је од Бога очекују ако у овим напорима устраје.³⁹⁹

Агилулфу:

Gratias excellentiae uestrae referimus, quia petitionem nostram audientes pacem, quae utrisque esset partibus profutura, sicut de uobis confidentiam habuimus, ordinastis. Ex qua re excellentiae uestrae prudentiam et bonitatem ualde laudauimus, quia pacem diligendo Deum uos, qui auctor ipsius est, amare monstratis. Nam si, quod absit, facta non fuisset, quid aliud agi habuit, nisi cum peccato et periculo partium miserorum rusticorum sanguis, quorum labor utrisque proficit, funderetur?

„Захваљујемо се Вашој висости зато што сте, како смо били уверени да ћете учинити, наредили да се успостави мир који ће бити на корист обема странама. Због тога желимо да упутимо велике похвале мудрости и добротивости Ваше

³⁹⁷ Ер. IX 66.

³⁹⁸ Ер. IX 68.

³⁹⁹ Ер. IX 66, 2-9; Ер. IX 68, 2-20.

висости, јер сте љубављу према миру показали да волите Бога, који је и његов творац. Наиме, далеко било, да овај мир није успостављен, да ли би се збивало било шта друго осим да се, у греху и погибији зараћених страна, пролива крва јадних сељака, од чијег рада и једни и други имају користи?“

Теоделинди:

Quia excellentia uestra ad faciendum se pacem studiosus et benigne, sicut solet, impenderit, renuntiante filio nostro Probo abbate cognouimus. Nec enim aliter de christianitate uestra fuerat confidendum, nisi quia in causa pacis laborem et bonitatem uestra modis omnibus monstraretis. Vnde omnipotenti Deo gratias agimus, qui ita cor uestrum sua pietate regit, ut, sicut fidem rectam tribuit, ita quoque placita sibi uos semper operari concedat. Non enim, excellentissima filia, de sanguine qui ab utraque parte fundendus fuerat paruum te credas acquisisse mercedem. Ex qua re uoluntati uestrae gratias referentes, Dei nostri misericordiam deprecamur ut bonorum uobis uicem in corpore et anima hic et in futuro compenset.

„Од нашег сина, опата Проба, сазнали смо да се Ваша висост напорно и добростиво трудила да се закључи мир. Уосталом, од ваше хришћанске побожности ништа се друго није могло ни очекивати, него то да на сваки начин улажете напор и показујете добростивост. Због тога свемогућем Богу упућујемо речи захвалности, јер је тако Ваше срце управљао побожношћу да, као што вам је дао праву веру, тако је и дозволио да увек чините дела која су му мила. Ниси малу награду, најузвишенија кћери, заслужила због крви обеју страна која само што се није пролила. Због тога, упућујући вам речи захвалности, молимо нашег милосрдног Бога да вам и сада и у будућности пружи награду за добра која сте учинили.“

Salutantes praeterea paterna dilectione, hortamur ut apud excellentissimum coniugem uestrum illa agatis, quatenus christianae reipublicae societatem non rennuat. Nam sicut et uos scire credimus, multis modis est utile, si se ad eius amicitias conferre uoluerit. Vos ergo more uestro, quae ad gratiam partium pertinent, semper studete atque,

ubi causa mercedis se dederit, laborate, ut bona uestra amplius ante omnipotentis Dei oculos commendatis.

„И на крају, поздрављајући вас очинском љубављу, подстичемо Вас да код вашег узвишеног супруга тако делујете да он од савезништва са хришћанском државом не одустане. Наиме, као што верујемо да и ви знате, вишеструко је корисно, ако буде чувао те пријатељске односе. Ви дакле, на Ваш начин, залажите се увек за оно што је добро за обе стране и када Вам се укаже прилика да стекнете награду од Бога уложите напор како би Ваша добра дела пред Божјим очима још више истакли.“

Колико год да је Григоријева попустљивост према Лангобардима у очима савременика, па и самог цара, деловала слабом или чак издајничком,⁴⁰⁰ догађаји након његовог понтификата показују да је управо оваква прагматичност била и једини могући начин уређивања политичких односа између варвара и ослабљеног Царства:⁴⁰¹ територије које су Лангобарди запосели њима су и признате, а за узврат царске области нису угрожаване.⁴⁰² Мир између Лангобарда и Царства, у чијем успостављању је папа Григорије играо важну улогу, остао је на снази и након Григоријеве смрти,⁴⁰³ а Лангобарди су у спором, али сигурном процесу преобраћени у правоверје.⁴⁰⁴

1.1.3. Однос са царем Маврикијем (582-602)

Његова попустљивост и политичко маневрисање у рату са Лангобардима, као што је горе речено, донели су му оптужбе цара Маврикија, који га, како се види из Григоријевог одговора сачуваном у петој књизи, назива наивчином

⁴⁰⁰ Видети у Martyn 2004, 31.

⁴⁰¹ О снази лангобардске државе и немоћи царства да је уништи сведочи неуспели поход цара Констанса II предузет 663. године. Видети у Brandt 1980, 125.

⁴⁰² Видети у Martyn 2004, 31.

⁴⁰³ Видети у Idem и Markus 1999, 106-7.

⁴⁰⁴ Видети у Brandt 1980, 124.

(*simplex*).⁴⁰⁵ Могуће је да, као што Рекја наводи, цар овим речима не оспорава његове војне потезе, али га, вероватно под утицајем Романа, равенског егзарха сматра некомпетентним за ту функцију.⁴⁰⁶ Овде треба рећи да, иако се на основу ових оштрих речи може стећи другачији утисак, однос папе према цару није био бунтовнички и подривалачки. Маврикије није био само удаљени суверен на Босфору, већ и добар пријатељ уз кога је Григорије, боравећи као изасланик папе Пелагија II на двору византијског цара, провео шест година.⁴⁰⁷

Али осим ових личних веза са царским двором и пријатељства, папину верност и оданост цару многи истраживачи Григоријевог дела приписују његовој дубокој привржености универзалној идеји царства, која је, већ у то доба, како се сада из наше перспективе види, била неповратно изгубљена.⁴⁰⁸ Световне дужности и смеле војне потезе Григорије је увек предузимао у крајњој невољи, када другог решења није било, али увек се надајући помоћи од цара и очекујући је. „Жудео је да цар буде вољан и у могућности да успуни своју традиционалну улогу заштитника цркве, реда и мира.“⁴⁰⁹

1.1.4. Црквена организација

Као што је горе речено, Григорије је осим одбране града и бриге о свакодневном преживљавању бројних грађана, водио црквене послове и покушавао између осталог да контролише епископе, њихово постављање и њихово понашање на тој функцији.⁴¹⁰ Ова централизаторска активност била је више производ Григоријеве неисцрпне енергије, него што је била заснована на реалном поретку снага. Наиме, епископ Рима јесте и у то доба сматран првим епископом, замеником светог Петра на земљи, али му то истовремено није доносило и практичан примат. Он јесте био први по части међу осталим

⁴⁰⁵ *Ер.* V 36, 18.

⁴⁰⁶ Видети у Recchia 1996, 69.

⁴⁰⁷ Видети у Markus 1999, 10-2.

⁴⁰⁸ *Idem*, 95-6.

⁴⁰⁹ Lynch 1992, 26.

⁴¹⁰ Видети горе на стр. 121.

црквеним достојанственицима и патријарсима, али без могућности да им намеће своје одлуке и своју вољу.⁴¹¹ Колику су његове моћи биле ограничене и понекад мало цењене види се управо из примера салонитанског епископа Максима који је јавно, на сред трга, поцепао писмо у коме га папа кори због понашања недостојног црквеног лица.⁴¹²

Ипак, Григорије, позивајући се на свој ауторитет није само покушавао да управља епископима под својом јурисдикцијом, већ је писма, савете, опомене слао у удаљеније епископије, као што су оне у Галији, Далмацији или Африци, покушавајући да из Рима уређује њихове прилике, решавајући спорове локалних црквених високодостојника, корећи и смењујући непослушне или неморалне свештенике, бринући о црквеном иметку. Међутим, постојале су разлике у начину комуникације са појединим областима, у зависности од тога где се налазе и под чијом су надлежношћу. Винћенцо Рекја направио је следећи преглед:⁴¹³

Будући митрополит централне и јужне Италије, Григорије је преписку са епископима Лација, Кампаније, Етрурије, Умбрије, Пићена, Валерије, Самнија, Апулије, Луканије, Сицилије, Сардиније и Корзике водио директно, обраћајући им се лично. Григоријева контрола је логично над овим епископима била највећа, али свакако не и потпуна, јер је била ограничена канонским правом и традиционалном епископском независношћу. Међу правилима које је Григорије наметао својим епископима било је да, на пример, нису могли да буду посвећени без папиног одобрења, затим да су обавезни да присуствују римским синодима, затим да треба да дођу у Рим пред папу једанпут годишње на дан његовог посвећења 3. септембра или, што је Григорије више волео, на празник светог Петра, 29. јуна.⁴¹⁴ Сицилијански епископи због отежаног путовања долазили су у Рим сваке треће године или, с Григоријевом дозволом, сваке пете године.

⁴¹¹ Видети у Lynch 1992, 27-28.

⁴¹² *Ер.* V 6, 10. Видети даље у тексту.

⁴¹³ Видети у Recchia 1996, 61.

⁴¹⁴ *Praeterea sicut moris fuit, ut ad natalem pontificis episcopi convenirent, ad ordinationis meae diem venire eos prohibe, quia ista me uana superfluitas non delectat. Sed si eos convenire necesse est, in beati Petri apostolorum principis natalem conveniant, ut ei, ex cuius largitate pastores sunt, gratiarum actiones soluant.* / „Још нешто, пошто је био обичај да се епископи састају на дан рођења папе, ти им забрани да дођу на дан мог устоличења јер ме та ташта узалудност не радује. А ако је већ неопходно да се

Избор ових епископа вршила су три тела: свештеници, куријали, или градски сенат, и народ под надзором гостујућег епископа, кога је папа именовао међу епископима из суседних дијецеза. Изабрани епископ је у пратњи изасланика који су носили извештај потписан од стране три изборна тела о легитимности обављеног избора одлазио у Рим на посвећење код папе. У случају да представници изборних тела нису постигли споразум више кандидата је позивано у Рим да се у папином присуству изабере један. Тако је у случају подђаконa Флоренција, несуђеног напуљског епископа, који је иако изабран побегао са своје дужности (*refugiens ciuitatem ipsam ordinationem suam lacrimabiliter euitasset*)⁴¹⁵ Григорије кампанском судији Сколастику наређује да, или они сами у Напуљу реше проблем избором неког другог, или да „три поштена и мудра човека“ (*tres uiros rectos ac sapientes*)⁴¹⁶ изаберу и пошаљу у Рим да би папа помогао одлуку.

1.1.5. Спор око назива *patriarches oikoumenikos* или *patriarcha universalis*

Што се тиче осталих западних епископија и оних у Илирику и Грчкој папа је контакт са епископима суфраганима углавном одржавао преко папских викара са седиштима у Арлу (за Галију), Севиљи (за Шпанију), Првој Јустинијани (за латински Илирик), Солуну (за грчки Илирик) и Коринту (за Грчку). На истоку је пак комуницирао са патријарсима, нарочито са антиохијским и александријским. Односи са цариградским патријархом су били испуњени напетостима и трзавицама због назива екуменског патријарха, који је Григорија љутио и коме се он противио, а који је овај први присвајао и бранио.⁴¹⁷ Наиме, назив *patriarches oikoumenikos* или *patriarcha universalis* цариградски патријарси носили су још од

састану, нека дођу на дан рођења светог Петра првог апостола да би њему, чијом дарезљивошћу су постали духовни пастири, показали своју захвалност.“ (*App. I, 52-56.*)

⁴¹⁵ *Ep. III 15, 6-7.*

⁴¹⁶ *Ep. III 15, 14-16.*

⁴¹⁷ Видети писмо упућено патријарху Јовану IV Постнику (*Ep. V 44*) и писма упућена патријарху Кирјаку (*Ep. VII 5; VII 28; XIII 41 = XIII 44*). Тумачење и развој спора видети у Markus 1999, 91-96 и Recchia 1996, 61.

почетка шестог столећа и службено се њиме користили.⁴¹⁸ На западу од стране Рима свакако наишли су на отпор, па је према Григорију, још његов претходник папа Пелагије II предузимао разне оштре потезе, забрањујући чак у једном тренутку свом апокризарију, после сабора у Цариграду 587. године, да комуницира са патријархом Јованом IV Постником (582-595) док се он не одрекне ове титуле.⁴¹⁹ О сукобу који је избио између новог папе и цариградских патријарха – Јована је касније наследио Кирјак (595-606)⁴²⁰ – много је писано, а поуздани и задовољавајући резултати нису још постигнути.

Треба рећи да Григорије у спору није имао подршку цара Маврикија који је сматрао да се ради о безначајном проблему.⁴²¹ Наиме, у једном писму цару од јуна 595. године папа се жали на овакво интитулисање цариградског патријарха и подсећа да је од стране Халкедонског сабора римским понтифексима понуђен овај назив, али да су га они увек одбијали:⁴²²

Certe pro beati Petri apostolorum principis honore per uenerandam Chalcedonensem synodum Romano pontifici oblatum est. Sed nullus eorum umquam hoc singularitatis nomine uti consensit, ne, dum priuatum aliquid daretur uni, honore debito sacerdotes priuarentur universi. Quid est ergo quod nos huius uocabuli gloriam, et oblatam, non quaerimus et alter sibi hanc arripere, etiam non oblatam, praesumit?

„Свакако, због части првог апостола светог Петра римским понтифексима је ова титула понуђена на уваженом Халкедонском сабору. Али ниједан од њих није пристао да носи ову јединствену титулу јер, ако се посебна почаст укаже само једном, те почести, иако им се дугује, бивају лишени сви остали свештеници. Како то да ја овај престижан назив, који ми је понуђен, не прихватам, а други га присваја, и то иако му није понуђен?“

⁴¹⁸ Видети у Markus 1999, 91.

⁴¹⁹ Ово Пелагијево писмо Григорије помиње у *Ерр.* V 39, 30-1; V 41 12-4; V 44, 11-8.

⁴²⁰ *Ерр.* VII 5; VII 28; XIII 41 и XIII 44.

⁴²¹ Видети у Markus 1999, 93-4.

⁴²² *Ерр.* V 37, 76-83.

(Више ради оцене стила папе Григорија и његове списатељске вештине овај одељак из писма цара Маврикију може се упоредити са одељком из писма цариградском патријарху Јовану IV Постнику, такође од јуна 595. године, у коме се помиње исти аргумент, али другим речима:⁴²³

Numquidnam non, sicut uestra fraternitas nouit, per uenerandum Chalcedonense concilium huius apostolicae sedis antistes, cui Deo disponente deseruio, uniuersalis oblato honore uocati sunt? Sed tamen nullus umquam tali uocabulo appellari uoluit, nullus sibi hoc temerarium nomen arripuit, ne, si sibi in pontificatus gradu gloriam singularitatis arriperet, hanc omnibus fratribus denegasse uideretur.

„Зар није, као што ваша братска висост зна, од стране уваженог халкедонског сабора свештеницима ове апостолске столице, на којој се ја, Божјом одлуком, налазим, понуђена титула универзалног патријарха? Али нико никада није хтео да се тако назива, нико није ове дрску титулу присвојио за себе да се не би чинило да је, присвојивши овај престижан назив као понтифекс, на њега ускратио право свој другој браћи.“

Из поређења ова два одељка види се да је Григорије способан да импровизује и да једну мисао подједнако прецизно и стилски дотерано изрази на различите начине. Зато, његов стил и употреба реторских фигура су такви, како то наводи Мартин, да би и Цицерон био поносан на њега.⁴²⁴ Григоријеве реченице, Мартин још додаје, јесу понекад дуге (чак и двадесет и више редова), али су и логичне – уметнуте антитезе не умањују јасноћу његове поруке. Пажња коју Григорије поклања стилу при писању писама, и у овој веома стресној (петој) години понтификата, одраз је његовог става – који је опет у складу са основним начелима античке реторике – да успешно изражена мисао може утицати на саговорника и допринети постизању жељеног циља.)

⁴²³ Ep. V 44, 89-95.

⁴²⁴ Martyn 2004, 101-2.

1.2. Модерно критичко издање

Сва новија истраживања о Григоријевом времену, од којих смо навели само нека, заснована су на издању Дага Норберга из 1982.⁴²⁵ Његова монографија у два тома *In registrum Gregorii Magni studia critica I – II* (1937. и 1939.) непревазиђена је расправа о композицији, језику и стилу овог дела.⁴²⁶ У њој се од речи до речи разлаже зашто се издавач одлучио за извесну рукописну варијанту, наводе се морфолошке и синтаксичке особености Григоријевог језика и, што је најважније, размишља се о аутентичности и врсти ових писама. Од значаја је такође и кратак Норбергов рад *Qui a composé les lettres de saint Grégoire le Grand?* (1980) објављен непосредно пред штампање самог издања, у коме су, након више од 40 година, у ранија разматрања унете неке новине.

1.2.1. Аутентичност писама

Норберг у својој монографији издваја две групе писама. Једну групу, како сматра, представљају Григоријева писма пријатељима, цару и царској породици и свима онима који му нису директно потчињени. Другу групу представљају писма која су административног карактера и која шаље лицима под својом јурисдикцијом и чију форму је Григорије позајмио из писама ранијих папа.⁴²⁷ Међутим, у свом позном раду Норберг истиче да је у Григоријевој збирци могуће издвојити три групе писама:⁴²⁸

1) приватна писма;⁴²⁹

⁴²⁵ *Registrum*.

⁴²⁶ Norberg 1937 и Norberg 1939.

⁴²⁷ „In registro ergo Gregoriano duas diversas epistularum formas discernere possumus: 1) earum, quibus Gregorius ad suos amicos, imperatorem eiusque familiam, patriarchas, alios qui iurisdictioni papae subiecti non fuerunt, admonens, consolans, gratias agens scribit, cuius generis epistulae cum aliis Gregorii scriptis arte conexas sunt; 2) earum, quibus inferioribus de negotiis gerendis mandat, ubi saepe fixa dispositione et iis verbis utitur, quae summam rerum potestatem demonstrat. Hanc epistularum formam Gregorius a litteris priorum paparum mutuatus est.“ Norberg 1937, 5.

⁴²⁸ Norberg 1980, 6.

⁴²⁹ У ову групу Норберг убраја писмо Леандру, севиљском архиепископу и великом Григоријевом пријатељу још од времена проведеног у Цариграду, у коме се јада због папског положаја на коме

2) писма административног карактера, о питањима која се често јављају (нпр. писмо које се упућује приликом доделе права ношења палија),⁴³⁰ са реченицама преписаним из ранијих формулара⁴³¹ и

3) писма административног карактера, о новим питањима карактеристичним за Григоријево време (нпр. писмо аквилејском архиепископу ради превазилажења спора око Три поглавља),⁴³² са деловима уобичајеним за канцеларијска писма (преамбулом, експозицијом и диспозицијом) али без реченица преписаних из ранијих формулара.⁴³³

Осим у садржају, Норберг је приметио да се ова писма разликују и у стилу, односно броју ритмичких завршетака периода (акценатских клаузола познатих као *cursus planus*, *cursus velox* и *cursus tardus*). Наиме, испитујући периоде писама све три групе закључује да је у две групе у које су сврстана писма административног карактера, другој и трећој групи, проценат ритмичких завршетака изузетно велики, између осамдесет и деведест посто. С друге стране, анализирајући писма која су по свом садржају несумњиво Григоријева, долази до сасвим супротног резултата, односно нижег процента употребљених акценатских клаузола (око 50%), што важи, како напомиње, и за остала Григоријева дела, као што су на пример *Дијалози* или *Moralia in Iob*. Норберг из

се налази (*Ep.* I 41), затим писмо Теодору, Григоријевом пријатељу и Маврикијевом личном лекару, у коме Теодора моли да пронађе згодну прилику и цару пренесе поруку коју, очигледно, није смео да проследи званичним путем (преко свог изасланика) (*Ep.* III 64), затим писмо Маринијану, равенском архиепископу, који се тешко разболео па га папа зове да дође у Рим, да се о њему побрину његови лекари (*Ep.* XI 21), или писмо царевој сестри Теоктисти, коју теши због оптужби о шизматичким ставовима (*Ep.* XI 27) – Григорије у том писму наводи да зна да многи од тих људи имају добре намере јер их је лично у Цариграду упознао и каже да их Теоктиста упуту у Рим како би их сâм папа уверио у њено правоверје, затим поменуто писмо цару Маврикију у коме се жали на тешку политичку ситуацију у Италији (*Ep.* V 36), затим писмо царици Константици у коме се жали на царске чиновнике који толико пљачкају становништво да оно жели да пребегне Лангобардима (*Ep.* V 38) и друга. Видети у Norberg 1980, 2-3.

⁴³⁰ *Ep.* VI 18. У овом писму постоје формуле које су, како Норберг проналази у Ватиканском рукопису Књиге црквених формулара (*Liber diurnus*, Vat. 48), од речи до речи преписане из писма папе Гелазија I (492-496). Видети у Norberg 1980, 5.

⁴³¹ На пример: *Ep.* I 15; I 57; II 15; II 25; II 37; II 48; III 11; III 58; IV 39; V 26; VI 18; IX 29; IX 30; IX 31 и IX 181.

⁴³² *Ep.* I 16. Видети у Norberg 1980, 6.

⁴³³ На пример: *Ep.* I 8; I 13; I 35; I 44; I 47; I 48; I 60; I 63; I 67; I 69; I 71; I 77; I 78; II 8; II 10; II 13; II 16; II 17; II 30; II 41; II 43; II 51. Видети у Norberg 1980, 6.

овог статистичког прегледа долази да закључка да бројање ритмичких завршетака може лако и јасно да одреди аутентичност писама. Она која обилују шаблонима, како у облику, тако и у ритму, производ су папске канцеларије, док су ова друга аутентична, Григоријева.⁴³⁴

У сваком случају, непобитан доказ тога да Григорије није лично састављао, односно лично диктирао, сва своја писма види се и у писму које папа упућује равенском монаху Секунду и у коме казује да равенски епископ Маринијан, који му није одговорио на писмо у коме га папа упозорава на његово понашање, не заслужује да му он сâм пише, односно диктира, те да ће то учинити његов саветник, а да ће Григорије написати само нацрт (нацрт писма које мора да се напише, о текућим стварима):⁴³⁵

Quaedam uero eum per epistulam meam de anima sua admonui, sed nil mihi omnino respondit; unde credo quia ea neque legere dignatus est. Pro qua re iam necessarium non fuit ut eum per epistulam meam admonere aliquid debuisssem, sed tantum illa scripsi quae in causis terrenis consiliarius dictare potuit.

„И нешто сам га упозорио о његовој души, али уопште ми ништа није одговорио. Зато мислим да се није ни удостојио да то прочита. Због тога више не сматрам сходним да га ја нешто мојим писмом опомињем, већ сам само писао о световним стварима што је мој саветник могао да издиктира.“

⁴³⁴ Норберг је изричит и сматра да је бројање клаузула довољно да се од канцеларијских издвоје аутентична Григоријева писма: „Чини се да смо нашли инструмент који може да послужи за раздвајање писама која је диктирао сам Григорије, од оних која су састављали службеници у његовој канцеларији.“ Видети у Norberg 1980, 13. Међутим, Рекја сматра да се у једном истом писму могу наћи устаљене формуле папске канцеларије, али и реченице које су лично Григоријеве, те да јасна подела није могућа: „Утисак који се намеће – да унапред изложимо закључак до кога смо стигли – јесте да се интервенције кописта ограничавају на формуларе који су били у употреби у латеранској канцеларији и на нацрте писама које се тичу ситуација које се редовно дешавају у управљању Црквом и при пружању различитих добротинастава. Али чак и тада, и у овим ситуацијама, могу се срести – у готовом писму – изрази који су типични за Григорија и појединости и оцене које са сигурношћу потичу од папе.“ Видети у Recchia 1996, 13.

⁴³⁵ *Ep.* VI 33, 26-35.

1.2.2. Норбергов критички поступак

Норбергов рад на новом критичком издању донео је знатне промене у схватању облика и садржаја Григоријевих писама. До тада једино критичко издање Григоријеве збирке писама било је Евалдово и Хартманово издање штампано крајем 19. века у оквиру серије *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*. Открића до којих је Норберг дошао, испитујући различите рукописне традиције, су многобројна. Овде можемо да издвојимо само нека.

На пример, Норберг је приметио да су два писма насловљена Рекареду, визиготском краљу, од августа 599. године (IX 228 и IX 229 у Хартмановом издању)⁴³⁶ у ствари два дела једног истог писма (IX 229 у његовом издању)⁴³⁷ која су, случајно, засебно уврштена у Регистар.⁴³⁸ Осим тога, утврдио је да од две рукописне варијанте последње реченице другог писма,⁴³⁹ односно другог дела истог писма,⁴⁴⁰ једна представља прву верзију, коју је Григорије после повукао, а друга довршену верзију, тј. део писма које је заиста послато.⁴⁴¹ Норберг наиме мисли да је Григорије своју реченицу о слању још једног дела са моштију светог Петра⁴⁴² изменио због догађаја који су се збили док писмо, због немогућности транспорта, још није било послато, односно, због пријема вести о послатим

⁴³⁶ Hartmann 1899, 221-6.

⁴³⁷ *Ep.* IX 229.

⁴³⁸ Norberg 1939, 4-5.

⁴³⁹ Hartmann 1899, 226, 1-3.

⁴⁴⁰ *Ep.* IX 229, 152-9.

⁴⁴¹ "Credo enim Gregorium unam epistulam ad Reccaredum scripsisse, sed hanc, quae non statim transmissa, sed diutius Romae detenta est, bis retractavisse. Primum, sicut opinor, IX 228 solam confecit, deinde IX 229 addidit, quae pars paulo neglegentius cum IX 228 coniuncta est, postremo ultimam sententiam mutavit, quia interea novus nuntius Reccaredi advenerat, qui munera pauperibus danda attulit. In registrum autem secunda editio, ut ita dicam, vel forma huius epistulae inserta est, quae quidem in codicibus R traditur: tertia forma in Hispaniam missa est, ubi recepta est in collectionem Hispanam." Norberg 1939, 5.

⁴⁴² Дар се састоји од мале посуде у облику кључа испуњене опиљцима са ланаца којима је свети Петар био везан: *Clauem uero paruulam uobis a sacratissimo beati Petri apostoli corpore pro eius benedictione transmisimus, in qua inest ferrum de catenis eius inclausum, ut quod collum illius ad martyrium ligauerat, uestrum ab omnibus peccatis soluat.* / „Послали смо мали кључ са тела светог Петра апостола у име његовог благослова, у коме се налазе опиљци са његових ланаца, како би оно што је њему везивало врат при његовом страдању, вама донело ослобођење од свих греха.“ (*Ep.* IX 229, 125-8).

даровима од самог Рекареда (огртачима које је требало поделити сиромасима у Риму).

Међутим, Норберг не објашњава ближе ову везу између пријема Рекаредових дарова и папиног одустајања од слања (још једног) сопственог дара. Наше је мишљење да је Норбегово читање исправно, а да се оно до краја може образложити на следећи начин: Григорије је на основу примљених дарова од Рекареда увидео да је новопреобраћени визиготски краљ чврсто наклоњен Светој столици и правоверју, те је сматрао да је један дар са „моштима“ светог Петра сасвим довољан и своје је писмо изменио.

Хартманово читање:⁴⁴³

Praeterea transmisimus clauem aliam a sacratissimo beati Petri apostoli corpore, quae cum digno honore reposit quaeque apud uos inuenerit benedicendo multiplicet.

„И још нешто – послали смо други кључ са гвожђем од ланаца са пресветог тела светог Петра апостола како би он, након што се положи са дужном почашћу, све што се налази код вас својим благословом умножио.“

Норбергово читање:⁴⁴⁴

Praetera dona uestrae excellentiae, quae pauperibus beati Petri apostoli sunt transmissa, trecentas cucullas accepimus et quantum possumus precibus exoramus ut, cuius uos pauperes uestimentorum largitate protexistis, ipsum in tremendo die examinis protectorem habeatis. Vt autem nostrum hominem ad uestram excellentiam modo minime mitteremus, nauis necessitas fecit, quia inueniri non potest, qui ab istis partibus ad Spaniae litora ualeat proficisci.

„И још нешто – примили смо дарове ваше висости, три стотине огртача који су намењени за сиромаше светог Петра апостола и ми, колико можемо, молимо се

⁴⁴³ Hartmann 1899, 226, 1-3;

⁴⁴⁴ Ep. IX 229, 152-9.

да он, чије сиромаше својим давањем одеће штитите, на дан Страшног суда вама буде заштитник. А то што нашег гласника никако нисмо могли да пошаљемо вашој висости, ту невољу су изазвале лађе, јер нисмо могли да пронађемо ниједну која плови у Шпанију.“

Колико ова недовршена писма и концепти могу у себи да садрже занимљиве и личне детаље, које се у коначним верзијама не виде, осим овог писма упућеног Рекареду сведоче и два писма упућена Анастасију,⁴⁴⁵ прогнаном антиохијском патријаху и Григоријевом пријатељу, за која Норберг претпоставља да представљају две верзије истог писма, али да је само једна од њих послата. Наиме, у првом писму (написаном октобра 590. године) Григорије наводи да се код цара zaloжио за Анастасија и молио да му се врати част и да му буде дата дозвола да дође у Рим, док у другом (написаном фебруара 591. године) папа само наводи да је у његовим очима Анастасијева част остала неокрњена – те му шаље синодално писмо као и осталим патријарсима и додаје да ће му гласник нешто у поверењу рећи – али не помиње никакву своју интервенцију код цара.

(Писмо од октобра 590. године)⁴⁴⁶

Praetera indico quia a serenissimis dominis quantis ualui precibus postulavi ut uos, honore restituto, ad sancti Petri apostolorum principis limina uenire et, quousque ita Deo placuerit, hic mecum uiuere concedat, quatenus dum uos uidere meruero, peregrinationis nostrae taedium, de aeterna patria inuicem loquendo, releuemus.

„И још нешто – јављам да сам од узвишених господара, онолико колико сам могао, затражио да вам врате ваш положај и да дозволе да дођете до гроба и базилике светог Петра првог апостола и да, онолико дуго колико то Бог одлучи, живите овде са мном, како бисмо, кад год заслужим да вас видим, разговором о небеском царству умањили муку нашег путовања.“

⁴⁴⁵ Еп. I 7 и I 25.

⁴⁴⁶ Еп. I 7, 23-28.

(Писмо од фебруара 591. године)⁴⁴⁷

Praeterea sicuti patriarchis aliis, paribus uestris, synodicam uobis epistulam direxi, quia apud me semper hoc estis quod ex omnipotentis Dei munere accepistis esse, non quod ex uoluntate hominum putamini non esse.

Latore uero praesentium Bonifatio defensori aliqua iniunxi quae sanctitati uestrae debeat secretius intimare.

„Осим тога послао сам вам синодално писмо, као и другим патријарсима, са којима сте по положају једнаки, јер сте ви у мојим очима увек оно што сте по дару свемоћног Бога прихватили да будете, а не оно што се мисли по људској вољи да нисте.

Носиоцу овог писма, дефенсору Бонифацију, нешто сам напоменуо што ће он вама пренети у четири ока.“

Вероватно је папа, како напомиње Норберг, променио мишљење и одустао да цара на самом почетку свог понтификата обасипа проблемима и захтевима залажући се за свог пријатеља.⁴⁴⁸

Други пример Норбергових одлука које се разликују од оних Евалдових и Хартманових је и процена да су у Регистар уврштене не само прве верзије писама, већ и до пола написане реченице, реченице са празним местима остављеним да их Григорије лично попуни – будући да су се тицале ствари које је само папа могао да зна или да одлучи (нпр. имена новог епископа, количине новца која се дарује и сл.). Празна места је такође остављао сâм Григорије ако неки мање важан

⁴⁴⁷ *Ep.* I 25, 29-34.

⁴⁴⁸ „Eae epistolae per se tractandae sunt, quae ideo bis in registrum relatae sunt, quod prior epistula exscripta quidem et registro inserta, sed mutato consilio non transmissa est, posterior autem epistula formam prioris epistolae retractatam praebens et registro adiuncta et ei, cui inscribitur, tradita est. Velut epistula I 7 Anastasio expatriarcha Antiocheno mense Octobri indictionis IX scripta est, in qua Gregorius dicit se ab imperatore Mauricio petisse, ut Anastasio pristinum honorem restitueret et licentiam Romam eundi daret. Sed consilium mox mutavit neque imperatori quicquam de hac re scripsit, quia 'in ipso initio episcopatus sui a questibus incohare noluit' (*Ep.* I 6, 29-30). Itaque epistula I 7 Romae retenta est, sed paulo post Gregorius alteram epistulam, scilicet I 25, mense Februario eiusdem indictionis Anastasio confecit magna ex parte verbis epistolae I 7 usus omissis tamen iis omnibus, quae displicuerant. Utraque vero epistula a notariis in registrum relata est.“ Norberg 1939, 27-8.

податак није знао, па је нотар, распитавши се за тачне информације, требало да га унесе (нпр. име гласника одређеног писма које је папа примио).

Зато, како Норберг сматра, показне заменице или прилози за количину са неодређеним значењем који се налазе на местима где би требало да стоји име или број, нпр. *ille* “тај и тај” и *tot* “толико и толико”, нису погрешне варијанте појединих рукописа, већ су делови (недовршених) писама која су заиста, вероватно грешком, била стављена у Регистар.⁴⁴⁹ Видети, на пример:

(Из писма упућеног Маринијану, епископу Равене, маја 599. године)⁴⁵⁰

Latores ad nos praesentium ille uir clarissimus atque ille defensor uenerunt, asserentes quia in castello quod Novas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis ueniens fuerit constitutus, cui castello eorum insula quae Capritana dicitur erat quasi per diocesim coniuncta.

„Носиоци овог писма уважен господин тај и тај и дефенсор тај и тај дошли су и рекли да је у граду које се зове Нови устоличен неки епископ по имену Јован који је дошао из Паноније а каже се да је овај град повезан на неки начин у оквиру дијецезе са острвом по имену Каорле.“

(Из писма упућеног Ђакону Кипријану, ректору сицилијанског патримонија, јуна 596. године)⁴⁵¹

Cui etiam pro stipendiorum suorum subsidio ab illa indictione annis singulis tot solidos dare te uolumus, quos tuis per omnia noueris rationibus reputandos.

⁴⁴⁹ „Ac nullo quidem omnium horum locorum, quos iam attuli, editores perspexerunt, quae causa esset, cur nomina personarum et numeri aut pronomibus indefinitis, quae sunt *ille* et *tot*, mutata essent aut prorsus praetermissa essent. Si autem ponas et concedas epistulas, de quibus agitur, non ex authenticis, sed e notis scribarum in registrum relatas esse, omnia facili opera explicabuntur. Manifestum enim est notas vel excepta scribarum saepe ab omni parte perfecta non fuisse et aliis de causis et quia omnia cum epistulae dictarentur, nondum satis cognita vel definita erant. Velut cogitare possis quasdam epistulas non a Gregorio ipso sed a notario aliquo, fortasse a Paterio secundicerio, dictatas esse, qui potestatem ex. gr. visitatorem nominandi vel numerum solidorum expendedorum statuendi non habuit.“ Norberg 1939, 10.

⁴⁵⁰ *Ep.* IX 156, 2-6.

⁴⁵¹ *Ep.* VI 38, 6-8.

„А желимо да њему ради издржавања од индикције те и те сваке године дајеш солида толико и толико, што ће бити убројано у твоје трошкове.“

Норберг је даље открио да је Григорије два писма сличне садржине диктирао истовремено, с тим што су писари, који су папине речи бележили, имали дужност да на маргинама свог концепта записују специфичне податке за друго писмо и касније од једног концепта састављају два писма. Међутим, како Норберг истиче, писари су – из лењости или ради економичности – у регистар уносили цео концепт као једно писмо, без радвајања.⁴⁵² Тако се, тврди, могу објаснити „чудна“ писма у Григоријевој збирци у којима се, наизглед, изнебуха појављује други дестинатар.

Добар пример овакве Григоријеве праксе и „писарске лењости“ је писмо из 599. године (фебруар-април) у коме папа моли свог дестинатара да помогне извесном подђакону Савину да до мора транспортује дрвну грађу неопходну за цркве светог Петра и Павла. Оно је упућено Стефану (како се у самој интитулацији писма наводи), међутим на самом крају папа се изненада обраћа епископу Венерију:⁴⁵³

Gregorius Stephano

Quamuis fraternitatem uestram officii sui qualitas pro ecclesiarum utilitatibus ultro solaciari commoneat, non tamen ab re est, si illud ex abundanti nostra hortetur epistula, quod facere uos prona conuenit uoluntate. Proinde in ecclesiis beatorum Petri et Pauli trabes esse ualde necessarias fraternitati uestrae duximus indicandum. Et quia Sauino subdiacono ut aliquantas incidere et usque ad mare debeat trahere, unde hic adduci ualeant, iniunximus atque in ea re eum manifestum est opus habere solaciis, sanctitas

⁴⁵² “Iam vero in scrinio Gregorii mos fuit, ut, cum duae epistulae fere similes conficiendae essent, una tantummodo in excepto scriberetur et ea verba, quae alterius propria errant, in margine excepti adderentur. Ex quo excepto notarii facile duas authenticas epistulas conficere potuerunt. Qui autem registrum composuit, duas epistulas transscribere noluit, sed studio laborem imminuendi et registrum brevius reddendi, exceptum sine mutatione descripsit.” Norberg 1939, 11.

⁴⁵³ *Ep.* IX 128.

uestra ei, ut potuerit, toto studio totaque intentione opem ferre studeat ac in eius solacio boues hominesque transmittat, ut nullam excusationem inueniat, sed quae ei praecipimus, uobis opitulantis explere sufficiat. Ita ergo fraternitas uestra faciat, ut ei se in quantum ualet impendat. Nam quantum praedicti subdiaconi culpa est, si uobis concurrentibus piger exstiterit, tanto culpabilius erit et grauius, si qua se occasione fraternitas uestra aut excusare aut indeuota, quod non credimus, monstrare uoluerit.

Addendum Venerio episcopo: Debes autem scire hanc fraternitati tuae curam uehementer incumbere, cuius ecclesia trabes ipsas olim cultu proprio consueuerat procurare.

„Григорије Стефану

Иако вашу братску висост врста положаја на коме се налази опомиње да треба да се брине о користи цркве, није превише ако вас додатно подстакнемо нашим писмом да учините оно што вам доликује да сами желите. Због тога смо закључили да треба вашој братској висости да назначимо да су за цркве светог Петра и Павла неопходна дебла. И будући да смо подђакону Савину дали задатак да известан број дебала исече и транспортује до мора, како би се она одатле могла овамо допремити, и будући да њему очигледно у том послу треба помоћ, нека се ваша светост, колико може, свом својом снагом и енергијом, потруди да му помогне и да му као помоћ пошаље волове и људе и то тако да не наводи ниједан изговор, већ да оно што смо наредили, уз вашу помоћ и изврши. Нека ваша братска висост чини тако да му, колико год може, прискочи у помоћ. Наиме, колико ће бити кривица горепоменутог подђакона, ако се, иако му помажете, буде показао лењим, толико ће бити више кривице и толико ће случај бити озбиљнији ако, из неког разлога, ваша братска висост буде хтела да се извини или да се покаже, у шта не верујемо, нелојалном.

Додати за епископа Венерија: Треба да знаш да твоја братска висост има велику одговорност у овој ствари, будући да је твоја црква имала обичај да сопственим залагањем обезбеђује ова дебла.“

Очигледно је, како Норберг сматра, писмо исте садржине – о неопходности помоћи архиђакону Савину у организационо и физички тешком послу – било упућено двојици епископа и очигледно је да су била послата два писма. Обраћање другом епископу (Венерију) представља само додатак који је папа, приликом диктирања, назначио за овог дестинатара, вероватно оценивши да њега мора да приволи на сарадњу строжим речима. Тај додатак се у писму епископу Стефану нашао само због одлуке писара да, приликом уноса Григоријеве кореспонденције у Регистар, свој посао олакша и не преписује два пута скоро идентичан текст.⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ “Apparet igitur duas re vera epistulas missas esse, unam Stephano, alteram Venerio, quae epistulae prorsus eadem fuerunt, praeterquam quod unum enuntiatum in altera additum est. Ambae vero epistulae ex uno atque eodem excepto transscriptae sunt, quod exceptum sine mutatione in registrum relatum est. Nam quantum ego quidem intellego, verba *Adendum Venerio episcopo* tantummodo in excepto scribi potuerunt.” Norberg 1939, 11-12.

1.3. Географска распрострањеност Григоријеве преписке

Након ових детаљних запажања могу да се изнесу статистички подаци о дистрибуцији Григоријеве преписке које је сакупио Роберт Маркус, још један вредан проучавалац Григоријевог дела. Маркус наводи да је највећи број писама послат унутар римске митрополије, *Italia suburbicaria*, а у оквиру њих највећи број је упућен ректорима патримонија, нарочито на Сицилији и Кампанији. Ако се гледа све укупно, изузетно велики број послат је у управне центре Цариград и Равену, а у нешто мањем обиму у Картагину.

Ако се пак на географској мапи прикаже обим и распоред Григоријеве кореспонденције, Маркус примећује да се лако може доћи до закључка под којим условима и којим каналима је она стизала до својих дестинатара. На пример, мисли да су писма слата у Салону и уопште Далмацију, стизала преко Равене и да су из Рима одлазила заједно са равенском поштом. Чини се исто тако да су писма за антиохијског патријарха путовала преко Цариграда. Могуће је да је исти случај био и са Александријом, иако су нека писма сигурно одашиљана директно. Маркус даље мисли да су писма послата у Британију свакако путовала преко Григоријевих мисионара, заједно са писмима која је требало испоручити у Галију. Јеврејски трговци, који су често саобраћали између Рима и Марсеја, вероватно су у Марсељ носили писма која су потом одлазила у Шпанију, где је пошта, осим Британије, најтеже стизала.⁴⁵⁵ Занимљиво је да је Григорије о преобраћању визиготског краља Рекареда (589. године) од свог пријатеља Леандра Севилског чуо тек са две године закашњења, када је писмо најзад стигло (591. године).⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Markus 1999, 207-8.

⁴⁵⁶ Видети у Recchia 1996, 194 n. 4.

2. Писма папе Григорија I упућена у Далмацију⁴⁵⁷

2.1. Садржај и основне теме

У Григоријевој збирци писама у око четрдесет писама расправља се о проблемима салонитанске цркве.⁴⁵⁸ Овај корпус обухвата широку лепезу прималаца. Писма су упућивана, у највећем броју, централним личностима у Салони, епископу Наталу⁴⁵⁹ и његовом наследнику Максиму,⁴⁶⁰ затим појединим свештеним лицима у Далмацији, салонитанском архиђакону Хонорату,⁴⁶¹ задарском епископу Сабинијану,⁴⁶² представницима световне власти равенском егзарху Калинику,⁴⁶³ проконзулу Далмације Марцелину,⁴⁶⁴ схоластику Марцелу,⁴⁶⁵ преторијском префекту за Илирик Јобину,⁴⁶⁶ скрибону Јулијану⁴⁶⁷ и папским ректорима патримонија епископу Малку,⁴⁶⁸ подђакону Антонину⁴⁶⁹ и изасланицима у Цариграду Анатолију⁴⁷⁰ и Сабинијану,⁴⁷¹ као и миланском епископу Констанцију⁴⁷² и равенском епископу Маринијану.⁴⁷³ У овај број спада још и седам циркуларних писама: два упућена свим епископима Далмације,⁴⁷⁴ два

⁴⁵⁷ Ово поглавље представља измењену и допуњену верзију рада објављеног 2011. године. Видети Кунчер 2011.

⁴⁵⁸ Списак свих писама редом, по књигама, видети у напмени 106.

⁴⁵⁹ *Ерр.* I 19, I 20, II 17, II 44 и III 8.

⁴⁶⁰ *Ерр.* IV 20, VI 3, VI 25, IX 177, IX 234, X 15 и XIII 8.

⁴⁶¹ *Ерр.* I 10 и III 32.

⁴⁶² *Ерр.* VII 17, VIII 11 и 24.

⁴⁶³ *Ер.* IX 155.

⁴⁶⁴ *Ер.* IX 159.

⁴⁶⁵ *Ер.* IV 38. За мишљење да су проконзул Марцелин и схоластик Марцел једна личност видети нпр. у Ферлуга 1957, 29 нап. 158 и Margetić 1997a. За супротно мишљење видети у Salona IV, стр. 309-10.

⁴⁶⁶ *Ер.* II 20.

⁴⁶⁷ *Ер.* V 29.

⁴⁶⁸ *Ер.* I 36.

⁴⁶⁹ *Ерр.* II 19, III 9 и 22.

⁴⁷⁰ *Ерр.* IX 237 и XI 29.

⁴⁷¹ *Ер.* V 6.

⁴⁷² *Ер.* IX 150.

⁴⁷³ *Ерр.* IX 156 и 178.

⁴⁷⁴ *Ерр.* II 18 и IV 16.

упућена свим епископима Илирика,⁴⁷⁵ два упућена свом салонтанском свештенству⁴⁷⁶ и једно упућено задарском свештенству.⁴⁷⁷

У њима се расправља о два различита црквена проблема које персонификују епископи Натал и Максим. Иако су различити, ови проблеми чине да Салона представља током целог Григоријевог понтификата извор невоља и бриге. У оба случаја види се да су на челу салонитанске цркве седели непослушни црквени достојанственици који су се снажно одупирали папиним жељама и наредбама.

2.1.1. Натал

Први архиепископ Салоне, коме Григорије пише и кога помиње, Натал, већ је и раније био у сукобу са папском столицом. Из Григоријевих писама⁴⁷⁸ (као и из писања Томе Архиђакона)⁴⁷⁹ види се да је папа Пелагије II (580/1-590) дуже време⁴⁸⁰ упућивао оштра писма салонитанском епископу корећи га због његовог понашања према архиђакону Салоне Хонорату. Разлог ових протеста је била жалба Хонората код папе да га је Натал са положаја архиђакона сменио против његове воље и промовисао, на силу, у виши чин свештеника.⁴⁸¹

Et quasi magne necessitatis pretensa occasione cepit archidiaconum pro suscipiendo sacerdotio compellere violenter. Sed cum archidiaconus in contradictione persisteret, archiepiscopus eum ab officio et beneficio suspendit. Tunc Honoratus ad papam Pelagium missa supplicatione postulavit, ut archiepiscopo preciperet, ne ipsum super hac re indebite molestaret.

⁴⁷⁵ *Epp.* I 43 и V 10.

⁴⁷⁶ *Epp.* III 46 и VI 26.

⁴⁷⁷ *Ep.* VI 48.

⁴⁷⁸ *Ep.* II 17, 8-10.

⁴⁷⁹ *Th. Archidiaconi Historia* 24-28.

⁴⁸⁰ Иако се не може с прецизноћу знати када је Натал постављен за епископа салонитанске цркве (помиње се година 580., видети у Bulić 1912, 62), ипак, на основу Томиног описа Наталовог понашања за време Пелагија II и њиховог сукоба са пуно преокрета и ишчекивања потеза супротне стране, са сигурношћу се може закључити да је Натал већ неколико година пре Григоријевог понтификата био на челу салонитанске цркве.

⁴⁸¹ *Th. Archidiaconi Historia*, 24-26.

“И правећи да је ствар веома хитна почео је архиђакон јако да притиска да се прихвати положаја свештеника. Али пошто се архиђакон упорно томе супротстављао, архиепископ га је лишио положаја и части. Тада је Хонорат замолио папу да архиепископу нареди да га у вези с овом ствари беспотребно не мучи.“

Из претходних редова разуме се да је архиђакон, по свој прилици строг и моралан, у складу са својом дужности чувара црквене имовине, бранио Наталу да свете посуде дели својим рођацима и тако штети цркви.⁴⁸²

... fuit quidam archiepiscopus Salone, Natalis nomine... thesauros ecclesie et vasa ministerii dando suis contribulibus⁴⁸³ et complicibus sacrilega dilapidatione vastabat. Et erat eo tempore archidiaconus quidam, Honoratus nomine, qui Deum habens pre oculis zelo nimio movebatur, dolens de sui presulis insolentia. Hic quantum licebat, conabatur se opponere Natali archiepiscopo maxime, quia videbat bona ecclesie tam indecenter distrahi.

„... био је архиепископ Салоне извесни Натал... светогрдним распарчавањем растурао је црквено благо тако што је својим рођацима и саучесницима⁴⁸⁴ раздавао посуде за богослужење. И у то време био је извесни архиђакон Хонорат

⁴⁸² Th. Archidiaconi *Historia*, 24.

⁴⁸³ У модерном издању Томиног дела тврди се да се именица *contribulis* („из истог племена, сродник“) среће у корпусу латинских текстова само на два места (једанпут код Јеронима у Вулгати и други пут код Амброзија Миланског). Видети у Th. Archidiaconi *Historia*, 24, нап. 4. Међутим, како се види из одреднице у TLL (TLL, s.v. *contribulis*, 4.0.776.32-53) она се среће много чешће – наведено је двадесет и пет примера – али сви примери осим једног потичу из дела хришћанских писаца или превода хришћанских текстова. Зато, чини се, уколико се постави питање њеног текстуалног порекла, тј. да ли именица *contribulis* у делу Томе Архиђакона потиче директно из писама папе Пелагија или је део Томиног лексичког избора, није могуће дати поуздан одговор. Обојици аутора су, наиме, дати текстови били на располагању и они су их, свакако, добро познавали. О литератури коју је Тома Архиђакон читао и користио видети у Matijević Sokol 2002, 335-9.

⁴⁸⁴ Григорије, у својим писмима, помиње да је Натал црквено благо делио само „рођацима“ *parentibus* (Ep. II 17, 17), али не и „саучесницима“ *complicibus*. О томе да ли су „саучесници“ придев који се односи на рођаке „саучесници у злочину одузимања црквене имовине“, или се пак ради о другим људима „саучесницима у неком другом злочину или греху“, није јасно. Видети превод „другови у пијанству“ где се прихвата ова друга могућност у Perić 2003, 20. (За значење „рођак“ *cognatus, propinquus* именице *parens* видети у TLL, s.v. *parens*, 10.1.357.38-59.)

који је, имајући Бога пред очима, био веома тужан жалећи због бахатости свог претпостављеног. Он, колико је могао, покушавао је да се супротстави архиепископу Наталу и то највише зато што је видео да се црквена добра тако недолично развлаче.“

Сматра се да је Тома Архиђакон, поред Григоријевих писама, познавао и данас изгубљена писма папе Пелагија II упућена салонитанској цркви.⁴⁸⁵ На ово указује хронолошки опис догађаја у коме се детаљано помиње шта је Хонорат писао папи и шта је папа, као одговор, написао Наталу. Овај извештај не заостаје за оним који се односи на Григоријево време, а за који видимо да је написан на основу Григоријеве преписке. Упоредити наиме скоро идентичне реченице из Григоријевог писма Наталу и средњовековног извештаја (13. век) које сплитског архиђакона приказују као историчара који се верно држао својих извора: ... *cum uno eodem tempore una persona nolens ad sacerdotii ordinem prouehitur, quae tamquam immerita a diaconatus officio remouetur. Et sicut iustum est ut nemo crescere compellatur inuitus, ita censendum puto similiter ne quisquam insons ab ordinis sui ministerio deiciatur iniuste.*⁴⁸⁶ / *Beatus vero Gregorius Natali rescripsit... de dolosa promotione Honorati dicens: „Quod valde iniquum fuit ut uno eodemque tempore una persona nolens ad ordinem sacerdotii promoveatur, quae tamquam immerita a diaconatus officio removetur et sicut iustum est, ut nemo crescere compellatur inuitus, ita censendum puto ne quisquam insons ab ordinis sui ministerio deiciatur iniuste.*“⁴⁸⁷ При поређењу две реченице види се да у цитату Томе Архиђакона недостаје само прилог *similiter*, који се можда није ни налазио у њему доступном примерку Григоријевог писма.

Овај спор је наследио и Григорије који ће, као Пелагије, све време бити на страни Хонората, поштујући га и бранећи од Натала. Тако, овај корпус писама везаних за Салону, почиње писмом упућеном Хонорату, на самом почетку Григоријевог понтификата. У новембру 590. године папа пише Хонорату и

⁴⁸⁵ Видети у Bulić 1986, 46.

⁴⁸⁶ *Ep.* I 19, 4-8.

⁴⁸⁷ *Th. Archidiaconi Historia*, 28.

потврђује му да и он, као и његов претходник, жели да Хонорат буде враћен на архиђаконску дужност и да сматра да треба да дође до помирења између завађених страна. Уколико спор не реше сами, поручује да треба да дођу у Рим, Хонорат и Наталов представник, да детаљно испитавши случај лично донесе пресуду:⁴⁸⁸

Ea quae nobis contra uos tu et episcopus tuus contraria direxistis scripta dolumus, agnoscentes eo quod inter uos nihil caritas recognoscit. Verum tamen te in officio ordinis tui administrare praecipimus, et si illic potest, superante gratia, causa uestri scandali definiri, multum credimus uestrae animae acquisisse. Sin uero ita discordia inter uos partes suas armauit, ut in tumore scandali uoluntas uestra debeat remanere, tu ad nostram audientiam indifferenter occurre, et episcopus tuus pro se dirigat quam elegerit personam instructam, ut, omnia subtili ratione perpensa, constituere quae uisa fuerint partibus debeamus.

„Тужни смо што се у писмима која смо примили од тебе и од твог епископа говори против оног другог и разумели смо да између вас не постоји међусобно разумевање. У сваком случају, наређујемо да останеш на свом положају и ако успете, уз Божју помоћ, да разрешите своје размирице вашој души би то било на велику корист. Ако је пак свађа између вас толико узела маха да желите да устрајете у љутњи, ти без одлагања дођи код нас да чујемо шта имаш да кажеш, а нека твој епископ пошаље неку особу у своје име, коју он изабере, упућену у целу ствар, како бисмо ми, о свему добро размисливши, могли да одлучимо шта и једна и друга стране треба да учине.“

У јануару наредне године Григорије се Наталу први пут обраћа и шаље два писма, једно формално и љубазно у коме се захваљује на честитки приликом ступања на папски престо⁴⁸⁹ и друго у коме помиње постојећи спор.⁴⁹⁰ Као и у

⁴⁸⁸ Еп. I 10, 2-11.

⁴⁸⁹ Еп. I 20.

⁴⁹⁰ Еп. I 19.

писму Хонорату, Григорије Наталу поручује да Хонорат мора да буде враћен на дужност архиђаконa и понавља, у супротном, свој позив да дођу у Рим где ће он, непристрасно, донети одлуку у складу са правдом.⁴⁹¹

Verumtamen quia inimica Deo discordia tuas partes excusat, locum et administrationem suam Honorato archidiacono restituas commonemus, atque concordēs diuinis ministeriis competentia exhibete seruitia. Audientiae et quaestioni nostrae, si adhuc inter uos causa nutritur scandali, praedictus archidiaconus occurrat admonitus, atque dilectio tua pro partibus suis dirigat personam instructam, quibus praesentibus, solaciante nobis Domino, deposito studio personarum, quae competunt fauori iustitiae decernere ualeamus.

„У сваком случају, будући да је неслога, Божји непријатељ, твоје оправдање, опомињемо те да Хонората вратиш на његово место и положиш и да у слози обављате богослужбене дужности. Ако и даље између вас опстаје разлог свађе, нека горе поменути архиђакон дође код нас да га саслушамо и испитамо, а и твоја милост нека у своје име пошаље особу упућену у целу ствар, како бисмо, уз Божју помоћ, без симпатија према иједној страни, одлучили оно што је у складу са правдом.“

Следеће писмо упућено Наталу стиже после више од годину дана у марту 592. године.⁴⁹² Види се да Натал за то време не само да није послушао папу, него да се против њега умножавају гласине и оптужбе. Григорије га у овом писму оптужује да је занемарио пастирску дужност и да се сав одао приређивању гозби.⁴⁹³ Такође му пребацује да није посвећен читању Светог писма и да не настоји да невернике привуче цркви. Григорије додаје да у ове гласине не би поверовао да Натал свој карактер није испољио на другом примеру, у сукобу са својим архиђаконом Хоноратом. Натал га је, како то папа директно саопштава, на

⁴⁹¹ Еп. I 19, 8-16.

⁴⁹² Еп. II 17.

⁴⁹³ Еп. II 17, 2-3.

лукав начин, збацио са архиђаконске дужности само зато што му је овај бранио да растура црквену имовину делећи свете предмете својим рођацима.⁴⁹⁴

Multis ab urbe tua uenientibus, frater carissime, didici, pastoralis cura derelicta, solis te conuiuiis occupatum. Quae audita non crederem, nisi haec actionum tuarum experimentis approbarem. Nam quia nequaquam lectioni studeas, nequaquam exhortationi inuigiles, sed ipsum quoque usum ecclesiastici ordinis ignores, hoc est in testimonio, quod eis sub quibus es positus seruare reuerentiam nescis. Cum enim sanctae memoriae decessoris mei fueris scriptis prohibitus ne contra Honoratum archidiaconum tuum a me haec tibi summopere fuerint interdicta, et mandata Dei neglegens, et scripta nostra contemnens, praefatum Honoratum archidiaconum tuum quasi ad fortiorem honorem prouehens conatus es callida arte degradare. Vnde actum est ut, eo archidiaconatus loco submoto, alium arcesceres, qui tuis moribus obtemperare potuisset, cum praefatus uir pro nulla tibi ut arbitror re displicuit, nisi quod uasa sacra et uelamina tuis te parentibus dare prohibebat.

„Сазнао сам од многих који путују из твог града, најдражи брате, да си, напустивши све пастирске дужности, само обузет гозбама. Не бих поверовао да се у то нисам уверио посматрајући твоје поступке. Наиме, доказ тога да не само ниси посвећен читању Светог писма и да не настојиш да привучеш невернике у крило цркве, већ и да саму црквену хијерархију не познајеш, је тај што не знаш да према онима под чијим руководством си постављен не умеш да гајиш поштовање. Иако ти је мој благопочивши претходник својим писмима бранио да тако дуго у срцу чуваш бол мржње и иако сам ти ја то исто изричито забранио, ти си, занемаривши Божје заповести и презревши моја писма, горепоменутог Хонората, свог архиђакона, тобоже уздижући у виши положај покушао лукаво да свргнеш. Пошто си му одузео архиђаконску част, поставио си на то место другог који је благонаклон према твом начину живота. Јер, горепоменутог си замрзео само због

⁴⁹⁴ Ер. II 17, 2-18. Натал је, по свему судећи, искористио правило да свештеник не може истовремено да буде чувар црквене имовине. Видети у Bulić 1912, 63.

једне ствари, а то је што ти је бранио да свете посуде и одежде делиш својим рођацима.“

У овом писму Григорије први пут помиње санкције које би уследиле уколико га Натал не послуша, врати Хонората на његов положај и пошаље свог представника у Рим ради решавања спора. Он их наводи у градацији од блажих ка тежим, зависно од степена епископовог оглушења о његова наређења. Најпре му је запретио губитком палија, архиепископског плашта, затим ускраћивањем причешћа и најзад лишавањем саме епископске части:⁴⁹⁵

Proinde fraternitas tua uel post frequentatam totiens admonitionem a culpae suae errore resipiscat et praefatum Honoratum in suo, mox mea scripta suscepit, loco suscipiat. Quod si facere fortasse distuleris, usum tibi pallii, qui ab hac sede concessus est, noueris esse sublatum. Si uero, etiam amisso pallio, adhuc in eadem pertinacia persistis, Dominici te scias corporis ac sanguinis participatione esse priuatum. Post quae iam necesse est ut causas tuas subtilius indagantes, an in episcopatu ipso persistere debeas summa nos scias cura atque inquisitione tractare.

„Због тога твоја братска висост нека после толико бројних опомена одустане од своје погрешке и заблуде и горепоменутог Хонората, чим добије моје писмо, врати на његово место. Ако пак одуговлачиш са овим, знај да ти ће бити забрањено коришћење палија које ти је ова столица одобрила. Ако пак и поред губитка палија будеш устрајао у својој тврдоглавости, знај да ћеш бити ускраћен причешћа крвљу и телом Господњим. После тога нужно ће бити, знај, да брижљивије проучивши твој случај са највећом пажњом и озбиљношћу размислимо о томе да ли треба да останеш на епископском положају.“

⁴⁹⁵ Еп. II 17, 23-29.

Казном није запретио само Наталу, него и лицу које је Натал поставио на Хоноратову дужност и који се, против правде, сложио да заузме туђе место.⁴⁹⁶

Eum uero qui contra iustitiae regulam ad locum alterius prouehi consensit, ab eiusdem archidiaconatus honore deponimus. Qui si ulterius in loco eodem ministrare praesumpserit, se participatione communionis sacrae nouerit esse priuatum.

„А оног ко се сложио да буде постављен, против правде, на туђе место, смењујемо с архиђаконске части. Ако се усуди да и даље на том положају обавља службу, нека зна да је лишен свете причести.“

Међутим, види се да се Григорије није очекивао од овог писма да ће постићи успех и натерати Натала на послушност јер у исто време, марта 592. године, пише и једно заједничко писмо епископима у Далмацији у коме понавља скоро од речи до речи своје наредбе и претње Наталу и каже да му је жеља да их извести о ономе што се дешава, тј. о постојећем сукобу између Свете столице и салонитанског епископа, како не би били необавештени, па самим тим и збуњени, тј. неспособни да донесу правилан суд.⁴⁹⁷

Fraternitatem uestram licet desideremus scriptis frequenter discurrentibus uisitare, tum praeterea cum res exigit utraque cupimus negotii unius occasione persolvere, ut et fraternos de uisitatione releuemus animos, et quae superueniunt, ne mentem possint ignorata confundere, subtilius explicare. Frater itaque noster Natalis, Salonitanae ciuitatis episcopus, cum Honoratum archidiaconem sedis suae ad ordinem presbyteratus uellet prouehere, ac deinceps ille ad sublimiorem gradum crescere declinaret, a sanctae memoriae decessore meo, missa supplicatione, poposcerat ne ad hunc ordinem inuitus accederet. Hoc enim fieri sibi non prouehendi gratia sed causa ingratitude perhibebat. Pro qua re tunc iam sanctae memoriae decessor noster scripta Natali fratri coepiscopoque

⁴⁹⁶ Еп. II 17, 29-33.

⁴⁹⁷ Еп. II 18, 2-38.

nostro direxerat, interdicens ne praedictum Honoratum archidiaconem inuitum proueheret, neue dolorem conceptae ingratitude in corde retineret. Cumque et a nobis haec eidem summopere fuerint interdicta, non solum mandata Dei negligens sed et scripta nostra contemnens, praefatum archidiaconem ut dicitur contra morem quasi ad fortiorem honorem prouehens conatus est callide degradare. Vnde actum est ut, eo de archidiaconatus loco submoto, alium arcesceret, qui in loco depositi archidiaconi ministraret. Quem scilicet Honoratum arbitramur antistiti suo displicere propterea potuisse, quod eum uasa sacra suis dare parentibus prohibebat. Quam causam et tunc sanctae memoriae decessor meus et nunc ego subtili uoluimus indagatione discutere. Sed is ipse sibi conscius personam ad iudicium postposuit destinare, ne actuum eius discussa potuisset ueritas apparere.

„Иако бисмо желели да Вашој братској висости често шаљемо писма, правимо изузетак онда када две ствари желимо да обавимо једним писмом, тј. да охрабriamo ваше братске душе, и да вас о ономе шта се догађа, како вас незнање не би доводило у заблуду, ближе обавестимо. Дакле, наш брат Натал, салонитански епископ, када је хтео да Хонората, архиђакона своје цркве, унапреди у звање свештеника, овај је одбио да буде премештен на виши положај и послао је молбу мом благочившем претходнику да против своје воље не буде унапређен у ово звање. Навео је да се тај премештај не дешава ради његовог унапређења, већ због мржње која постоји према њему. Због тога је већ наш благочивши претходник послао писмо Наталу, нашем брату и коепископу, у коме му је забранио да Хонората унапређује против његове воље и да у срцу не гаји бол мржње. А када смо му и ми то изричито забранили, он је не само занемаривши Божје заповести, већ и презревши наша писма, горепоменутог архиђакона противправно, тобоже уздижући га на виши положај, покушао на лукав начин да смени. Тако се догодило да је, након што је њега сменио, поставио другога који обавља службу свргнутог архиђакона. А сматрамо да је Хонорат био мрзак свом претпостављеном јер му није дозвољавао да дели свете посуде својим рођацима. Овај случај је и тада мој благочивши претходник желео детаљно да испита и то ја сада желим да учиним. Али он свестан себе одлаже да пошаље

изасланика на суд да не би истина о његовим поступцима, након претреса, изашла на видело.“

Nos itaque tot iam scriptis admonitum et hactenus pertinaciter obstinatum, scriptis iterum directis, per praesentium latorem curauimus admonendum quatenus Honoratum archidiaconem, coniungente statim praesentium latore, in priori loco susciperet. Quem si obdurato adhuc corde contumaciter ad eundem gradum reuocare forte postponeret, usu eum pallii, qui ab hac sede concessus est, pro contumacia tot uicibus admissa priuari praecipimus. Si uero, etiam amisso pallio, adhuc in eadem pertinacia perseuerauerit, a Dominici quoque corporis ac sanguinis eum participatione praecipimus submoueri. Aequum enim est ut asperos de iustitia sentiat, quos erga se positos in caritate contempsit.

„Ми смо га, након што је опоменут толиким писмима које смо послали и даље остао упоран и тврдоглав, поновно пославши писмо преко гласника који носи ово писмо упозорили да, чим гласник са писмом стигне, врати Хонората на његов положај. Ако и даље тврдог срца упорно неким случајем одлаже да га врати у исти чин, наредили смо да, због увреде која је толико пута примљена, буде лишен коришћења палија који му је дат од ове Свете столице. Ако чак и након губитка палија и даље устраје у истој дрскости, наређујемо да буде лишен причешћа крвљу и телом Господњим. Поштено је да, кад се дели правда, осети љутњу оних који са њим у љубави стоје.“

Очигледно је да је папа овим писмом желео да упозори остале епископе да не помажу Наталу или да се не поводе за његовим примером. Да је Григорије добро разликовао моћ писаног убеђивања на даљину и лични контакт и директни притисак, види се по томе што је у исто време, вероватно по истом гласнику, писао свом лојалном сараднику, подђакону Антонину.⁴⁹⁸ Он је требало да отпутује у Салону и постане уместо поткупљивог Малка⁴⁹⁹ нови управник

⁴⁹⁸ Еп. II 19.

⁴⁹⁹ Малко (Malchus) је био управник папског патримонија у Далмацији, умро 594. Григорије га зове епископом, али не зна се где је тачно столовао. Видети у Martyn 2004, 156. У вези с Малком видети

далматинског патримонија. Од Антонина је тражио да најпре покуша да убеди архиепископа да врати Хонората на његову архиђаконску дужност, а ако ово, како је очекивао, не уроди плодом, поверио му је спровођење казни: одузимање палија и екскомуникацију Натала, као и свргавање нерегуларно постављеног архиђакона.⁵⁰⁰

Proinde experientiam tuam praesentis praecepti auctoritate duximus fulciendam, quatenus, coniungens in Salonam, Natalem fratrem coepiscopum nostrum saltem tot scriptis admonitum studeat adhortari ut supra memoratum archidiaconem in suo statim loco suscipiat. Quod si facere hoc contumaciter ut consuevit forte distulerit, usum ei pallii, qui ab hac sede concessus est, ex auctoritate sedis apostolicae contradicito. Quem si, etiam amisso pallio, adhuc in eadem pertinacia perseuerare perspexeris, Dominici quoque corporis ac sanguinis eundem antistem participatione priuabis. Eum uero qui contra iustitiae regulam ad locum alterius prouehi consensit, ab eiusdem archidiaconatus honore deponi praecipimus. Qui si ulterius in loco eodem ministrare praesumpserit, communionis sacrae participatione priuamus.

„Због тога смо одлучили да овим писмом твојој искусној личности дамо овлашћење да, чим стигне у Салону, брата нашег Натала, коепископа, који је већ опоменут толиким писмима, подстакне да горепоменутог архиђакона одмах врати на његово место. Ако са тим, као што обично чини, тврдоглаво одуговлачи, њему у име апостолске столице ношење палија, које му је ова столица одобрила, забраните. Ако он, иако је остао без палија, и даље устраје у истој дрскости, тог црквеног достојанственика лишићеш причешћа крвљу и телом Господњим. А оног који се сложио да буде постављен на туђе место наређујемо да лишиш архиђаконске части. Ако се и даље на истом положају усуди да обавља службу, лишавамо га светог причешћа.“

још *Ерр.* I 36, II 38, III 22, V 6. Очигледно је да Григорије њиме није био задовољан јер Антонину у истом писму (*Ер.* II 19, 43-46) наређује да Малка пошаље у Рим да овај „положи рачуне о својим поступцима“ (*actionum suarum expositis ratiociniis*).

⁵⁰⁰ *Ер.* II 19, 20-33.

Међутим, осим писма Наталу, писма свим далматинским епископима, писма подђакону Антонину, Григорије тог марта 592. шаље и четврто писмо упућено Јобину, преторијском префекту за Илирик.⁵⁰¹ Оно је последње из ове групе и показује да Григорије није одустајао, већ је напротив био решен да са свих страна изврши притисак на Натала. Наиме, он од високог царског чиновника, кога најпре обасипа изразима хвале, сасвим јасно и у кратким реченицама тражи, да с једне стране узме у заштиту његовог изасланика Антонина, и с друге, да никако не пружа подршку Наталу, јер би то било, како поново каже „против правде“ (*contra iustitiam*):⁵⁰²

Praesentium igitur latorem, quem illic pro ipsa exigui patrimonioli administratione direximus, uestrae excellentiae commendamus... [...] Natali autem fratri et coepiscopo nostro in nullo uestra gloria contra iustitiam opem ferat, quia tanto necesse est ut canonicae ultionis uindictam sentiat, quanto et ipsam regulam canonicam ignorat.

„Гласника који носи ово писмо а кога смо упутили да управља малецним патримонијем, препоручујемо вашој висости... [...] Нашем брату и коепископу Наталу ни у чему ваша слава нека не пружа помоћ, зато што је потребно да осети канонску казну у оној мери у којој сâм правила канона не познаје.“

Иако одговори на ова писма нису сачувани, барем један и то самог Натала, можемо да реконструишемо на основу новог папиног писма које он Наталу шаље у августу исте године.⁵⁰³ Натал прво стаје у одбрану својих гурманских страсти, цитирајући књигу Постања и говорећи да је и Аврам приредио гозбу за три анђела,⁵⁰⁴ а да је Исак сит благословио сина⁵⁰⁵ и најзад да су гозбе у ствари израз љубави према ближњем. Папи такође поручује речима апостола Павла из

⁵⁰¹ Еп. II 20.

⁵⁰² Еп. II 20, 16-17; 21-24.

⁵⁰³ Еп. II 44.

⁵⁰⁴ 1 Мој. 18:1-8.

⁵⁰⁵ 1 Мој. 27:25-27.

посланице Римљанима да онај "ко не једе не осуђује оног ко једе".⁵⁰⁶ Григорије пак на сваки његов цитат зналачки одговара и објашњава шта он заправо значи и зашто Натал није у праву кад га наводи у своју одбрану:⁵⁰⁷

In conuiuiorum etenim defensione uestra fraternitas Abrahae conuiuium memorat, in quo, teste sacro eloquio, tres angelos suscepisse perhibetur. Sed hoc exemplo neque nos beatitudinem uestram de conuiuio reprehendimus, si hanc suscipere angelos in hospitale cognoscimus. Rursum narrat Isaac satiatum filio benedictionem dedisse. Quae utraque ueteris testamenti, quia ita sunt gesta per historiam, ut tamen signarent aliquid per allegoriam, utinam ualeamus sic res gestas legendo percurrere, ut possimus etiam gerendas prouidendo sentire. Ille quippe in tribus angelis unum salutans Trinitatis subsistentias unius substantiae esse declarauit. Iste uero satiatus benedicit filium, quia, qui diuinis epulis repletur, illius sensus in prophetiae uirtutem tenditur. Diuinae autem epulae sacri eloquii uerba sunt.

Quod ergo Pauli apostoli ad me testimonium posuistis, quo ait: Qui non manducat, manducantem non iudicet, omnino existimo incongruum fuisse. Quia neque ego non comedo, neque ad hoc a Paulo dictum est, ut membra Christi, quae in eius corpore, id est ecclesia, inuicem sibi caritatis compage connexa sunt, nullam de se ullomodo curam gerant. Sed si neque ego ad te neque tu aliquid pertineres ad me, iure tacere compellerer, ut eum non reprehenderem qui emendari non posset. Haec ergo sententia propter eos solummodo dicta est qui illos iudicare student quorum cura sibi commissa non est. At postquam nos, auctore Domino, unum sumus, si nobis ea quae corrigenda sunt tacemus, ualde delinquimus.

„У одбрану гозби ваша братска висост помиње Аврамову гозбу јер је, приповеда се, према речима Светог писма, Аврам угостио три анђела. Али ни ми, имајући у виду овај пример, да знамо да сте у госте примили анђеле, не бисмо ваше блаженство због гозби прекоревали. Затим ваша висост казује да је Исак сит

⁵⁰⁶ Рим. 14:3.

⁵⁰⁷ Еп. II 44, 6-18; 45-56.

благословио сина. Оба ова примера потичу из Старог завета и ту стоје јер су се тако у прошлости догодили, али и како би својим пренесеним значењем на нешто указали, како бисмо, дај Боже, читајући оно што се догодило у прошлости и разумевајући шта даље може да се догоди, знали шта треба да чинимо. Аврам тиме што се пред три анђела једноме поклонио показао је да су они у Тројству једно. А то што се каже да је Исак сит благословио сина, то стоји тако зато што се жели рећи да онај који је испуњен речју Божјом, његов ум добија и пророчанску моћ. Наиме, света храна су речи Светог писма. Жели да се каже: ако вредно читате, то јест из овог примера од онога што је на површини извлачите оно што је у дубини, моћи ћете, као да сте дошли из лова напунивши до ситости стомак ума, сину пред собом, то јест народу који сте сазвали, моћи да објавите оно шта ће се догодити.“

„А то што сте навели речи апостола Павла који каже Онај ко не једе, не треба да осуђује оног који једе сматрам да је сасвим неадекватно. Нити ја не једем, нити је апостол Павле то рекао да Христови удови који су у његовом телу, то јест црква, и који су једни са другим повезани везама љубави, не воде бригу једни о другима. Јер, када ја теби не бих био ништа и када ти мени не би био ништа, с правом бих био принуђен да ћутим, да не корим онога ко се не може поправити. Ова наиме реченица само је изречена због оних који покушавају да суде о онима за које им брига није поверена. Али, пошто смо ти и ја, Божјим делом, једно, ако ћутимо о стварима које код нас треба да се поправе, силно грешимо.“

Већ на основу овога можемо изразити сумњу у искреност Наталове жеље за помирењем и степен поштовања папиног ауторитета. Даље, како се види из папиног писма, Натал се бранио од оптужбе да не чита Свето писмо јадајући се да је "притиснут невољама", тј. да нема времена:⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ *Ер.* II 44, 61-78.

Illud autem, frater dulcissime, quod tribulationibus pressum legere posse te abnegas, minus ad excusationem idoneum puto, cum Paulus dicat: Quaecumque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, ut per patientiam et consolationem scripturarum spem habeamus.⁵⁰⁹ Si igitur ad consolationem nostram sacra scriptura praeparata est, tanto magis debemus legere, quanto nos conspiciamus sub tribulationum fasce lassari. Si uero in ea solummodo est sententia fidendum, quam in epistula uestra posuistis qua Dominus dicit: Cum tradent uos, nolite cogitare quomodo aut quid loquamini. Non enim uos estis qui loquimini, sed spiritus patris uestri qui loquitur in uobis,⁵¹⁰ sacra ergo ad nos eloquia frustra mandata sunt, quia repleti spiritu, uerbis exterioribus non egemus. Sed aliud est, frater carissime, quod angustati persecutionis tempore absque dubitatione confidere, aliud quod in tranquillitate ecclesiae agere debemus. Oportet nos etenim hunc spiritum modo legendo percipere, quem possimus, si causa contigerit, in nobis esse etiam patiundo monstrare.

„А то, драги брате, што кажеш да си притиснут невољама и да не можеш да читаш, не сматрам ваљаним изговором, пошто Павле каже: „Јер шта се напред написа, за нашу се науку написа, да трпљењем и утехом писма наду имамо.“ Ако је дакле Свето писмо написано за нашу утеху, утолико пре морамо да га читамо, уколико видимо да нам бројне невоље одузимају снагу. Ако пак треба само да се држимо оне реченице коју сте у вашем писму навели, а у којој Господ каже „А кад вас предаду, не брините се како ћете или шта ћете говорити; јер ће вам се у онај час дати шта ћете казати. / Јер ви нећете говорити, него Дух Оца вашег говориће из вас“, свете речи су нам узалуд послате, јер кад смо испуњени духом не може да нам понестане спољних речи. Али једно је, драги брате, у шта морамо без сумње веровати у тешком времену прогона, а друго је шта морамо чинити у спокојству цркве. Наиме, треба читањем тако да доживимо Светог духа да можемо да, ако се догоди такав сплет

⁵⁰⁹ Рим. 15:4.

⁵¹⁰ Мат. 10:19-20.

околноста, покажемо да је присутан у нама, чак и ако сами при том ништа не чинимо.

Изгледа опет да је једина оптужба коју није изврдавао реторском умешношћу била она о мањку катихетске или мисионарске активности. Њу је очигледно снажно одбацио и поткрепио аргументима јер му је папа поверовао и рекао да се радује што то није тачно:⁵¹¹

Valde uero in epistula uestra gauisus sum quod uos exhortationis studium dare fatemini. In hoc etenim scio quia curam uestri ordinis sollerter agitis, si ad auctorem uestrum et alios trahere curatis.

„Веома сам се обрадовао што сам у вашем писму прочитао да се трудите око мисионарских активности. Наиме, видим да обављате своје дужности ревносно по томе што настојите да и друге привучете свом Творцу.“

И најзад, како се види из самог краја Григоријевог писма, мора да је у Наталовом одговору, поред цитата и досетки, па чак и прикривених увреда било и знакова помирења и послушности. Наиме, Григорије при крају каже: ⁵¹²

Tamen postquam fraternitas uestra ad suum ordinem rediit, nec ego meae uel decessoris mei iniuriae memor sum.

„Ипак, пошто се ваша братска висост вратила оном што јој приличи, ја нећу памтити ни увреду нанету мени, ни увреду нанету мом претходнику.“

Шта је тачно стајало у Наталовом писму у овом делу, можемо само да нагађамо. Могуће је да се радило о обећању враћања архиђаконске части

⁵¹¹ Еп. II 44, 79-82.

⁵¹² Еп. II 44, 100-103.

Хонорату или обећању слања свог представника у Рим или обе ове ствари заједно. У сваком случају Григорије омекшава свој став и показује се спремним на опроштај. На крају чак умирује Натала да су претње екскомуникацијом биле само нужна мера, коју салонитански епископ треба, пошто се поправио,⁵¹³ што пре да се заборави.⁵¹⁴

De excommunicationis uero articulo, quae tamen, interposita conditione, gradu secundo uel tertio iam ut ita dicam, ex necessitate subiuncta est, beatitudo uestra immerito queritur, cum Paulus apostolus dicat: In promptu habentes ulcisci omnem inoboedientiam.⁵¹⁵ Sed ista iam transeant, ad nostra redeamus. Si enim recte agit, ego domno Natali non possum non esse coniunctus, cuius me affectui ualde esse debitorem noui.

„А на одредбу о екскомуникацији која је, имајући у виду дате услове, била опомена другог или трећег степена, да тако кажем, и која је придодата из нужде, ваша висост се без разлога жали, будући да апостол Павле каже: „И у приправности имамо освету за сваку непокорност“. Али да заборавимо сад на ово, да се вратимо оном о чему смо говорили. Ако наине поступа правилно, ја са господином Наталом не могу да не будем близак. А њему сам, знам, због његове наклоности – велики дужник.“

Наталу је касније у октобру исте године Григорије упутио још једно писмо о сасвим другачијем спору.⁵¹⁶ Наине, папа моли Натала да из прогонства врати Флоренција, епидеурског епископа и, сазвавши епископски сабор, поново испита његову кривицу. У овом писму нема претњи и бираним речима папа Натала

⁵¹³ У писму Јовану, равенском епископу, папа пише да се Натал "поправио" *mores suos ipse correxit* (Ер. II 38). Код Томе Архиђакона чита се да су папини захтеви испуњени, тј. да су Хонорат и Наталови представници дошли у Рим и да је папа доневши пресуду окончао случај. Видети у Th. Archidiaconi, *Historia*, 24. Могуће је да је Тома Архиђакон имао увид у Григоријева писма која су данас изгубљена, а где се налазила овако изричито потврда окончања спора.

⁵¹⁴ Ер. II 44, 114-120.

⁵¹⁵ II Кор. 10:6.

⁵¹⁶ Ер. III 8.

покушава да „убеди“, а не да му нареди.⁵¹⁷ На компликован и увијен начин он Наталу поставља своје захтеве.⁵¹⁸

Dum cuncta negotia indagandae sollicitudine ueritatis indigeant, tum quae ad deiectionem sacerdotalium graduum sunt districtius trutinanda, in quibus non tam de humilibus constitutis, quam de diuinae quodammodo benedictionis refragatione tractatur. Quae res quoque nos in Florentii episcopi persona ad exhortationem uestrae fraternitatis admonuit. Nuntiatum siquidem nobis est a quibusdam fuisse in causis criminalibus accusatum et, nullis canonicis probationibus exquisitis nec sacerdotalis concilii proueniente iudicio, a sui eum honoris officio non iure sed auctoritate depositum. Quia ergo non potest quemquam episcopatus gradu nisi iustis ex causis concors sacerdotum submouere sententia, hortamur fraterernitatem uestram ut praefatum uirum ex eodem in quo detrusus est eici faciatis exilio, causamque eius episcopali disceptatione perquiri. Et si in his in quibus accusatus est canonica fuerit probatione conuictus, canonica proculdubio est ultione plectendus. Quid si alias, quam de eo aestimatum est, synodali fuerit inquisitione compertum, necesse est ut et criminatores iusti distractionem iuris exhorreant, et incriminatis innocentiae suae seruentur illibata suffragia.

„Иако у свим случајевима у којима се трага за истином потребна брижљивост, кад је реч о збацивању свештеника, они треба још строже да се одмеравају, јер се ту не ради само о обичним земаљским стварима, већ се на неки начин ради и о супротстављању Божјем благослову. Ово схватање нас је подстакло да вашу братску висост охрабримо у вези са епископом Флоренцијем. Јављено нам је наиме да су га неки оптужили да је умешан у одређене криминалне радње, и иако није спроведена никаква канонска истрага, нити је донет суд свештеничког савета, он је, не по сили закона, већ по сили јачег, са своје дужности и части смењен. Будући да са епископског положаја неко може бити смењен само

⁵¹⁷ У претходним писмима Григорије се Наталу обраћа директно, у другом лицу једине, са пуно императива. Овде напротив користи израз поштовања „ваша братска висост“ (*uestra fraternitas*), а уместо императивног израза „неопходно је“ (*necesse est*) заповест преиначава у подстрек (*hortamur*). О почасним називима у Григоријевој преписци видети у Martyn 2004, 104.

⁵¹⁸ *Еп. III 8, 3-21.*

на основу једногласне пресуде свештеничког тела донете с праведних разлога, подстичемо Вашу братску висост да горепоменутог избавите из изгнанства у које је натеран и да његов случај испитате кроз расправу више епископа. Ако се канонском истрагом покаже да је крив за оно за шта је оптужен, без сумње треба да прими канонску казну. Ако се покаже током саборске истраге да је ствар другачија него што се раније сматрало, неопходно је да тужиоци у страху устукну од строгаће праведног закона, а да се онима који су били оптужени њихов углед због њихове невиности сачува неокрњеним.“

Међутим, сви спорови и сва питања везана за Натала нагло се решавају његовом смрћу која је потврђена следеће године у априлу.⁵¹⁹

Григорије је тада, почетком 593. године вероватно очекивао да ће најзад прилике у Салони да се смире и да ће на салонитанску епископску столицу сести послушна и морална личност. Још у марту, када су до њега стигле непроверене гласине о Наталовој смрти, он моли Антонина, свог ректора у Далмацији, да пожуре и организује избор новог епископа.⁵²⁰ Антонин је морао не само да подстакне народ и свештенство да сложено и у договору донесу одлуку о свом будућем духовном пастиру, већ и да прати да се тај избор одвија на регуларан начин. А нерегуларност и јерес које се Григорије највише плашио била је симонија (у овом случају, куповање епископске части).⁵²¹ Он изричито говори Антонину да никаквим даровима, нити пријатељским везама не сме да се прибегава при избору новог епископа.⁵²²

Natalem, Salonitanae ecclesiae fratrem et coepiscopum nostrum, obisse discurrens in partibus istis fama uulgavit. Quod si uerum est, experientia tua omni instantia omnique sollicitudine clerum et populum eiusdem ciuitatis admonere festinet quatenus uno consensu ordinandum sibi debeant eligere sacerdotem. Factoque in persona quae fuerit

⁵¹⁹ Еп. III 32, 10-1.

⁵²⁰ Еп. III 22.

⁵²¹ Видети у Martyn 2004, 84.

⁵²² Еп. III 22, 3-12.

electa decreto, ad nos transmittere studebis, ut cum nostro consensu, sicut priscis fuit temporibus, ordinetur. Illud quidem prae omnibus curae tibi sit ut in hac electione nec datio quibusque modis interueniat praemiorum, nec quarumlibet personarum patrocinia conualescant.

„Проучуло се у Салони да је тамошњи епископ Натал, брат и коепископ наш, преминуо. Ако је то тачно, твоја искусна личност са највећом упорношћу и највећом ревношћу нека пожуре да свештенство и народ тог града опомене да сложено морају да одлуче који свештеник треба да се постави на ово место. А ти се потруди да нам доставиш одлуку која буде донета да би особа која је изабрана била рукоположена уз нашу сагласност, као што је то бивало у ранија времена. А оно о чему пре свега треба да водиш рачуна је да приликом овог избора не дође ни до каквог подмићивања, нити узимања кандидата у заштиту од стране било кога.“

Разлог Григоријевог страха је, разумљиво, да ће моћни и богати, који би евентуално утицали на избор салонитанског епископа, утицати и на његове касније поступке, тј. да се црквена хијерархија, па самим тим и папина наређења, не би поштовала:⁵²³

Nam si quorundam patrocínio fuerit quisquam electus, uoluntatibus eorum cum fuerit ordinatus oboedire, reuerentia exigente, compellitur, sicque fit ut res illius minuantur ecclesiae, et ordo ecclesiasticus non seruetur.

„Наиме, ако је неко изабран на место епископа тако што су га неки узели у заштиту он, када буде рукоположен, због осећаја дужности, биће приморан да се покорава њиховој вољи и тако бива да се добра његове цркве умањују и да се не одржава црквена хијерархија.“

⁵²³ Еп. III 22, 12-6.

Особа која треба да буде изабрана, Григорије упозорава, не сме да служи ничијој вољи која није у складу са црквеном вољом, и мора бити морална, са биографијом достојном тог положаја.⁵²⁴

Talem ergo, te imminente, debent, personam eligere, quae nullius incongrue uoluntati deseruiat, sed uita et moribus decorata tanto ordini digna ualeat inueniri.

„Треба дакле, твојим настојањем, да изаберу такву особу која не служи ничијој вољи која није одговарајућа, већ је, по ономе како је живела и по принципима којима се руководила, достојна таквог положаја.“

Особа са којом се, како видимо, Григорије дописује и која ће бити његов кандидат био је свакако Хонорат, архиђакон кога је Натал толике године угњетавао и око чијег положаја чувара црквене имовине се и водио цео спор. Међутим, из Григоријевог писма Хонорату у априлу 593. види се да је Хонорат и даље, иако је Натал умро, имао пуно непријатеља међу салонитанским свештенством.⁵²⁵ Он је очигледно био у Риму и лично се жалио папи да се црквене посуде износе из цркве, а и да је његов положај угрожен. Папа га у писму поново теши и обећава да ће остати на својој дужности, а да ће се Антонин, уз Божју помоћ, постарати да казни сва свештена лица умешана у крађу:⁵²⁶

Sed quia rursus ante non multum temporis spatium ad Romanam ciuitatem ueniens de quibusdam illic actis incongrue et de sacrorum es conquestus alienatione uasorum, atque, dum pro hac re quae tuis obiectionibus respondere potuissent sustinemus in hac ciuitate personas, Natalis episcopus tuus de hac luce migravit, necessarium iudicamus easdem praeceptiones, tam decessoris nostri quam nostras, quas dudum ut dictum est pro tua absolutione transmisimus, praesentibus deinceps apicibus confirmare. Quamobrem a

⁵²⁴ *Ep.* III 22, 16-8.

⁵²⁵ *Ep.* III 32.

⁵²⁶ *Ep.* III 32, 6-22.

cuntis tibi obiectis capitulis te plenius absoluentes, in tui te ordinis gradu sine aliqua uolumus altercatione permanere, ut nihil tibi penitus mota a praefato uiro quaestio qualibet occasione praeiudicet. De his autem capitulis de quibus conquestus es Antonino subdiacono et rectori illic patrimonii sanctae cui Deo auctore praesidemus ecclesiae instanter iniunximus ut, siquidem in his ecclesiasticas inuenerit immixtas esse personas, cum summa causas ipsas districtione atque auctoritate definiat.

„Међутим, пошто си не тако давно поново био у Риму и пожалио си се да се дешавају неке радње које нису у складу са црквеним прописима, као и на то да се отуђују свете посуде, пошто су особе које бисмо могли да испитујемо у вези са тим твојим оптужбама отишле са овог света, то јест, твој епископ Натал, сматрамо неопходним да исте наредбе, како нашег претходника, тако и наше, које смо још одавно послали ради твог помиловања, овим писмом потврдимо. Због тога те сасвим, по свим тачкама, ослобађамо оптужбе и желимо да останеш на свом положају без икаквог узнемиравања, то јест да тебе никако, ни у једној прилици, не угрожава процес које је горепоменути покренуо против тебе. О овим стварима на које си се пожалио јавили смо у писму, које је придодато овоме, подђакону Антонину, управнику тамошњег имања које припада светој цркви којој, по Божјем делу, председавамо с наредбом да он, ако открије да су у овај случај умешане друге црквене личности, те случајеве са највећом строгошћу и ауторитетом испита.“

Након два-три месеца од овог писма Хонорату, папа је вероватно добио потврду да је управо Хонорат изабран за новог епископа јер салонитанском клеру у јулу исте 593. године шаље писмо пуно одушевљења, одобравања и честитки на правом избору:⁵²⁷

Dilectionis uestrae scripta relegentes electionem uos in Honoratum archidiaconem uestrum fecisse didicimus. Et omnino nobis gratum fuisse cognoscite, quod olim expertum

⁵²⁷ *Ep.* III 46, 2-8.

uirum et grauem moribus ad episcopatus ordinem elegistis. Cuius etiam et nos personam, quia dudum nobis est bene cognita, comprobamus eumque uobis iuxta desiderium uestrum et nos ordinari uolumus sacerdotem.

„Из вашег писма сам сазнао да је ваш избор пао на Хонората, вашег архиђакона. И знајте да је то нама веома мило јер сте искусног човека, озбиљних принципа, изабрали за епископа. Избор ове личности, коју одавно и добро познајемо, ми одобравамо и желимо да он, који је вама по вољи, буде постављен за епископа.“

Ипак, да се не ради о коначном именовању види се што у том истом писму, Григорије салонитанске свештенике храбри да остану при својој одлуци не дозволивши да их нико и ништа не поколеба а душу им испрља, како Григорије то песнички каже, „мрљом нелојалности“:⁵²⁸

Pro qua re hortamur ut in eius electione sine aliqua ambiguitate persistere, nec quaedam uos res ab eius debet persona deflectere, quia sicut ista laudabilis nunc probatur electio, ita si, quod absit, dilectionem uestram ab eo quisquam deuiare seduxerit, et animae uestrae grauamen et opinioni maculam infidelitatis imponet.

„Због тога вас бодримо да без икаквог двоумљења останете при свом избору тако да вас ниједна ствар од његове личности не одвуче јер, као што овај хвале вредан избор наилази на одобравање, тако, далеко било, ако неко вашу милост од њега заведе и одведе на странпутицу, то ће оптеретити вашу душу а ваш углед упрљати мрљом нелојалности.“

⁵²⁸ Ер. III 46, 8-13.

Види се такође да овај избор, ако је уопште до њега и дошло, није био једногласан јер на крају писма салонитанском свештенству Григорије упућује опомену:⁵²⁹

Eos uero qui ab electionis uestrae unitate inconsiderate discordant, ut uobiscum sentire possint, ab Antonino subdiacono fecimus admoneri.

„Антонину смо наредили да оне, који се неразборито не слажу са вашим избором, натера да дају своју сагласност.“

Папина радост је била кратког века јер је већ у новембру морао да се суочи са одлуком далматинских епископа да Хонорат није адекватан кандидат. Он им љутито пише, под претњом екскомуникације, да, ако не желе Хонората, могу да изаберу само епископа са којим се он лично сагласи и за кога они добију потврду из Рима.⁵³⁰

Oportuerat quidem fraternitatem uestram diuini respectu iudicii, clausis carnalibus oculis, nihil quod ad Deum pertinet ex recta mentis intentione omittere, nec cuiuslibet hominis faciem rectitudini iustitiae praeponere. Sed postquam ita mores uestri saecularibus sunt traducti negotiis, ut obliuiscentes omnem sacerdotalis in uobis honoris tramitem cunctumque superni metus intuitum, non quid Deo sed quid uobis placeat studetis explere, necesse habuimus haec ad uos districtiora specialiter scripta transmittere, quibus ex beati Petri principis apostolorum auctoritate praecipimus ut nulli penitus extra consensum permissionemque nostram, quantum ad episcopatus ordinationem pertinet, in Salonitana ciuitate manus praesumatis imponere, nec quemquam in ciuitate ipsa aliter quam diximus ordinare. Quod si contra haec quippiam uel sponte uestra uel a quolibet coacti praesumpseritis uel temptaueritis agere, decernimus uos Dominici corporis et sanguinis participatione priuatos, quatenus ex

⁵²⁹ Ep. III 46, 13-5.

⁵³⁰ Ep. IV 16, 2-24.

eadem ipsa attrectatione uestra uel uoluntate transgrediendae praeceptionis nostrae, a caelestibus mysteriis alieni, nec eum quem ordinaueritis habeatur episcopus. Nos namque nullum, cuius uita reprehendi potest, temere uolumus ordinari. Et si Honoratus diaconus indignus ostenditur, de uita moribusque eius qui electus fuerit nobis renuntiari uolumus, ut quicquid in hac re agendum est cum consensu nostro salubriter permittamus impleri.

„Требало је да ваша братска висост поштујући Божји суд, затворивши телесне очи, ништа што се тиче Бога и што произилази из правилног расуђивања не пренебрегава, као ни да било чије људско лице не претпоставља ономе што је право и праведно. Али пошто су ваши принципи тако изокренути световним утицајима, да заборавивши сваку хијерархију свештеничке части и сваки осећај о страху од Бога, покушавате да издејствујете не оно што се Богу свиђа, већ оно што се вама свиђа, сматрамо да је потребно да вам специјално пошаљемо строже писмо у коме ћемо вам, ауторитетом светог Петра, првог апостола, наредити да никога у Салони против наше сагласности и дозволе у епископски чин не рукополагете, нити да у том граду постављате било кога који није онај који смо ми рекли. Ако планирате против овога било шта или својеволјно или под било којом присилом да урадите или то и покушате, проглашавамо да сте лишени причешћа телом и крвљу Господњом да, због самог вашег чина рукоположења или воље да прекршите наше наређење, бивајући удаљени од светих тајни, ни онај кога сте рукоположили или намеравате да рукоположите не би био сматран епископом. Ми наине не желимо да нико чији живот заслужује прекор на пречац буде рукоположен. Ако постоји мишљење да је ђакон Хонорат недостојан овог положаја, желимо да будемо извештени о животу и начину мишљења онога ко буде изабран како би оно што треба да се учини у тој ствари могли да, уз нашу сагласност, на адекватан начин дозволимо да се оствари.“

Међутим, већ у истом писму, при крају папа износи ублажен и донекле контрадикторан став са почетком. Он, наине, пише да далматински епископи

имају његову дозволу да изабери кога желе, и да ће се он сложити са њиховом одлуком, под условом да то не буде Максим о коме је "чуо много лоших ствари".⁵³¹

Sin uero in qualibet persona ita omnium uoluntarius consensus accesserit, ut auctore Deo digna sit, et non sit qui ab eius ordinatione dissentiat, hanc a uobis in eadem Salonitana ecclesia ex praesentis epistulae nostrae concessa licentia uolumus consecrari, excepta dumtaxat persona Maximi, de qua ad nos multa mala perlata sunt. Quae si ab appetitu maioris ordinis non cessat, restat, ut arbitror, quatenus subtiliter discussa ipso quoque in quo est officio careat.

„Ако се о било којој особи постигне ваша својевољна сагласност, да уз Божју помоћ, буде достојна овог положаја, и ако не постоји нико ко се са његовим именовањем не слаже, овим писмом вам дајемо дозволу и јављамо да желимо да ту особу у датој салонитанској цркви рукоположите за епископа – осим ако је та особа Максим, о коме смо чули много лоших ствари. Ако он не одустане од амбиције да буде именован у виши свештенички чин, не преостаје ништа друго, како ми се чини, да након што подробно истражимо све о његовој личности, он остане и без положаја на којем је сада.“

Постојање нелогичности између ова два дела не би требало да збуњује. Оно се може објаснити могућношћу да се и у овом примеру радило о два писма које су преписивачи, случајно, спојили у једно.⁵³²

⁵³¹ Ер. IV 16, 28-35.

⁵³² О примерима састављања два или више писама у једно видети у Norberg 1939, 11-14. Видети такође горе у тексту на стр. 149-51. Мишљења смо да је у овом случају Григорије написао два писма, једно строго, друго помирљиво, али да су писари, због сличне теме, при уношењу писама у Регистар, два писма преписали једно за другим и архивирали као једно.

2.1.2. Максим

Но, кад је реч о спорном избору епископа у Салони после Наталове смрти, сазнајемо да су се након пет месеци оствариле најцрње Григоријеве сумње и страхови. Писмо које пише у априлу 594. године насловљено је „Максиму, салонитанском узурпатору“ (*Maximo praesumptori in Salona*).⁵³³ Њега започиње реченицом којом уопштено критикује амбицију. Григорије пише да би и код свештеника чији је живот непрекоран и моралан, уколико би се поткрао овај грех, он сâм био за најстрожу канонску осуду:⁵³⁴

Licet cetera cuiuspiam talia uitae sint merita, ut nihil sit quod ex sacerdotalibus ualeat ordinationibus obuiare, tamen solius nefas ambitus seuerissima canonum districtione damnatur.

„Макар позитивне карактеристике нечијег живота биле толике да ништа не би могло да се покаже као препрека за уздизање у виши свештенички чин, ипак сâм грех амбиције кажњава се највећом канонском казном.“

Међутим, и без овог увода као репера моралних квалитета епископа, види се да су Максимови преступи и греси велики и бројни. Папа их ниже у једном даху, без ублажавања и двосмислености. Рекао му је да је на епископску столицу дошао на превару и уз крвопролиће, као личност чији начин живота као и младе године не заслужују високу црквену част. Григорије помиње да је или лажима издејствовао потврду цара за своје рукоположење или да је чак лагао да ју је добио.⁵³⁵ Види се такође да је папа већ екскомуницирао Максима и оне који су га поставили, те да никако не признаје посвећење учињено од стране таквих људи.⁵³⁶

⁵³³ *Ер.* IV 20, 1. Максим је уместо од папе – како на томе инсистира Григорије – потврду свог епископског положаја затражио од цара Маврикија.

⁵³⁴ *Ер.* IV 20, 2-4.

⁵³⁵ О Григоријевом више пута коришћеном изразу *iussio subrepta* „лажима издејствована заповест“ видети у Norberg 1937, 42-44. Видети доле у *Ер.* IV 20, 4.

⁵³⁶ *Ер.* IV 20, 4-16.

Cognouimus itaque quod, uel subrepta uel simulata piissimorum principum iussione, dum uita dignus non fueris, te ad sacerdotii ordinem cunctis uenerabilem prorupisse. Quod nos ideo sine ulla haesitatione credidimus, quia uitam aetatemque tuam non habemus incognitam, ac deinde quia serenissimi domini imperatoris animum non ignoramus quod se in causis sacerdotalibus miscere non soleat, ne nostris in aliquo peccatis grauetur. Additur inauditum nefas, quod post interdictionem quoque nostram, quae sub excommunicatione tua ordinantiumque te facta est, caesis presbyteris, diaconibus ceteroque clero, manu militari diceris ad medium deductus. Quam rem nos consecrationem dicere nullomodo possumus, quia ab excommunicatis est hominibus celebrata.

„Сазнали смо дакле да си, на основу наредбе пречасних господара коју си или на превару издејствовао или фалсификовао, иако ниси живео достојним животом, стекао епископски чин који свима треба да улива поштовање. Ми смо у ово без размишљања поверовали, будући да нам твоја биографија и године нису непознате, а и зато што нам није непознат ни став пречасног господара нашег цара а то је да се не меша у свештеничке ствари како се не би нашим гресима оптеретио. Уз то се догодио нечувени грех – тврди се, наиме, да си и након наше забране, која је изречена под претњом екскомуникације тебе и оних који би те рукоположили, побивши свештенике, ђаконе и друга црквена лица, уз помоћ војске избио на чело цркве. Због тога, овакву ствар ми ни на који начин не можемо да назовемо посвећењем јер је учињена од стране људи који су екскомуницирани.“

Ипак, Григорије оставља могућност да су ово само гласине и каже да ће проверити да ли је Максим добио праву царску сагласност запретивши му да никако у међувремену не врши богослужење. У супротном прети да ће Максим

бити анатемисан и да ће његова казна служити као пример за остале „правоверне цркве“:⁵³⁷

Quia igitur sine ullius exempli forma uiolasti talem tantamque sacerdotii dignitatem, praecipimus ut, usque dum dominicis uel responsalis nostri cognouerimus apicibus quod non surrepticia sed uera fueris iussione ordinatus, nullatenus tu ordinatorisque tui attrectare quicquam praesumatis sacerdotalis officii, nec usque ad rescriptum nostrum ad cultum uos sacri altaris accedere. Quod si contra haec agere praesumpseritis, anathema uobis sit a Deo et a beato Petro apostolorum principe, ut contemplatione iudicii uestri ceteris quoque catholicis ecclesiis ultionis uestrae praebetur exemplum.

„И будући да си на начин који је без преседана такву и толику епископску част укаљао, наређујемо да – све док не сазнамо из писма послатог од стране цара или нашег изасланика да ниси именован на основу лажне, већ праве наредбе – нити, нити они који су те рукоположили, не смете ни у ком случају да се усудите да преузмете било коју епископску дужност, нити да, пре него што добијете наше писмо, приђете светом олтару. Ако се усудите да ово учините, нека падне анатема на вас од Бога и светог Петра, првог апостола, и, имајући у виду вашу пресуду, нека и ваша казна послужи као упозорење за остале правоверне цркве.“

Из каснијих писама⁵³⁸ види се да је учешће војске, као и масакр који се помиње, у ствари директно мешање равенског егзарха у салонитанске прилике. У то време егзарх у Равени био је поменути Роман, Григоријев дугогодишњи непријатељ који је онемогућавао све папине планове о дуго жељеном миру са Лангобардима. Ипак, да равенски егзарх није био једини Максимов заштитник и присталица види се из папиног писма од јула исте године. Оно је упућено

⁵³⁷ Еп. IV 20, 16-25.

⁵³⁸ Еп. V 6, 2-7.

схоластику Марцелу који се код папе zaloжио за новог епископа и који је, као што је било очекивано, том приликом од папе добио негативан одговор:⁵³⁹

Salutantes itaque cum omni affectu atque dulcedine, indicamus nos grauiter contristatos, quod illa a nobis uoluistis expetere, in quibus dum uoluntatem uestram perficere quia obsistit ratio non ualemus, contristare uos quod nolumus uideamur. Nam hoc nos sine correctione relinquere ecclesiastica non sinit aliquomodo disciplina. Nec uos pro talibus decet petere, ne non rectitudini sed indiscipline, quod absit, uideamini consentire. Causa eiusdem Maximi, pro quo nobis scribitis, quem si missarum sollemnia celebrare praesumpserit, iam sacri corporis communionem priuauimus, matura quando oportuerit deliberatione sicut Deo nostro placuerit iudicatur atque disponitur.

„Поздрављајући вас дакле са највећом наклоношћу и љубављу, јављамо вам да смо веома ражалошћени што сте од нас тражили да учинимо оно у чему вам не можемо удовољити јер се томе супротставља разум. Тако се чини да ми вас ражалошћујемо – што никако не желимо. Наиме, да ово оставимо без поправке, то нам ни у ком случају не дозвољава црквена дисциплина. А ни вама не доликује да се за тавке људе залажете јер би се тако чинило, далеко било, да сте сагласни не са правдом, већ са недисциплином. У вези са Максимом, за кога нам се у писму залажете, а кога смо, ако се усуди да врши богослужење, већ упозорили да ће бити лишен светог причешћа, кад буде требало, зрело ће се размислити и биће одлучено и поступано онако како се то Богу буде свидело.“

Максимову дрскост папа никако није могао да опрости, па се у септембру исте године жалио свом изасланику у Цариграду Сабинијану набрајајући редом сва злодела и увреде које је претрпео.⁵⁴⁰ Сазнаје се тако да је Максим поткупио наоружане егзархове људе који су умало убили и подђакона Антонина, да је јавно поцепао Григоријево писмо у коме му је забранио да он, док се не сазна права

⁵³⁹ *Ep. IV 38, 13-23.*

⁵⁴⁰ *Ep. V 6.*

истина, обавља свештеничке дужности, и најзад да је и лично папу оптужио за убиство епископа Малка, коме се у то време судило у Риму, а који је, како Григорије каже, умро природном смрћу:⁵⁴¹

De causa Maximi preuaricatoris quid actum sit cognouisti. Sed postquam serenissimus domnus imperator iussiones transmisit ut ordinari minime debuisset, tunc ad altiore[m] superbiam erupit. Nam homines gloriosi uiri Romani patricii, qui ab eo praemia acceperunt eumque ita ordinari fecerunt, Antoninum, subdiaconem et rectorem patrimonii, nisi fugisset, occiderent. Ego autem epistulas transmisi, postquam eum ordinatum contra rationem cognoui et contra consuetudinem, ut missarum sollemnia celebrare non praesumeret, nisi prius a serenissimis dominis cognoscerem quid de eius persona iussissent. Quae scripta mea publice relecta uel in ciuitate posita publice scindi fecit atque in contemptu sedis apostolicae apertus exsiluit.

„Чули сте шта се догодило у вези са преступником Максимом. Пошто је пречасни господар наш цар послао наредбу да није смео ни у ком случају да буде рукоположен, он је постао још обеснији. Наиме, људи славног патриција Романа, који су од њега добили новац и који су га рукоположили, подђакона и управника папског имања Антонина, да није побегао, убили би. Ја сам наиме био послао писмо, пошто сам сазнао да је рукоположен против правила и обичаја, да не врши богослужење док не добијем од пречасних господара обавештење шта су наредили у вези са његовом личношћу. Међутим, он је моје писмо, које је било јавно прочитано или у граду изложено, јавно поцепао и показао отворени презир према апостолској столици.“

Peruenit uero ad me quia transmisit nescio quem clericum, qui diceret quia Malchus episcopus in custodia pro solidis occisus sit. De qua re unum est quod breuiter suggeras serenissimis domnis nostris, quia, si ego seruus eorum in morte uel Langobardorum me miscere uoluisssem, hodie Langobardorum gens nec regem nec duces nec comites haberet

⁵⁴¹ Ep. V 6, 2-11; 20-32.

atque in summa confusione esset diuisa; sed quia Deum timeo, in morte cuiuslibet hominis me miscere formido; quod modo autem neque in custodia fuit neque in aliqua afflictione, sed die qua causam dixit et addictus est, nesciente me, a Bonifatio notario in domum eius ductus est, cui et prandium factum est, ibique prandit et honoratus est ab eo et nocte subito mortuus est, quod iam dilectionem tuam arbitror cognouisse.

„Сазнао сам да је неко свештено лице пренело информацију и рекло да је епископ Малко у притвору по наруџбини убијен. О овој ствари једно – сасвим кратко – треба да кажеш пречасним нашим господарима: да сам ја, њихов слуга, желео да будем умешан у смрт Лангобарда, данас лангобардски народ не би имао ни краља ни војвода нити грофова, већ би био у потпуном расулу. Али, пошто се плашим Бога, ужасавам се да будем умешан у смрт било ког човека. А овај нити је био у притвору, нити у некој невољи, већ оног дана када је на суду изложио своју одбрану и када је донета пресуда, њега је – без мог знања – нотар Бонифације одвео својој кући. Ту му је и послужен ручак и ту је ручао и био угошћен од горепоменутог, али током ноћи изненада је умро, о чему је, како мислим, твоја милост обавештена.“

Ипак, из наредног Григоријевог писма упућеног скрибону Јулијану марта 595. године види се да је број Максимових присталица све већи.⁵⁴² И Јулијан је проповедајући слогу и мир тражио од папе да опрости Максиму, уз кога је, како каже, била и воља царског двора и љубав народа.⁵⁴³ Али, као и случају Марцела, који се такође заложује за Максима, папа је остао тврдоглав и упоран. Једино решење, пише Јулијану, једини пут опроста био је Максимов долазак у Рим. Папа би тада саслушао његову одбрану и донео коначну пресуду.⁵⁴⁴

⁵⁴² *Ер. V 29.*

⁵⁴³ Из писма царици Константини јуна 595. године (*Ер. V 39, 97-101*) види се да је цар, вероватно тражећи помирљиво решење, наложио Максиму да послуша папу и дође у Рим (где би се спровела истрага о његовим посупцима), али је истовремено од папе тражио да га прими с почастима. *Ер. V 39, 84-8; 97-101.*

⁵⁴⁴ *Ер. V 29, 6-12; 16-18.*

Sed quoniam loci nostri consideratione compellimur ea quae ad notionem peruenerit minime propter Deum irrequisita relinquere, idcirco, ueniente Maximo, subtiliter ab eo quae de ipso dicta sunt perscrutari curamus, et confidimus de creatoris nostri custodia quia, cognita ueritate, ab statu canonum ac aequitatis rectitudine nec gratia cuiusquam nec culpa deflectimur, sed libenter quae congruunt rationi seruamus.

„Али будући да нас наш положај приморава да оно што смо сазнали не оставимо, у Божје име, неиспитано, стога, када Максим стигне, потрудићемо се да га детаљно испитамо о свему шта је о њему речено, и уздамо се да, уз помоћ нашег творца, након што сазнамо истину, нећемо одступити од канона и правде било да се неко покаже невиним или кривим, већ ћемо се држати онога што је у складу са правилом.“

Illud autem quod scribitis quia uoluntas palatii et amor ab eo populi non discordet, haec res a iustitiae nos zelo non reuocat nec intentionem nostram in requirenda facit ueritate deficere.

„А то што пишете да су уз њега воља царског двора и љубав народа, то нас не одвлачи од тежње ка правди, нити доводи у питање нашу одлуку да испитамо истину.“

Исто понавља и септембра 595. године у писму упућеном Максиму, кога и даље ословљава *praesumptor*, узурпатор.⁵⁴⁵ И током целе наредне године, како видимо, број Максимових пријатеља је велики и не престаје да расте. Тако, у јануару 596. године Григорије пише писмо упућено свом свештенству и племићима Салоне у коме их разуверава, у скоро дефанзивном ставу, да према Максиму не гаји личну мржњу, већ да од њега тражи да дође у Рим ради

⁵⁴⁵ *Ep. VI 3.*

утврђивања и испуњења правде.⁵⁴⁶ На крају додаје да зна да је Максим неке од њих приморавао да стану уз њега и да му дају причешће.

Било ово последње тачно или не, из овог писма се види да је већина угледних личности у Салони стала у одбрану свог епископа. Осим архиђакона Хонората и епископа Паулина, нико није слушао наређења удаљеног понтифекса у Риму:⁵⁴⁷

Peruenit ad me quosdam peruersae mentis homines, ut dilectionis uestrae animos uulnerarent, uobis insinuare conati sunt quia ego contra Maximum quodam odio mouear et non magis quae canonica, sed ea quae furoris sunt exsequi concupiscam. Sed absit hoc, absit a sacerdotali animo ut in qualibet causa priuato zelo moueatur. Ego autem et uestrae dilectioni prouidens et meae animae omnipotentis Dei iudicium pertimescens eiusdem Maximi causas subtiliter exquiri desidero, si nullis criminibus pressus, quae sacro ordini contradicunt, si non per simoniacam haeresem, id est praemia quibusdam se eligentibus praebendo, ad sacerdotale pertingere officium conatur.

„Сазнао сам да су неки људи наопаког ума, с циљем да ваше душе повреде, покушали да вас убеди да се ја водим неком мржњом против Максима и да не желим да постигнем канонску правду, већ да истерам свој бес. Али то далеко било, далеко било од душе једног свештеног лица да у било којој ствари бива вођен личном нетрпељивошћу. Ја наиме желим, водећи рачуна како о вашој милости, тако и о својој души, а у страху од суда свемогућег Бога, подробно да испитам Максимов случај и утврдим да није крив за понашање против канона и да није путем јеретичке симоније, то јест поткупљивањем оних који су одлучивали о избору, покушао да се домогне епископског положаја.“

Miratus autem ualde sum quia in tanto Salonitanae ecclesiae clero uel populo uix duo ex sacris ordinibus inuenti sunt, frater scilicet et coepiscopus meus Paulinus et

⁵⁴⁶ *Ep.* VI 26.

⁵⁴⁷ *Ep.* VI 26, 3-13; 31-6.

dilectissimus filius meus Honoratus archidiaconus eiusdem ecclesiae, qui communicare Maximo sacerdotium rapienti minime consentirent et se Christianos esse cognoscerent.

„Зачудио сам се што се међу толиким свештенством салонитанске цркве или међу толиким народом нашла само два свештена лица, односно мој брат и коепископ Паулин и најдражи мој син Хонорат, архиђакон поменуте цркве, који су одбили да пруже причешће Максиму, узурпатору на положају епископа, показавши тиме да су хришћани.“

Nos tamen erga caritatem uestram uisceribus humanitatis astringimur et, quia quosdam uestrum uiolenter pressos ad consentiendum ei et ad communicandum cognouimus, omnipotentem Dominum deprecamur, ut uos ab omni reatu peccatorum uestrorum atque ab omnibus uinculis alienae obligationis absoluat uobisque in praesenti uita protectionis gratiam tribuat et nos de uobis in aeterna patria gaudere concedat.

„Ми пошто за вашу милост имамо људско разумевање, и пошто знамо да су неки од вас уз велику присилу приморавани да се сагаласе са оним и да га причешћују, свемогућег Господа молимо да вас из свих мрежа ваших греха и од свих окова нежељене обавезе ослободи, да вам у овом животу пружи заштиту и да дозволи да се веселимо вашем месту у небеском царству.“

Те исте године челична упорност Григоријева опет је била на проби јер је у јулу морао да пошаље друго уопштено писмо упућено овом приликом свештенству, племићима и свом народу у Задру.⁵⁴⁸ Ту, као и у писму упућеном у Салону, понавља да није вођен личном нетрпељивошћу према Максиму, као и то да не треба да причешћују Максима, нити пак оне који то чине.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Еп. VI 48.

⁵⁴⁹ Еп. VI 48, 17-24; 31-36.

Comperi autem quod quidam peruersae mentis homines illic insinuare conati sunt quia ego contra Maximum quodam odio mouear et non quae canonicae, sed ea potius quae furoris sunt exsequi concupiscam. Sed absit hoc, absit a sacerdotali animo ut in qualibet causa priuato zelo moueatur. Ego uero populo in illis partibus consistenti ac meae animae prouidens et omnipotentis Dei iudicium pertimescens causas eiusdem Maximi exquiri uolo et cum omni sinceritate reuelante Deo quod est canonicum definire.

„Сазнао сам да су неки људи оданде наопаког ума покушали да тврде да сам ја вођен неком мржњом према Максиму и да не желим да испуним оно што канон налаже, већ пре да истерам свој бес. Али то далеко било, далеко било од душе свештеног лица да бива вођен личном нетрпељивошћу. Ја, водећи рачуна о добробити народа који тамо живи, као и о добробити своје душе, бивајући у страху од суда свемогућег Бога, желим да испитам случај поменутог Максима и да, уз Божју помоћ, тако што ће све бити показано онаквим каквим јесте, одлучим онако како је према канону.“

Haec igitur cognoscentes, postquam uobis nullam de ignorantia excusationem <ualetis> assumere, rogo, hortor et moneo ut a prohibitaе uos communionis consortio per omnia suspendatis nec quicquam sacerdoti suprascripto Maximo communicanti contra animam suam quisquam uestrum communicare praesumat.

„Сад пошто ово знате и пошто не можете да се изговарате необавештеношћу, молим, тражим и упозоравам вас да се уздржите од забрањеног давања причешћа и да нико од вас, против добробити своје душе, не причешћује свештеника који причешћује горепоменутог Максима.“

Међутим, 597. године полако нестаје подршке Максиму и Сабинијан, задарски епископ, који се уз плач и молитве покајао због пристајања уз Максима,

прима Григоријево писмо пуно похвале и одобравања, али и молбу да друге свештенике поведе на „прави пут“.⁵⁵⁰

Nunc autem quia ab eius te nequitia cognouimus dissentire, denique ut nec ei communicates nec nominis ipsius facias inter sacra missarum sollemnia mentionem, ut animae tuae uel sero te ab eo discordasse proficiat, scriptis te praesentibus adhortamur quatenus ad nos mora submota uenire non differas, sed et alios tecum, quos tamen potueris, episcopos ceterosque religiosos festines adducere, ut, causa subtilius examinata, et uestra, si res exegerit, congrue decenterque debeat absolutio prouenire et hi qui in peccato eiusdem temeritate collapsi sunt ad uiam salutis, auxiliante beato Petro apostolorum principe, dispositione Christo placita reuocentur.

„Сада кад знамо да се не слажеш са његовим неваљалством, и нити га причешћујеш нити његово име помињеш током богослужења, овим писмом те бодримо, како би – макар и касно – твојој души било на добробит то што си се од њега удаљио, да без икаквог одлагања дођеш код нас, али и да друге епископе, које будеш могао, као и друге свештенике, поведеш са собом како би, након детаљне истраге, ако то тако ствари захтевају, на одговарајући и доличан начин дошло до нашег опроста и како би они који су брзоплето запали у овај грех, уз помоћ светог Петра, првог апостола, и одлуком која је Христу мила, вратили на пут спасења.“

Сабинијан изгледа није хтео, или није смео, да пропагира отпор Максиму међу другим свештеницима, те се, како је то, чини се, образложио папи – ради што потпунијег покајања – повукао у манастир. Григорије пак разумевајући да се ради о избегавању отвореног конфликта са Максимовим присталицама ово повлачење из света не прихвата, већ га подстиче да се што пре врати дужностима духовног пастира говорећи му да ће тако стећи награду од Бога. Опомиње га да својим ангажовањем на положају епископа (и против Максима) пружи пример осталима,

⁵⁵⁰ Еп. VII 17, 21-31.

и објашњава да ће тако и његово стадо бити сачувано од „вучјих чељусти“, а и он бити награђен у небеском царству:⁵⁵¹

Et ideo quia fraternitatem tuam a consortio et communione Maximi, ubi te prius neglectus impulerat, in tantum postea grauitas sacerdotii ad animum reducta suspendit, ut eius sola nullatenus patereris esse segregatione contentus, nisi et in monasterii te claustra recipiens dudum commissa defleres, eapropter in nostra te gratia ac communione receptum esse non dubites.

„И будући да је твоју братску висост озбиљност свештеничког позива, након што је до твог ума допрла, одвукла како од Максимовог друштва тако и од његовог причешћивања, а на шта те је раније навела твоја лакомисленост, и то у толикој мери да ти само удаљавање од њега није довољно, већ те задовољава само то да унутар манастирских зидова оплакујеш своје грехе, због свега тога – немој да сумњаш – имаш нашу милост и дозволу примања причести.“

Hortor ergo, dilectissime frater, ut gregi dominico pastorem sollicitudinem instanter impendas, lucrum de commissis ouibus facere diligenter inuigiles, ut tanto tibi copiosae retributio mercedis exuberet, quantum in aduentu aeterni iudicis multiplices laboris fructus obtuleris. Stude itaque in culpa lapsos eruere, stude errantibus regrediendi uiam ostendere, stude communione priuatos ad communionis salubriter gratiam reuocare. Sit ceteris caritatis uestrae reuersio ereptionis officium, sit salutis exemplum, quatenus, dum errantes gressus ouium ad saepta summi pastoris sollicitudinis uestrae cura direxit, nec ipsae luporum dentibus reliquantur expositae et te in aeterna uita, quod summopere petendum est, dignae compensatio retributionis excipiat.

„Због тога те подстичем, најдражи брате, да одлучно поведеш пастирску бригу о стаду Господњем, да водиш рачуна о добити од поверених ти овчица и утолико ћеш стећи већу награду уколико очекујући долазак вечног суда понудиш

⁵⁵¹ Еп. VIII 11, 5-11; 12-24.

бројније плодове свога рада. Настој дакле да оне који су запали у погрешку из ње извучеш, настој да онима који лутају покажеш пут којим ће се вратити, настој да оне који су лишени светог причешћа уразумиш и призовеш благодати причешћа. Нека покајање ваше милости другима буде подстрек повратка на прави пут, нека буде пример спасења, и када оне овчице које су одлутале вашим великим настојањем и бригом буду враћене у тор, нити ће бити изложене вучјим чељустима и нити ће тебе у вечном животу, чему највише треба тежити, заобићи достојна награда.“

Сабинијан ће овим чином, како се види из писма од јуна 598. године, на себе навући Максимов гнев, у толикој мери да је папа морао да интервенише код свог изасланика у Цариграду, Анатолија и замоли га да задарског епископа узме у заштиту. Григорије Сабинијану пише да је и равенском егзарху, који се заузима за Максима, изнео своје мишљење и обавестио га да сматра да су Максимиови поступци погрешни. Сâм пак задарског епископа теши и саветује му да стрпљењем одолева валовима (Максимове) љутње.⁵⁵²

De hoc uero quod se contristari caritas tua Maximi praeuaricatoris et excommunicati aemulatione signauit, turbari non debet, sed decet ut ad modicum tumentes inaniter fluctus patienter tolerando sustineas et undarum spumas perseuerantiae uirtute substernas.

„Што се тиче тога што нам је твоја милост јавила да је ражалошћена због нетрпељивости издајника и екскомуницираног човека Максима, због тога она не би требало да се узнемирава већ треба да још мало стрпљиво издржиш таласе који се узалуд дижу и да испод пене валова простреш врлину трпљења.“

Dilectissimo autem filio nostro Anatolio diacono iam et prius et nunc iterum omnia subtiliter indicauimus, hortantes ut, quicquid ad utilitatem ac quietem caritatis uestrae

⁵⁵² *Ep. VIII 24, 11-15, 28-38.*

uel filiorum uestrorum pertinet, creatoris nostri auxilio suffragante agere stricte ac studiose festinet. Et ideo fraternitatem uestram nec maeror afficiat nec inimicitia cuiuslibet affligat. Nam diuinitatis gratia opitulante in proximo adesse confidimus, ut et praefati praeuaricatoris et excommunicati praesumptio districtius reprimatur et uestra quies, sicut desideratis, adueniat. Excellentissimo quoque filio nostro exarcho, qui nobis eum studet commendare, de prauitate ipsius scribere nequaquam omisimus.

„Најмилијег нашег сина, ђакона Анатолија већ смо раније, али и сада поново о свему подробно известили, бодрећи га да све што се тиче добробити и мира ваше милости, или ваших синова, уз помоћ нашег Творца одлучно и ревносно обави. И зато, нека вас не обузима туга, нити било какав осећај непријатељства. Наиме, уз помоћ Божје милости, надамо се да ће ускоро и дрскост горепоменутог издајника и екскомуницираног свештника строжије бити кажњена и да ће ваш спокој, као што то желите, доћи. О његовом погрешном понашању нисмо заборавили ни да пишемо егзарху, извршном нашем сину, који покушава да се код нас за њега заложи.“

У исто време отприлике умире и Роман, равенски егзарх, и на његово место долази Калиник, са којим Григорије има бољу и лакшу комуникацију.⁵⁵³ Начин решавања спора већ се назире у мају 599. године када Григорије моли равенског и миланског епископа да заједно у Равени испитају Максима и, у његово име, донесу коначну пресуду:⁵⁵⁴

Maximus Salonitanae ecclesiae praeuaricator, postquam per potestates maiores saeculi obtinere nihil ualuit, ad minores sese contulit nobisque nimietate precum quam attestatione bonorum operum praeualere contendit. Ex qua re inhumanum credidi, si is qui se quasi multum timere me dicit in aliquo me temperatiorem minime inuenire potuisset. Et ideo decreui ut reuerentissimus frater et coepiscopus noster Marinianus eius

⁵⁵³ Markus 1999, 105.

⁵⁵⁴ Ep. IX 150, 2-17.

causam debeat in Rauennati urbe cognoscere. Si autem persona eius suspecta forsitan habetur, uolumus ut uestra quoque fraternitas, si ei laboriosum non est, ad eandem ciuitatem fatigare se debeat et cum praedicto fratre in eodem iudicio pariter sedere. Quicquid autem uestrae utrorumque sanctitati placuerit, scitote mihi modis omnibus placitum; et uestrum ego iudicium meum deputo, et quae utrique uos relaxanda esse censeatis, me relaxare certum tenete, hoc tamen sollicito pensantes ne aut cum peccato remissi aut cum inuria sanctae ecclesiae esse uideamur.

„Максим, издајнички свештеник салонитанске цркве, пошто није успео да ништа постигне код овоземаљских великих сила, обратио се оним мањим и нас је покушао да придобије више молбама, него доказима свог доброг понашања. Због тога сматрам да је нечовечно да каже да ме се много боји онај према коме се ја у ни у чему нисам могао показати блажим. И зато сам одлучио да уважени наш брат и коепископ Маринијан испита његов случај у Равени. Ако се можда сматра да је његова личност сумњива, желимо да и ваша братска висост, ако јој није тешко, учини напор и отпутује у овај град и да заједно са горепоменутиим братом седи за судијским столом. Шта год ваше свестости буду одлучиле, знајте да ћу се са тим на сваки начин сложити. Дајем вам овлашћење да судите уместо мене и у чему год донесете ослобађајућу пресуду, сматрајте да је и од мене та пресуда донета, али водите рачуна да се не учини да смо попустљиви према греху или неправди нанетој светој цркви.“

Очигледно је, како каже Маркус у својој књизи, дошло да договора између папе и новог егзарха и компромисног решења.⁵⁵⁵ Максиму ће се ипак судити, али не у Риму, него у Равени. Морамо напоменути да је помирењу између папе и Максима допринело и изненадно покајање поменутог Марцелина, проконзула Далмације, који је до тада снажно подржавао салонитанског епископа.⁵⁵⁶ Оно је

⁵⁵⁵ Markus 1999, 159.

⁵⁵⁶ Проконзул Марцелин (који је највероватније иста личност као и схоластик Марцел, видети нап. 465), дуго времена је био Максимов заштитник (Ер. IX 159). Међутим, када је позван у Цариград да поднесе извештај пред царем, нашавши се у невољи, затражио је од Григорија да интервенише. Папа је пристао, затраживши заузврат да Марцелин престане да подржава Максима (Ер. IX 237).

отворило могућност да папа своју љутњу на Максима окрене, после много година, у другом правцу и прогласи новог и правог кривца за све невоље салонитанске цркве. Штавише, како се види из писма упућеног Марцелину маја или јуна 599. године, Григорије сматра да су Марцелинова кривица и удео у овом случају толики да не зна како би могао да га оправда и да му опрости. Саветује му да своје молбе и молитве упути прво Богу и да му опрост папе, ако изостане онај Господњи, ништа не може помоћи. А опрост од Бога, па самим тим и од људи, стећи ће, тврди, једино правилним понашањем – исправљањем онога што је погрешно и позивањем на понизност онога што је узохољено:⁵⁵⁷

Epistulam magnitudinis uestrae suscepimus, in qua uos nostram incurrisse ingratitudinem indicastis atque ob hoc per directam satisfactionem habere nostram uelle uos gratiam. Et quidem tanta ad nos de uestra magnitudine peruenerunt, quanta fidei uiro minime committi debuerunt. Vos enim tanti mali da causa Maximi omnes astruunt auctores existere per quos spoliatio illius ecclesiae uel tantarum animarum perditio atque inauditae praesumptionis audacia sumpsit initium. Et quidem quod nostram gratiam habere uelle uos petitis, conuenit ut pro his talibus redemptori nostro satisfacere tota intentione mentis, ut dignum est, cum lacrimis debeatis, quia si ille satisfactum non fuerit, quid nostra relaxatio uel gratia poterit certe conferre? Dum tamen adhuc in praesumptorum uis uel errantium defensionibus inesse uos cernimus, qualis uel Deo uel hominibus uestra sit satisfactio, non uidemus. Tunc enim Deo hominibus se satisfacere magnitudo uestra patenter euidenter cognoscat, <si> et deuia ad rectitudinem et praesumptiua ad humilitatis normam studeret reuocare.

„Примили смо ваше писмо у коме сте изјавили да сте наишли на нашу љутњу и да, директно се искупивши, желите да стекнете нашу милост. А о вашој личности сазнали смо такве ствари које никако нису смеле да буду учињене од стране једног верника. Сви причају да сте ви извор толиког зла и да од вас почиње пљачкање оне цркве и пропаст толиких душа, као и дела нечувене дрскости. И

⁵⁵⁷ Еп. IX 159, 2-19.

пошто желите да стекнете нашу милост морате да се – због таквих греха – целом својом душом, у сузама, искупите код нашег Спаситеља, јер, ако вам он не опрости, шта вам може значити наш опрост или наша милост? Све док сматрамо да сте део подухвата које организују издајници и део одбране оних који су на кривом путу, не видимо како би до вашег искупљења било Богу, било људима, могло да дође. Нека ваша висост схвати и нека јој буде јасно да ће се искупити и код Бога и код људи онда када буде учинила да се погрешке врате у исправност, а обест у понизност.“

У сваком случају, до споразума је дошло и Максиму је суђено у Равени где се он положивши заклетву над моштима светог Аполинарија и јавно се покајавши ослободио свих оптужби које су се, како се види из додатка Збирци писама папе Григорија, тицале уплетености у односе са женама и симоније.⁵⁵⁸

Leuatus est Maximus praesumptor in Dalmatias contra uotum domni papae Gregorii a militibus per indictionem undecimam et in contumacia uel praesumptione fuit annis VII. Post haec, post castigationem et flagella beatissimi atque apostolici papae Gregorii egressus de Dalmatias uenit in ciuitate Rauennate ad beatissimum Marinianum archiepiscopum et iactauit se tensus intra ciuitatem in media silice clamans et dicens: „Peccaui Deo et beatissimo papae Gregorio“. Et acta paenitentia per tribus horis, tunc cucurrit exarchus Callinicus, Castorius cartularis ecclesiae Romanae cum archiepiscopo Mariniano, et leuatus coepit amplio rem paenitentiam coram eis agere. Tunc duxit eos ad sanctum corpus beati Apollinaris et iurauit se de omnia quae aduersus eum dicta de mulieribus uel escismate simoniaci fuerant mixtum non esse.

„Једанаесте индикције Максим, од стране војника доведен је на положај епископа у Далмацији и против воље папе Григорија у тој дрскости и непочинству остао је седам година. После тога је, након прекора и казних мера пресветог апостолског папе Григорија, отпутовавши из Далмације дошао у

⁵⁵⁸ App. V, 1-14.

Равену код архиепископа Маринијана и бацио се ничице на земљу у сред града и плачући је рекао: „Згрешио сам Богу и пресветом папи Григорију.“ И три сата је вршио покору. Тада је дошао егзарх Калиник, Касторије, картулариј римске цркве заједно са епископом Маринијаном и Максим, и Максим подигавши се са земље, почео је у њиховом присуству још више да оплакује своје грехе. Тада их је повео до моштију светог Аполинарија и заклео се да није умешан ни у шта што се против њега, о женама и о симонији, тврди.“

Након овог чина покајања папа му је свечано, преко његовог ђакона Стефана, августа 599. године послао архиепископски палиј и тиме потврдио да је помирење постигнуто и да је Максим званично признат од стране Свете столице за епископа Салоне.⁵⁵⁹

Tunc reuertens Castorius cartularius adduxit secum diaconem eiusdem Maximi, nomine Stephanum. Relato omnia, quae a Maximo satisfacta essent, tunc motus ad misericordiam beatissimus papa Gregorius direxit pallium ad confirmationem eiusdem episcopi, id est VIII Kalendas Septembris indictione secunda.

„Тада је Касторије на повратку са собом повео ђакона поменутог Максима, по имену Стефан. Након што му је испричано све шта је Максим учинио како би се искупио, пресвети папа Григорије је, испунивши се милосрђем, послао палиј ради потврђења овог епископа, то јест 25. августа друге индикције.“

У самом Григоријевом писму упућеном Максиму августа 599. године горенаведени детаљан опис Максимовог искупљења није дат, али папа се показује задовољним оним што је салонитански епископ учинио и настоји да, слањем палија, што пре изглади односе. Такође Максима подстиче да својим

⁵⁵⁹ App. V, 14-19.

понашањем, пре свега понизним и праведним, покаже да разуме суштину части и обавезе онога ко носи палиј:⁵⁶⁰

Susceptis fratris et coepiscopi nostri Mariniani epistulis sed et Castorio cartulario nostro remeante, fraternitatem uestram plenissime de his quibus dubietas fuerat satisfecisse cognouimus magnasque omnipotenti Deo gratias soluimus, quia de meo corde medullitus omnis rancor sinistrae suspicionis euulsus est. Pro qua re communem filium Stephanum diaconem uestrum cum summa uolui celeritate laxare.

„Пошто сам добио писма од нашег брата и коепископа Маринијана, али и пошто се наш картулариј Касторије вратио, сазнали смо да се ваша братска висост потпуно у вези са свим стварима око којих је постојала сумња искупила и свемогућем Богу упућујемо велику хвалу јер је из мог срца сасвим избрисана свака горчина лоше сумње. Због тога сам желео што пре да пошаљем вашег ђакона Стефана.“

Itaque pallium ad sacra missarum sollemnia utendum ex more transmisimus, cuius uos uolumus per omnia genium uindicare. Huius enim indumenti honor humilitas atque iustitia est. Tota ergo mente fraternitas uestra se exhibere festinet in prosperis humilem et in aduersis, si quando eueniunt, cum iustitia erectam, amicis bonam, peruersis contrariam. Nullius umquam faciem contra ueritatem recipiens, nullius umquam faciem pro ueritate loquentem premens, misericordiae operibus iuxta uirtutem substantiae insistens et tamen insistere etiam contra uirtutem cupiens, infirmis compatiens, beneuolentibus congaudens, aliena damna propria deputans, de alienis gaudiis tamquam de propriis exsultans, in corrigendis uitiiis saeuens, in fouendis uirtutibus auditorum animum demulcens, in ira iudicium sine ira tenens, in tranquillitate autem seueritatis suae censuram non deserens: haec est, frater carissime, pallii accepti <ratio>.

⁵⁶⁰ Ep. IX 234, 2-8; 12-27.

„Стога вам, како обичај налаже, шаљемо палиј да га носите док вршите богослужење али желимо да се на сваки начин покажете достојним онога шта палиј представља. Част овог одевног предмета је понизност и правда. Целим својим бићем ваша братска висост треба да покаже да је у срећи понизна, а у недаћама, када се догоде, заједно са правдом усправна, да је према пријатељима добра, према лошима противна. Никога ко није у складу са правдом да не прихвата, никога ко говори ради истине да не тлачи, да чини добра дела према томе колико има и да жели да их чини и више него што јој то иметак пружа, да сажалева немоћне, да се радује заједно са онима који добро мисле, да туђу штету доживљава као своју, да се туђим радостима радује као својим, да свој дух углачава како би неговала врлине слушатеља, да у љутњи доноси суд без љутње, да је у исправљању порока силовита, а у спокоју да не заборавља оштрицу своје строгости: то је, драги брате, суштина примљеног палија.“

У писму које Григорије шаље Максиму годину дана касније, јула 600. године, овог дидактичког и сумњичавог тона више нема, већ папа у салонитанском епископу види како вештог администратора достојног да са њим расправља о различитим текућим политичким и црквеним проблемима, тако и човека довољно блиског да пред њим изрази сопствену слабост – физичку (болест) и психичку (песимизам у погледу будућности). У овом писму папа Максима такође подстиче да, кад је реч о црквеним проблемима, фронтинијанце, следбенике прогнаног салонитанског епископа Фронтинијана (547-554), представника шизматичке струје у спору познатим под именом Три поглавља,⁵⁶¹ покуша да врати у крило цркве. Папа још додаје да Максим оне, који то желе, пошаље у Рим како би им дао наук. Напомиње да ће њихово убеђивање бити само вербално, без примене насиља у случају отпора или неслагања:⁵⁶²

⁵⁶¹ О политичком контексту развоја шизматичког покрета средином 6. века у Далмацији видети укратко у Basić 2015, 429-30.

⁵⁶² *Ep. X* 15, 2-13; 37-44.

Ad Romanam urbem ueniens communis filius presbyter Veteranus ita me podagrae doloribus debilem repperit, ut fraternitati tuae epistulis per me respondere nullatenus ualuissem. Et quidem de Sclauorum gente, quae uobis ualde imminet, et affligor uehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in uobis patior; conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt. De Iuliano autem scribone quid dicam, quando ubique uideo, quia nobis peccata nostra respondeant, ut et foris a gentibus et intus a iudicibus conturbemur? Sed nolite de talibus omnimodo contristari, quia qui post nos uixerint deteriora tempora uidebunt, ita ut in comparatione sui temporis felices nos aestiment dies habuisse.

„Када је заједнички син свештеник Ветеран дошао у Рим затекао ме је тако слабог због болова од артритиса да никако нисам могао да одговорим на твоје писмо. А због Словена, народа који вам веома прети, силно сам утучен и узнемирен. Утучен сам зато што се саосећам са вама, а узнемирен сам зато што су кроз Истру већ почели да улазе у Италију. А о скрибону Јулијану, шта да кажем, када посвуда видим да нам се наши греси враћају, и да нас споља варвари узнемиравају, а изнутра чиновници? Али немојте се због тога нимало жалостити, јер они који буду живели после нас видеће гора времена, тако да ће у поређењу са својим, сматрати да су наши дани били срећни.“

De Frontinianistis autem fraternitas tua sit omnino sollicita et, sicut coepit, studeat, quatenus ad sinum sanctae ecclesiae reuocentur. Si qui uero ad me uenire uoluerint et rationem recipere, prius iusiurandum praebeant, quia non permittant suis quod in eorum errore, etiam ratione recepta, persistent. Et postmodum eis tua sanctitas promittat quia a me nullam uiolentiam patiuntur, sed rationem reddo. Si ueritatem cognouerint, suscipiant; si non cognouerint, illaesos dimitto.

„А о фронтинијанцима нека се твоја братска висост покаже ревнском и, као што је започела, да настоји да се врате у крило свете цркве. Ако неки желе да дођу код мене и добију наук, пре тога морају да положи заклетву да неће дозволити својим садрузима да остану у својој јереси, чак и ако добију наук. И после нека им

твоја светост обећа да неће од мене доживети никакво насиље, већ ја само дајем наук. Ако су спознали истину, биће прихваћени; ако нису, пуштам их неповређене да оду.“

О томе да су скандали са салонитанском црквом ипак имали „срећан крај“, тј. да је са главним опонентима папа изгладио односе, сведочи писмо упућено папском изасланику у Цариград, Анатолију, кога моли да се за Марцелина⁵⁶³, „изврсног човека“, заузме и да му помогне на сваки начин јер се – како се разуме – показао корисним у решавању сукоба са Максимом и Истранима, а жели и даље да доприноси цркви не само речју, већ и делом. Марцелин наиме у Цариград долази по налогу самог Маврикија, а будући да касни због помоћи у решавању спора са салонитанским епископом, Григорије моли свог изасланика да га пред царем оправда:⁵⁶⁴

Bonis deuotisque filiis ita nos ope dignum est respondere, ut, quia debitum reddimus, id quod ultro nos conuenit impendere duplicemus. Quia igitur lator praesentium filius noster magnificus Macellinus, sicut in causa se fratris et coepiscopi Maximi atque Histricorum exhibuit, se et in ecclesiae nostrae utilitates festinat impendere, ut sinceritatis suae affectum non solum uerbis sed etiam opere magis magisque ualeat demonstrare, idcirco dilectionem tuam hortamur affatibus ut ei in urbe regia uenienti toto studio totaque intentione concurras atque ita eum in omnibus tuis studeas solaciis adiuuare, ut omnipotentis Dei ac tuae dilectionis fultus auxilio minus illic debeat laborare.

⁵⁶³ Иако се не наводи да је реч о Марцелину, проконзулу Далмације, који се помиње у претходним писмима и оптужује да стоји иза Максимових преступа, сматра се да је у овом писму реч управо о овој личности, тј. да су „изврстан човек“ Марцелин и проконзул Далмације Марцелин иста личност. Видети у Recchia 1998с, 515 (и 359). О идентификације ове личности из писама папе Григорија и личности која се помиње као син свештеника Јована са гореанализираног натписа видети у Margetić 1997а, 7-8. Напомена: Маргетић наводи да је и цео натпис посвећен Марцелину, а да га је подигао његов нећак (с осталим рођацима) што је, према свим досадашњим истраживањима, погрешан закључак. Ради се, као што се излаже у поглављу 3.2 (стр. 60-97), о епитафу који је посвећен свештенику Јовану, док је проконзул Марцелин на натпису поменут као његов син.

⁵⁶⁴ Ер. IX 237, 2-12; 17-22.

„Достојно је да добрим и оданим синовима пружајући помоћ одговоримо, да бисмо, будући да враћамо оно што дугујемо, удвостручили оно што би и иначе доликовало да учинимо. Наиме, гласник који носи ово писмо, изврсни Марцелин, на исти начин као што се показао у случају брата и коепископа Максима, као и Истрана, жури да пружи услуге нашој цркви, али искреност својих осећања може све више и више да исказује не само речима већ и делима. Због тога овим писмом подстичемо твоју висост да, када дође у царски град, да се потрудиш, уз максимално ангажовање и максималан обзир, да му у свему пружиш подршку да би се, ојачан потпором свемогућег Бога и твоје висости, тамо што мање злопатио.“

Quoniam uero, quantum didicimus, praedictum magnificum filium nostrum serenissimus dominus imperator ad sua sub festinatione iusserat uestigia properare, quaesita oportunitate inferre te conuenit quia non inoboedientiae culpa sed fratris et coepiscopi nostri Maximi eum causa retinuit. Quae etsi tarde, finem tamen eo studente percepit.

„Будући да је, како смо сазнали, горепоменутом изврсном нашем сину пречасни господар цар наредио да хитно дође до њега, ти цару, чим се укаже прилика, назначи да га није задржала непослушност, већ случај у вези са нашим братом и коепископом Максимом. А тај случај је, премда касно, окончан уз његову помоћ.“

3. Форме латинофоне комуникације у Далмацији

Ако се анализирају радови научника који су се бавили истраживањем облика латинофоне комуникације, примећује се да је коришћен један исти модел.⁵⁶⁵ Он се састоји, као што је у Уводу поменуто, у проналажењу извора са описима ситуација у којима је латинофона комуникацију остварена. При том се мере параметри као што су: успешност комуникације (успешна – неуспешна), смер комуникације (образовани се обраћају образованима, образовани се обраћају необразованима, необразовани се обраћају образованима, необразовани се обраћају необразованима), учесници у комуникацији (образовани – необразовани, мушкарци – жене, свештенство – световњаци, слободни људи – робови/ослобођеници), језички ниво комуникације (службена – неформална) и врста комуникације (усмена – писмена, активна – пасивна). Оно што се увек проверава је и сâм језик на коме се комуникација врши, тј. утврђује се да ли се ради заиста о латинском или неком другом језику. Кад је реч о неким поменутим параметрима комуникације (нпр. о постојању успешне писане комуникације између образованих), извори нуде мноштво информација. Међутим, за неке параметре (нпр. о успешној усменој комуникацији између образованих и необразованих), јасних и недвосмислених примера има мало.

Слично се може рећи и за писма папе Григорија Великог. Ипак, изузетна наклоњеност папе, с једне стране, практичним и овоземаљским питањима, а с друге стране, свест о значају комуникације за ефикасно пасторално и администраторско делање ова писма издвајају од великог броја латинских текстова који су – кад је реч о проблемима комуникације – од занемарљивог значаја.

А опет, ако се анализирају Григоријева писма која се тичу Далмације, која – како то наводи Дукић – говоре о бурним догађајима достојним „филмског

⁵⁶⁵ Овим питањима највише се бавио Бањар у Banniard 1992, као и Херман у Herman 1988 и Herman 1990a.

упризорења”,⁵⁶⁶ бројност комуниколошких примера је, гледајући Григоријево дело свеукупно, изнад просека.

Будући да је успешност комуникације била један од основних критеријума којима смо се водили у овом истраживању, као и сâм језик на коме се комуникација врши, овде ћемо навести само примере из Григоријеве преписке упућене у Далмацију у којима се на недвосмислен начин види да је комуникација на латинском језику и да је успешно извршена. Пажња је, како желимо, онда усмерена на друге параметре (смер, ниво, врсту комуникације) и њихов преглед.

Параметри које смо узимали у обзир приказани су у следећој табели:

Учесници			Врста комуникације			Ниво ком.	Смер ком.
положај	град	пол					
папа	Рим	М	усмена	активна	говор	службена	О → О
епископ					писање		О → Н
ђакон	Салона	Ж	писмена	пасивна	слушање		неформална
свешт.						Н → Н	
царски служб.	Задар				читање		
„народ“							

O = образовани; H = необразовани

Напомена: у категорији активна – пасивна комуникација бележи се само врста комуникације говорника који је у Далмацији. Ако су оба говорника у Далмацији, онда се бележи врста комуникације оног који припада нижем слоју („народ“ у типу 3).

У зависности од комбинација заступљених параметара, на основу писама папе Григорија Великог, утврдили смо четири облика или типа латинофоне комуникације у Далмацији.

⁵⁶⁶ Dukić 2011, 130.

Тип 1. „Папа пише епископу“

Овај тип комуникације је најприсутнији и најочљивији у Григоријевој преписци са свештенством у Далмацији. Његов схематски приказ је следећи:

Учесници			Врста комуникације			Ниво ком.	Смер ком.
положај	град	пол					
папа	Рим	М	усмена	активна	говор	службена	О → О
епископ					писање		О → Н
ђакон	Салона	Ж	писмена	пасивна	слушање	неформална	Н → О
свешт.							Н → Н
царски служб.	Задар				читање		
„народ“							

Реч је о комуниколошкој ситуацији у којој се папа на латинском језику у писму обраћа епископу у Далмацији. То је – само да напоменемо и као што се у претходном поглављу може видети – граматички исправан латински језик, са дугачким периодама и реторским украсима и фигурама које неки истраживачи пореде са оним Цицероновим.⁵⁶⁷ Иако се теоријски може претпоставити да су за читање папиних писама епископи могли да користе преводиоце, ипак, на основу садржаја писма у коме се, с једне стране, не помињу никакви посредници, већ се напротив директно излаже понекад веома оштра порука, као и на основу папиног савета да епископ треба (значи и може) да чита Свето писмо, ову претпоставку са великом сигурношћу треба одбацити, а потом и закључити: епископи у Салони били су способни, а и папа је то подразумевао, да сами прочитају и разумеју писмо написано скоро Цицероновим језиком.

О овом типу комуникације сведоче следећа Григоријева писма: писма упућена салонитанском епископу Наталу (*Ерр.* I 19, I 20, II 17, II 44 и III 8), писма

⁵⁶⁷ Видети у Martyn 2004, 101-2 и нап. 424.

упућена салонитанском епископу Максиму (*Epp.* IV 20, VI 3, VI 25, IX 177, IX 234, X 15 и XIII 8), писма упућена задарском епископу Сабинијану (*Epp.* VII 17, VIII 11 и 24), као и циркуларна писма упућена свом свештенству у Далмацији (*Epp.* II 18 и IV 16), свом свештенству у Илирику (*Epp.* I 43 и V 10), свом свештенству у Салони (*Epp.* III 46 и VI 26) и свом свештенству у Задру (*Ep.* VI 48).

Тип 2. „Епископ пише папи“

За овај тип комуникације не постоје директни докази будући да писма далматинских епископа упућена папи нису сачувана. Међутим, на основу одређених елемената из папиних писама, у којима се помињу писма која епископи упућују папи, овај облик комуникације може се такође са сигурношћу претпоставити. Његов схематски приказ је следећи:

Учесници			Врста комуникације			Ниво ком.	Смер ком.			
положај	град	пол								
папа	Рим	М	усмена	активна	говор	службена	О → О			
епископ					писање		О → Н			
ђакон	Салона	Ж	писмена	пасивна	слушање		неформална	Н → О		
свешт.					Н → Н					
царски служб.	Задар									
„народ“										

Наиме, у писму које шаље на самом почетку понтификата Григорије се захваљује Наталу на честитци које му је овај послао по именовању на папску столицу. Будући да се ни тада, а ни у каснијим писмима не помиње Наталов одлазак у Рим (чак и онда када Натал мора да положи рачуне о свом понашању папа тражи само да салонитански епископ пошаље изасланике, а не и да сâм отпутује у Рим), очигледно је да је ова честитка од стране Натала била упућена

папи писменим путем. Опет, да ли ју је Натал сâм писао (диктирао), то се, чини се, не може поуздано знати. Сасвим је замисливо да је неки нотар састављао овај први Наталов службени допис Григорију, кратак и формулаичан, а да га је Натал прочитао – што је свакако умео – и потписао.

Међутим, друго Наталово писмо, које папа такође помиње (и цитира), очигледно је било дуже и стилски захтевније. Написано у одбрану на папине оптужбе које су се тицале приређивања гозби и мањка пасторалне бриге оно је садржало знатан број аргумената, интелигентно осмишљених и поткрепљених цитатима из Светог писма. Иако је и ово писмо могао да састави неко други, његов смели, па чак увредљиви тон при обраћању римском понтифексу пристаје уз бахату Наталову личност, човека предатог уживању у јелу и пићу, који не преза од отимачине и крађе ради задовољења похлепе својих – по карактеру сличних – рођака и пријатеља. Идеју да је Натал највероватније аутор овог дугог писма испуњеног библијским цитатима, осим „наталовског“ тона самог писма, подупиру, чини се, две ствари: 1. већ поменути закључак да је Натал знао да чита Свето писмо (створен на основу Григоријеве љутње што то не чини – али само због лењости, не због неспособности и неписмености); 2. дугогодишњи Наталов обичај дописивања са римским епископом (пре Григорија, Натал се дописивао са његовим претходником, папом Пелагијем II).

Наиме, неспорна Наталова способност да чита папска писма писана високим службеним стилем, као и способност читања Библије није неспојива са способношћу активног и самосталног писања текста који се по стилу (употреби вешто пронађених аргумената), али и форми (уводу, разради, закључку) не разликује од писама која папе шаљу њему. Такође, само постојање дугогодишње преписке са Светом столицом и то у истом, набуситом тону значи да је или ова писма, било ком папи да су упућена, писао сâм Натал, или да је током дугог низа година имао поред себе довољно образовану особу да саставља – према његовим упутствима – дописе за римског епископа. Иако је ово последње свакако могуће (могуће је и да је имао нотаре који су се током година смењивали), прво решење нам се чини једноставнијим.

Што се тиче Максима, само из једног Григоријевог писма може се јасно видети да је Максим упутио своје писмо папи јер Григорије изричито наводи да одговара на његово писмо (*ut fraternitati tuae epistulis per me respondere nullatenus ualuissem*).⁵⁶⁸ Међутим, постоје места у Григоријевим писмима упућеним Максиму у којима се не помиње да је Максим писао папи, већ да је Григорију нешто „рекао“ (*ais, indicas*).⁵⁶⁹ Будући да је познато да Максим свакако није био у Риму, чак му је и суђење одржано у Равени, а не у Риму као што је Григорије захтевао, глагол „рећи“ се може протумачити или као писмено саопштење упућено од стране Максима папи, или усмено саопштење упућено од стране Максима папиним изасланицима који су га касније пренели папи. Прва могућност би била идентична оној која је већ потврђена (да је Максим слао своја писма папи). Она би подразумевала да је писмо писано службеним стилем, на латинском језику. Друга могућност, која би била исто вероватна, донекле је тежа за интерпретацију јер би она подразумевала посреднике о чијем језику и начину комуникације немамо никакве податке. Стога, чак и ако се овај податак са глаголом „рећи“ занемари и не узме као доказ постојања писма упућеног папи од стране Максима, сматрамо да је први горенаведени спомен Максимовог писма упућеног Григорију уједно и неспоран доказ о постојању барем једног таквог Максимовог дописа. Будући да на том првом месту папа не цитира Максимово писмо, већ само помиње да постоји, о његовој садржини, стилу или тону не може се судити. О томе да ли је Максим заиста саставио овакво писмо упућено папи, или је то пак учинио неки службеник у његово име, не може се знати. О Максимовој способности самосталног писања службених писама високог стила може се једино посредно закључивати на основу његове, чини се, неспорне способности читања папиних писама.

Осим Натала и Максима који су били епископи у Салони, са папом се, како се види из Григоријевих писама, дописивао и Сабинијан, епископ у Задру. Наиме, папа у писму у коме опомиње Сабинијана да се врати из манастира и настави да

⁵⁶⁸ *Ер.* X 15, 4.

⁵⁶⁹ *Ер.* VI 25, 13; *Ер.* VI 25, 24.

активно пружа отпор Максиму, једанпут помиње Сабинијаново писмо које је овај већ написао, а други пут помиње обавештење које Сабинијан папи треба да пошаље о развоју догађаја везаних за збаченог епидеурског епископа Флоренција. И овде се не може рећи да ли је писма упућена папи Сабинијан знао сâм да састави, или је то чинио неко други (нотар?), али, чини се да на прву могућност упућују Григоријеве речи у којима се не предвиђа никаква тешкоћа у слању будућег писма (о епископу Флоренцију) од стране епископа Сабинијана и у којима се Сабинијанова способност писања таквог писма не доводи у питање.

Из два Григоријева писма упућена архиђакону Хонорату види се да је и он слао писма како Григорију, тако и његовом претходнику папи Пелагију II. Иако се ни у његовом случају не може поуздано знати да ли је Хонорат сâм састављао та писма, или је то чинио неко други уместо њега, према њиховој садржини коју помиње Григорије, која је била веома лична (реч је о жалбама на непримерено понашање епископа Натала и јадиковању због угњетавања која од Натала трпи), сасвим је извесно да је Хонорат учествовао у њиховом писању. У сваком случају, судећи по писмима која папа њему шаље – без икаквих алузија о могућим тешкоћама у Хоноратовом разумевању његових порука – Хонорат је био у стању да сâм чита и разуме папина писма. Као и у претходним случајевима, из постојања ове способности може се посредно претпоставити и способност самосталног писања службених дописа.

О овом типу комуникације сведоче следећа места у Григоријевим писмима:

(О писмима Хонората и Натала у којима се међусобно оптужују)

Ep. I 10, 2-3: Ea quae nobis contra uos tu et episcopus tuus contraria direxistis scripta dolumus...

(О Наталовој честитци)

*Ep. I 20, 2-3: Scripta reuerentiae tuae, quae processioni nostrae gratias referebat...
accepimus.*

(О Хоноратовим жалбама на Натала упућеним папи Пелагију II)

Ep. II 19, 2-3: Honoratus, archidiaconus ecclesiae Salonitanae, a sancta memoriae decessore meo, missa supplicatione, poposceret ut...

(О Наталовом писму којим одговара на папине оптужбе)

Ep. II 44, 4: Sed dum uestra epistula ad priora scripta ratiocinando reuocat...

Ep. II 44, 6-7: In conuiuiorum etenim defensione uestra fraternitas Abrahae conuiuium memorat...

Ep. II 44, 10: Rursum narrat Isaac satiatum filio benedictionem dedisse.

Ep. II 44, 36-37: Conuiuia autem... recte uestra sanctitas in suis epistulis laudat.

Ep. II 44, 45-46: Quod ergo Pauli apostoli ad me testimonium posuistis, quo ait: Qui non manducat, manducantem non iudicet...

Ep. II 44, 61-62: Illud autem, frater dulcissime, quod tribulationibus pressum legere posse te abnegas...

Ep. II 44, 79: Valde uero in epistula uestra gauisus sum...

Ep. II 44, 103: Quod uero dicitis uestris temporibus debere seruari...

Ep. II 44, 114-116: De excommunicationis uero articulo... beatitudo uestra immerito queritur.

(О Максимовим речима намењеним за Григорија, о којима се не зна начин на који су упућене)

Ep. VI 25, 13: Nam quod ais ut illic personam dirigere debeamus...

Ep. VI 25, 24: Quod uero indicas serenissimos dominos... praecepisse...

(О Сабинијановим писмима, једном написаном, другом које се очекује)

Ep. VIII 11, 25: De causa uero qua nobis scripsistis ut debeamus... esse solliciti...

Ep. VIII 11, 35-36: Et ideo si quid de eius causa fraternitas uestra cognouit, nobis suis subtiliter epistulis innotescat.

(О Максимовом писму које је папа примио, али на које, због болести, није био у стању благовремено да одговори)

Ep. X 15, 1-4: Ad Romanam urbem ueniens communis filius presbyter Veteranus ita me podagrae doloribus debilem repperit, ut fraternitati tuae epistulis per me respondere nullatenus ualuissem.

Тип 3. „Народ слуша читање“

Ово је тип комуникације који Бањар назива вертикалном комуникацијом, тј. обраћање образованијих (виших) слојева оним необразованијим (нижим) слојевима друштва.⁵⁷⁰ Већина аутора примере овог типа сматра највреднијим за социолингвистичка истраживања позноантичког или раносредњовековног латинитета.⁵⁷¹ Наиме, уколико се анализом уочених и издвојених примера утврди да у датом тренутку нижи слојеви с лакоћом разумеју изговорен стилизовани латински текст, писан по правилима класичне граматике, тј. ако су у стању да слушањем приме поруку изречену на латинском језику који се по својој структури не разликује знатно од оног класичног, онда је закључак да је латински дијасистем у том тренутку још увек очуван, тј. да и виши и нижи слојеви користе исти језик – неспоран.

Као што је то случај са осталим текстовима, и у Григоријевој Збирци писама примери овог облика комуникације су малобројни. Бањар и Херман проналазе само два.⁵⁷² Међутим, чини се да у Григоријевим писмима која се тичу Далмације постоји још један такав пример. Његов схематски приказ је следећи:

Учесници			Врста комуникације			Ниво ком.	Смер ком.	
положај	град	пол						
папа	Рим	М	усмена	активна	говор	службена	О → О	
епископ					писање		О → Н	
ђакон	Салона	Ж	писмена	пасивна	слушање		неформална	Н → О
свешт.						Н → Н		
царски служб.	Задар							читање
„народ“								

⁵⁷⁰ Banniard 1992, 38-9. Видети стр. 32.

⁵⁷¹ Видети нпр. Херманов поступак у Негман 1996.

⁵⁷² *Ер.* XII 6, 45-51; I 42, 234-7. Видети стр. 32-3.

Наиме, у писму Ђакону Сабинијану, свом изасланику у Цариграду, Григорије се жали да је салонитански узурпатор Максим његово писмо јавно прочитао или поставио на јавном месту у Салони, а потом поцепао (и тако јавно показао презир према Светој столици). Иако Григорије није сигуран шта се догађало са његовим писмом пре него што је поцепано, тј. не зна да ли је оно у јавности било прочитано или само изложено, чини се да је у овој папиној реченици довољно података да се установи постојање поменутог трећег типа латинофоне комуникације.

Од значаја за утврђивање постојања овог типа су две тезе које се из ове реченице могу разумети: 1) папино писмо је (можда) у јавности прочитано, и 2) његово цепање је представљало отворено испољавање презира према папи.

Максим је дакле имао намеру да понизи папски ауторитет показујући свој нехај према папиним наређењима. Али, као што се види из обе алтернативе онога што се догађало са писмом пре него што је поцепано, Максим је његов садржај најпре желео да изложи јавности, знајући да само ако други буду упознати са оним што се у писму налази и ко га шаље, његов гест цепања може имати ефекта и заиста бити „понижавајући“ за папу. Упознавање јавности са карактеристикама датог писма је дакле била нужна фаза у Максимој демонстрацији сопствене моћи. Григорије није сигуран како се то догодило, али за нас је довољно да он обе алтернативе „стављања његовог писма на увид јавности“, тј. читање писма наглас или излагање писма на јавном месту за самостално читање, сматра подједнако вероватним и могућим. На основу тога може да се закључи да би и само слушање јавног читања папиног писма имало исти ефекат као и сопствено читање истог текста – упознало би окупљену публику са његовим садржајем.

Дакле, било да је јавно читање његовог писма остварено или не, Григорије тиме што га сматра могућим и погодним за испуњење Максимових циљева показује да су шири слојеви становништва (грађани Салоне) могли да само слушањем разумеју стилизован, реторски обликован и граматички исправан латински језик на којем је – сасвим сигурно – било написано писмо папе Григорија Великог.

Тип 4. „Епископ узвикује“

Потврде овог типа латинофоне комуникације су у изворима изузетно ретке. Оне се, у суштини, састоје од кратких делова управног говора с одређеним емоционалним набојем који се срећу у текстовима историографског карактера (нпр. слогани, повици или игра речи) и који се дословно бележе како би дочарали атмосферу у датој историјској ситуацији, или домишљатост појединих личности. Ови делићи језичке стварности нарочито су од значаја за проучавање особина вулгарног латинитета (његових фонетских, морфолошких, синтаксичких и лексичких особина).

Често навођени пример оваквог типа комуникације је Јустинијанов одговор упућен персијском краљу који преноси аутор такозване Фредегарове хронике састављене у другој половини 7. века. Наиме, у описаном дијалогу Јустинијан од ухваћеног и везаног персијског краља тражи да му овај врати отете градове и области. Пошто му персијски краљ храбро одговара „Нећу да ти их дам“, Јустинијан само кратко узвраћа *Daras!* „Даћеш!“.⁵⁷³ Из даљег текста хронике види се да је њен састављач овај Јустинијанов одговор навео дословно, онако како је заиста гласио, да би објаснио етимологију имена града Дараса.⁵⁷⁴ Без обзира на ову Фредегарову намеру и историографску вредност целог извештаја, значај навођења датог облика у лингвистичком смислу је велики.⁵⁷⁵ Наиме, то је први потврђени облик романског футура настао сажимањем перифрастичне конструкције која се састоји од инфинитива и презента глагола *habere* (*daras = dare habes*).⁵⁷⁶

⁵⁷³ *“Oppraesso rege Persarum, cum vinctum tenerit, in cathedram quasi honorifice sedere iussit, quaerens ei civitatis et provincias rei publice restituendas; factisque, pactionis vinculum firmarit. Et ille respondebat: ‘Non dabo’. Iustinianus dicebat: ‘Daras’.”* Fred. Chron. II 62 p. 85, 29-32.

⁵⁷⁴ *“Ob hoc loco illo, ubi haec acta sunt, civetas nomen Daras fundata est iusso Iustiniano, quae usque hodiernum diem hoc nomen nuncopatur.”* Idem, 32-34.

⁵⁷⁵ Треба напоменути да с лингвистичке тачке гледишта није релевантно да ли је овај облик стварно Јустинијан изрекао или не. С лингвистичке тачке гледишта довољно је да је аутор датог дела у другој половини 7. века овај облик сматрао могућим и у (сопственом) говору уобичајеним.

⁵⁷⁶ Herman 1990a, 159 n. 4.

Међутим, уколико се слични цитати посматрају с комуниколошког гледишта, важно је само на ком језику је таква комуникација започета и то да ли је она успешно реализована, тј. да ли су изречени повик или игра речи схваћени од стране слушаца.⁵⁷⁷ У Збирци писама папе Григорија Великог среће се само један пример овог типа латинофоне комуникације. Његов схематски приказ је следећи:

Учесници			Врста комуникације			Ниво ком.	Смер ком.
положај	град	пол					
папа	Рим	М	усмена	активна	говор	службена	О → О
епископ					писање		О → Н
ђакон	Салона	Ж	писмена	пасивна	слушање		Н → О
свешт.						неформална	Н → Н
царски служб.	Равена				читање		
„народ“							

Он је садржан у речима покајања које узвикује салонитански епископ Максим, падајући ничице на земљу у Равени, у присуству равенског архиепископа Маринијана: „Рессаui Deo et beatissimo рарае Gregorio“ / „Грешан сам пред Богом и пресветим папом Григоријем!“.⁵⁷⁸ Судаћи према садржини документа у коме су сачуване – реч је о једном од десет апендикса Григоријеве збирке, некој врсти записника са суђења Максиму – оне су наведене ради што вернијег приказа одиграних догађаја. Међутим, за разлику од Фредегара, коме је важна и фонетска транскрипција Јустинијановог одговора, а не само његово значење преведено на класичан латински, за онога ко је састављао овај досје – који дела на неки начин као „судски записничар“ – фонетска транскрипција је ирелеватна и једино је

⁵⁷⁷ Упоредити Нerman 1990а, 158-9.

⁵⁷⁸ App. V, 7-8.

смисао Максимових речи оно што је значајно (оно је доказ Максимовог приклањања папској вољи). Међутим, мањак фонетске транскрипције, као што је речено, у истраживању облика комуникације није недостатак, односно није од важности. Довољан је податак да су „извесне речи извесног значења“ изговорене од стране салонитанског епископа у присуству латинофоног равенског епископа. У комуниколошком смилу дакле важно је једино на ком језику је овај узвик учињен и да ли је схваћен од стране присутних.

Чињеница да је сачуван у латинском тексту свакако не говори о томе да је језик на коме је тај узвик учињен био латински. Могуће је да се ради о „судском преводу“ Максимових речи начињеном за потребе записника који нужно мора бити на латинском. Међутим, чини се да тврдњу да је Максим ипак узвикнуо на латинском, а не на неком другом језику подупиру две ствари: 1) у датом тексту нема никаквог спомена другог језика којим Максим говори (нпр. *lingua sua* или *sermone suo* *dicens* 2) Максимов узвик је схваћен од стране присутног (латинофоног) равенског архиепископа будући да је његово значење пренето папи и унето у записник.

Исто се може рећи и за друго место у датом апендиксу где се помиње да Максим говори (*iuravit se*) а где се његове речи преносе у неуправном говору – 1) не помиње се други језик; 2) његов исказ је схваћен од стране присутних латинофона (архиепископа Маринијана, егзарха Калиника и папског картуларија Касторија) и пренет папи.

Дакле, из горенаведеног може да се тврди да је Максим заиста узвикнуо на латинском и да су га присутни разумели. Овај став, с једне стране може да значи да је салонитански епископ владао званичним језиком као и други, у том тренутку присутни, црквени и цивилни великодостојници и да је то био латински, међутим, с друге стране, не пружа потврду да је то био Максимов матерњи језик или језик којим је он говорио у Салони са својим суграђанима.

Једина чињеница која овој идеји – да је Максимов матерњи језик био латински – иде донекле у прилог је наводна спонтаност дате ситуације. Опет, имајући у виду Максимову препреденост, могуће је да је и дата спонтаност

фингирана, те да је Максим говорио не само оно што се од њега очекивало, већ и на језику који се од њега очекивао.

Зато, овај тип комуникације може да се опише на следећи начин: Максим је умео да говори на латинском тако да га други званичници разумеју. О томе да ли је то био његов матерњи језик или језик којим је говорио у Салони ништа се не може тврдити.

О овом типу комуникације сведочи следеће место у Григоријевој Збирци писама:

App. V, 3-14: Post haec... egressus de Dalmatias uenit in ciuitate Rauennate ad beatissimum Marinianum archiepiscopum et iactauit se tensus intra ciuitatem in media silice clamans et dicens: „Peccaui Deo et beatissimo papae Gregorio“. [...] Tunc duxit eos ad sanctum corpus beati Apollinaris et iurauit se de omnia quae aduersus eum dicta de mulieribus uel escismate simoniaci fuerant mixtum se non esse.

Закључак

Закључак, попут самог рада, може да се подели на два дела. Један се тиче лингвистичког аспекта, а други социолошког или комуниколошког аспекта латинског језика који се користио у Далмацији крајем 6. века.

Што се тиче првог аспекта, на основу анализе епиграфске грађе из овог периода и ове области у ширем смислу, а у ужем на основу анализе епитафа свештеника Јована датираног у 599. или 603. годину пронађеног у Салони (CIL III 9527), потврђене су већ постојеће теорије које гласе: да се особине говорног језика у Далмацији нису разликовале од особина (вулгарног) латинског језика за који се претпоставља да је, уз мање разлике, био употреби у свим латинофоним областима. Примећено је протороманско стапање вокала блиских по месту артикулације, како у веларној, тако и у палаталној серији вокала, као и проторомански губитак средњег рода именица и његов прелазак у мушки род.

С друге стране, примећена је и солидна очуваност класичне латинске синтаксе под чим се подразумева употреба конструкције апсолутног аблатива, као и употреба падежа без предлога у различитим синтаксичким (класичним) функцијама.

Што се пак тиче социолошког или комуниколошког аспекта језика који се користио у Далмацији крајем 6. века, на основу прегледа писама папе Григорија Великог (590-604) сачуваних у његовој Збирци писама која броји 14 књига – свака књига одговара једној години његовог понтификата – утврђено је постојање четири типа латинофоне комуникације, односно закључено је да су:

1. виша свештена лица у Далмацији била способна да читају текст који је написан на латинском језику високим реторским стилем,
2. виша свештена лица у Далмацији била способна да самостално састављају текстове на латинском језику написане високим реторским стилем,
3. грађани главног града Далмације (Салоне) били способни да само слушајући разумеју текст написан на латинском језику високим реторским стилем,

4. виша свештена лица била латинофони, тј. да су били способни да остваре успешну усмену комуникацију на латинском језику са другим латинофоним особама.

Ове две групе закључака, настале на основу различите методологије и усмерене на две различите сазнајне сфере, спаја (сретна) околност да могу са сигурношћу да се пренесу на једну исту личност. Наиме, проконзул Марцелин помиње се, с једне стране, на епиграфском споменику, као син свештеника Јована, а с друге стране у Збирци писама папе Григорија Великог, као један од папиних кореспондената (*Ep.* IX 159 и друга).

Прва група закључака, чини се, може да се пренесе на проконзула Марцелина јер, иако он сам није писац епитафа, ипак је члан породице која је језик датих надгробних стихова – самим тим што се није постарала да унесе измене и исправи вулгарне „грешке“ – сматрала коректним и истоветним како са сопственим језиком, тако и са језиком локалне заједнице.

Друга група закључака, чини се, може да се пренесе на проконзула Марцелина јер, иако он сам није свештено лице, ипак је члан породице свештеног лица, али што је још важније, сâм је на високом државном положају – те се по свом социјалном статусу, као и по свом социјалном окружењу, не разликује од високих свештених лица.

Крајњи резултат нашег рада и овог истраживања је следећи: са сигурношћу може се рећи да је у Далмацији крајем 6. века постојала барем једна особа (проконзул Марцелин) која је – иако је у свом микроокружењу говорила латинским језиком прожетим вулгарним цртама (углавном фонетским и морфолошким) – истовремено била у стању, кад су прилике то захтевале, не само да слуша и чита текстове писане високим реторским стилем „на који био и Цицерон био поносан“, већ највероватније и сама да их пише.

Списак извора и литературе

- Adamik, B. *A study on the dialectology of Vulgar Latin vocalic mergers: the interaction between confusion of vowel quality, syncope and accent*, у зборнику Leal 2017 (у штампи), 12-23.
- Adamik, B. *In Search of the Regional Diversification of Latin: Changes of the Declension System According to the Inscriptions*, у зборнику Molinelli 2014, 641-661.
- Adamik, B. *In Search of the Regional Diversification of Latin: Some Methodological Considerations in Employing the Inscriptional Evidence*, у зборнику *Latin vulgaire - latin tardif IX. Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif* (Lyon, 6 - 9 septembre 2009), (yp.) Fr. Biville, и др., Lyon 2012, 123-139.
- Adamik, B. *On the Vulgar Latin merger of /b/ and /w/ and its correlation with the loss of intervocalic /w/ Dialectological evidence from inscriptions*, *Pallas* 103 (2017), 25-36.
- Adams, J. N. *The Regional Diversification of Latin 200 BC – 600 AD*, Cambridge 2007.
- AE = *Année épigraphique*, Paris 1888 —.
- Altaner, B. *Paganus: Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 58 (1939), 130-41.
- Baldi, P. – Cuzzolin, P. (yp.) *New Perspectives on Historical Latin Syntax*, том 2 / *Constituent Syntax: Adverbial Phrases, Adverbs, Mood, Tense*, Berlin 2010.
- Banniard, M. *Délimitation temporelle entre le latin et les langues romanes*, у приручнику Ernst 2003, чланак бр. 51, 544-55.
- Banniard, M. *Viva Voce Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*, Paris 1992.
- Barada, M. *Tabella plumbea Traguriensis*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 16/1 (1935), 11-18.
- Barbarino, J. L. *The Evolution of the Latin /b/-/u/ Merger: A Quantitative and Comparative Analysis of the B-V Alternation in Latin Inscriptions* [University of North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, 182], Chapel Hill 1978.
- Bartoli 1906a = Bartoli, M. G. *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania II*, Wien 1906.
- Bartoli, M. G. *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania I*, Wien 1906.
- Bartoli, M. G. *Il Dalmatico. Resti di un'antica lingua romanza parlata da Veglia a Ragusa e sua collocazione nella Romania appenninobalcanica* [прев. и прир. A. Duro], Roma 2000.
- Basić, I. *CIL III 9551 i njegovi tumači*, *Tusculum* 1 (2008), 81-108.
- Basić, I. *Pristupna razmatranja uz popise biskupâ Zapadnoga Ilirika u aktima crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine*, *Tusculum* 2 (2009), 59-69.
- Basić, I. *Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku*, у Jakus 2015, 427-62.
- Batthyány, I. *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium I*, Alba Carolina 1785.
- Bauer, B. *Forerunners of Romance -mente adverbs in Latin prose and poetry*, in Dickey 2010, 339-353.

- Becker, L. *La protohistoire médiévale des langues romanes*, у приручнику Klump 2014, 261-86.
- Bickel, E. *Pagani: Kaiseranbeter in den Laren-Kapellen der pagi urbani im Rom Neros und des Apostels Petrus*, Rheinisches Museum für Philologie 97/1 (1954), 1-47.
- Blackburn, B. и Holford-Strevens, L. *The Oxford companion to the year*, Oxford 1999.
- Bonnet, M. *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris 1890.
- Brandt, M. *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980.
- Brown, K. (yp.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2. изд., 4. том, 2006 Oxford.
- Bruun, C. – Edmondson, J. (yp.) *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford UP 2015.
- Budak, N. *Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior: a contribution to the debate about the relation of the two texts* / Mirna Willer – Marijana Tomić (yp.), Summer School in the Study of Historical Manuscripts. Zadar 2013, 101-31.
- Bulić, Don F. *Po ruševinama stare Salone*, (yp.) E. Marin и I. Britvić, Split 1986.
- Bulić, F. *Izabrani spisi*, (yp.) N. Cambi, Split 1984.
- Bulić-Bervaldi 1912 = Bulić, F. и Bervaldi, J. *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1912.
- Bury, J. B. *The treatise De administrando imperio*, Byzantinische Zeitschrift 15 (1906), 517-77.
- C. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (Ve-VIe siècles)*, у зборнику Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982), Rome 1984, 21-62.
- Cabrol F., Leclercq, H., *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie I/2*, Paris 1907, 1803.
- Carnoy, A. *Le latin d'Espagne d'après les inscription*, Bruxelles 1906.
- CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 – (в. cil.bbaw.de).
- CIL III = Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873/ Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski, *Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum supplementum*, Berolini 1902.
- CILA = *Corpus de inscripciones latinas de Andalucía*, Sevilla 1989- .
- Clackson, J. (yp.), *A Companion to the Latin language*, Oxford 2011.
- CLE = *Carmina Latina Epigraphica*, изд. F. Buehler Lipsiae, књ. 1: 1895/1930, књ. 2: 1897, књ. 3: *Supplementum* изд. Lommatszsch, књ. 3 1926.
- Corbett 2006 = Corbett, G. *Grammatical Gender*, у енциклопедији Brown 2006, 749-756.
- Corssen, W. *Kritische Beiträge zur lateinischen Formenlehre*, Leipzig 1863.
- Coseriu, E. *Le latin vulgaire et le type linguistique roman*, у зборнику Herman 1987, 53-64.
- Dahmen и др. (yp.), *Latein und Romanisch. Romanistisches Kolloquium I*, Tübingen 1987.
- DAI I-II= Moravcsik, Gy. *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio I-II*, енглески превод R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington D. C. 1967.
- de Dardel, R. *Roman commun – protoroman*, у лексикону Holtus 1996, чланак бр. 98, 90-100.
- De Rossi, G. B. *In nom̄ dn̄i iesu cri(s)*, у Ljubić 1870, 151-153.
- De Rossi, G. B. *Traù in Dalmazia - Scoperta di una lamina di piombo, sulla quale è scritto un esorcismo cristiano*, Bullettino di archeologia cristiana 2 (1871), 38-40.

- de Vogüé A. (изд.), Grégoire le Grand, *Dialogues*, Paris 1978.
- Detflesen, D. *In nomine domini Jesu*, у Ljubić 1870, 148-150.
- dfx – A. Kropp, *defixiones: Ein aktuelles Corpus lateinischer Fluchtafeln*, Speyer 2008.
- Dickey, E. и Chahoud, A (yp.), *Colloquial and Literary Latin*, Cambridge UP 2010.
- Diehl, Ch. *Études sur l'administration byzantine*, Paris 1888.
- Diehl, E. *De m finali epigraphica*, Lipsiae 1899.
- Doria, M. *Dalmatico*, у лексикону LRL III, 522-36.
- Dukić, J. *Klerici u Saloni*, Tusculum 4 (2011), 123-36.
- Dukić, J. и др. (yp.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008.
- Dzino, D. *Becoming Slav, becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden-Boston 2010.
- Elcock, W. D. *The Romance Languages*, London 1960.
- Ellicott = Ellicott, Ch. J. *A Bible Commentary for English Readers*, London 1905, (<http://biblehub.com>).
- Ernst, G. и др. (yp.), *Romanische Sprachgeschichte: ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen*, Bd. 1 (= HSK 23.1), Berlin и др. 2003.
- Ettmayer, K. *Zur Kenntnis des Altlatinischen*, Zeitschrift für romanische Philologie 39 (1919), 1- 17.
- Ewald-Hartmann 1891 = *Gregorii I papae Registrum epistolarum. Libri I-VII*, (yp.) P. Ewald и L. Hartmann у MGH, Epistolae 2, Berolini 1891.
- Farlati, D. *Illyrici sacri tomus secundus*, Venetiis 1753.
- Ферлуга, Ј. *Византиска управа у Далмацију*, Београд 1957.
- Forcellini, E. *Totius Latinitatis Lexicon*, Patavii 1805-1816.
- Fred. Chron. = *Chronicorum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV. cum Continuationibus*, (yp.) B. Krusch у MGH, Scriptores rerum Merovingicarum 2, Hannoverae 1888, 1-210.
- Gaeng, P. A. *A Study of Nominal Inflections in Latin Inscriptions: A Morpho-syntactic Analysis*, Chapel Hill 1977.
- Gaeng, P. A. *An Inquiry into Local Variations in Vulgar Latin, as Reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions* [University of North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, 77], Chapel Hill 1968.
- Galdi, G. B. *Grammatica delle iscrizioni latine dell'impero (province orientali) Morfosintassi nominale*, Roma 2004.
- Giusti, E. *Dithyrambic Iambics Epode 9 and its General(s') Confusion* in: Horace's Epodes Context, Intertext, and Reception, (yp.) P. Bather и C. Stocks, Oxford 2016, 131-151.
- Goldstein, I. *Bizant na Jadranu – od Justinijana I do Bazilija I*, Zagreb 1992.
- Gračanin, H. *The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems* in: AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe a.C. au VIIIe s. p.C., Bordeaux 2015, 67-97.
- Gratwick, A. S. *Latinitas Britannica: was British Latin archaic?*, у збирци Latin and the Vernacular Languages in Early Medieval Britain, (yp.) N. Brooks, Leicester 1982, 1-79.
- Greenough, J. B. и др (yp.), *Allen and Greenough's New Latin Grammar*, Boston 1903.
- Gunjača, S. *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. I. Izvori (Analiza i kritika)*, Zagreb 1973.

- Gunjača, S. *Historia Salonitana maior*, Rad JAZU 283, Zagreb 1951.
- Handley, M. A. *Hard evidence for late-antique Salona*, Journal of Roman Archaeology 27 (2014), 955-960.
- Harnack, A. *Militia Christi*, Tübingen 1905.
- Hartmann 1899 = *Gregorii I papae Registrum epistolarum. Libri VIII-XIV*, ed. L. Hartmann, y MGH, Epistolae 2, Berolini 1899.
- HEp = *Hispania Epigraphica*, Madrid 1989- .
- HEpOl = *Hispania Epigraphica Online* (<http://eda-bea.es/>).
- Herman 1961 = Herman, J. *Posit (= Posuit) et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes Essai de géographie linguistique*, y збирци Herman 1990, 94-104 (првобитно у Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 9 (1961), 321-31).
- Herman 1965 = Herman, J. *Le datif possessif dans la latinité balkanique*, цитирано према збирци Herman 1990, 315-20 (првобитно у Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani, București 1965, 375-78).
- Herman 1965a = J. Herman, *Aspects de la différenciation territorial du latine sous l'Empire*, цитирано према збирци Herman 1990, 10-27 (првобитно у Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 60 (1965), св. 1: 53-70).
- Herman 1968 = Herman, J. *Latinitas Pannonica. Vue d'ensemble des caractéristiques de la latinité pannonienne: un essai*, цитирано према збирци Herman 1990, 105-19 (првобитно на мађарском Latinitas Pannonica. Kisértlet a pannôniai feliratok latinságának jellemzésére, Filológiai Közlemények 14 (1968), 364-76.)
- Herman 1968a = Herman, J. *Statistique et diachronie: essai sur l'évolution du vocalisme dans la latinité tardive*, цитирано према збирци Herman 1990, 196-203 (првобитно у Word 24 (1968), 242-251).
- Herman 1971 = J. Herman, *Essai sur la latinité du littoral adriatique à l'époque de l'Empire*, цитирано према збирци Herman 1990, 121-46 (првобитно у Sprache und Geschichte. Festschrift für Harri Meier zum 65. Geburtstag, München 1971, 199-226).
- Herman 1978 = J. Herman, *Du latin épigraphique au latin provincial. Essai de sociologie linguistique sur la langue des inscriptions*, цитирано према збирци Herman 1990, 35-49 (првобитно у Étrennes de septantaine: Travaux de linguistique et de grammaire comparée offerts à Michel Lejeune, Paris 1978, 99-114).
- Herman 1983 = J. Herman, *Le latin dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Problèmes et perspectives de la recherche*, цитирано према збирци Herman 1990, 164-182 (првобитно у ANRW II.29.2, 1089-1106).
- Herman 1985 = *La différenciation territoriale du latin et la formation des langues romanes*, цитирано према збирци Herman 1990, 62-92 (првобитно у Actes du 17e congrès international de linguistique et philologie romanes (Aix-en-Provence), II, 1985, 15-62).
- Herman 1987 = J. Herman (yp.), *Latin vulgaire - latin tardif. Actes du 1er Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2—5 septembre 1985)*, Tübingen 1987.
- Herman 1988 = J. Herman, *La situation linguistique en Italie au VIe siècle*, цитирано према збирци Herman 2006, 147-157 (првобитно у Revue de Linguistique Romane 52 (1988), 55-67).

- Herman 1990 = J. Herman, *Du latin aux langues romanes I. Etudes de linguistique historique*, Tübingen 1990.
- Herman 1990a = J. Herman, *Sur un exemple de la langue parlée à Rome au VIe siècle*, цитирано према збирци Herman 2006, 157-168 (првобитно у *Latin vulgaire – latin tardif II*, Tübingen 1990, 145-157).
- Herman 1992 = Herman, *La transition du latin aux langues romanes. Quelques problèmes de la recherche*, цитирано према збирци Herman 2006, 183-194 (првобитно *Lalies* 11 (1992), 161-171).
- Herman 1996 = J. Herman, *Les variétés du latin*, у лексикону Holtus 1996, чланак бр. 95, 44-61.
- Herman 2000 = J. Herman, *Differenze territoriali nel latino parlato dell'Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare*. In: Herman, József / Marinetti, Anna / Mondin, Luca (eds.), *La preistoria dell'Italiano. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia 11-13 giugno 1998*, Tübingen 2000, 123-135.
- Herman 2000a = J. Herman, *Vulgar Latin*, translated by R. Wright, University Park, Pennsylvania 2000 (прво издање: *Le latin vulgaire*, Paris 1967).
- Herman 2006 = J. Herman, *Du latin aux langues romanes II. Nouvelles études de linguistique historique*, Tübingen 2006.
- Hier. *Epist.* = Hieronymus, *Epistolae Secundum Ordinem Temporum Distributae*, *Patrologia Latina*, (изд.) J. P. Migne, том 22, Parisiis 1845.
- Hier. *In Hiez.* = Hieronymus, *Commentariorum In Ezechielem Prophetam Libri Quatuordecim*, *Patrologia Latina*, (изд.) J. P. Migne, том 25, Parisiis 1884.
- Hist. Sal.* = *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika* = *Historia Salonitana: historia salonitanorum atque spalatinorum pontificum* / Toma Arhiđakon, (прип.) O. Perić, Split 2003.
- Hockett, Ch. F. *A Course in Modern Linguistics*, New Delhi 1958.
- Holtus, G., Metzeltin, M. и Schmitt C. (уп.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik II, 1*, Tübingen 1996.
- ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, 4 књиге, Berlin 1925-1967.
- Iliescu 1964 = Iliescu, M. – Macarie L., *Aspects de l'évolution syntaxique du génitif et du datif en latin tardif*, *Revue roumaine de linguistique*, 9/4 (1964), 437-444.
- Iliescu M. – Marxgut W. (уп.), *Latin vulgaire - latin tardif III, Actes du IIIème Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Innsbruck, 2-5 septembre 1991)*, Tübingen 1992.
- ILJug = A. и J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana 1963; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), 1978; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), 1986.
- Ivanišević, M., *Salonitanski biskupi*, *Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 86 (1994), 223-252.
- Jakus Nikolić, Z. (уп.), *Nova zraka u europskom svjetlu Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Zagreb 2015.
- Kapitanović, V. (уп.) *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 14. prosinca 2012. u Unešiću*, Split 2013.

- Kapitanović, V. *Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenoga doba*, у зборнику Kapitanović 2013, 309-350.
- Karlssohn, K. E. *Syntax and affixation: the evolution of "mente" in Latin and Romance* (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, св. 182), Tübingen 1981.
- Katičić, R. *Litterarum studia*, Zagreb 1998.
- Keil, C. F. – Delitzsch, F. *Biblical Commentary on the Old Testament*, 2. том, Edinburgh 1864.
- Keil, C. F. – Delitzsch, F. *Biblical Commentary on the Old Testament*, 4. том, Edinburgh 1869.
- Keil, C. F. *Books of the Chronicles* (у серији Keil C. F. и Delitzsch F., *Biblical Commentary on the Old Testament*), Edinburgh 1872.
- Клаић, Н. *Historia Salonitana maior*, Београд 1967.
- Klump, A. – Kramer J. – Willems A. (ур.), *Manuel des langues romanes*, Berlin 2014.
- Коваћес, А. *Zašto Skokovi etimološki susreti*, Folia onomastica Croatica 3 (1994), 7-16.
- Kramer, J. *La Romania submersa (îles britanniques, sud-est de l'Europe, Afrique)*, у приручнику Klump 2014, 245-260.
- Kramer, J. *Seile, Zöpfe, belegte und unbelegte Etyma: Lehren aus der Wortgeschichte von trichia*, у зборнику Iliescu 1992, 203-12.
- Kroll, W. *Das afrikanische Latein*, Rheinisches Museum für Philologie 52 (1897), 569-590.
- Kukuljević Sakcinski, I. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb 1874.
- Кунчер, Д. *Профил далматинског епископа у 6. веку*, Историјски часопис 60 (2011), 13-24.
- Kunčer, D. *Tabella plumbea Traguriensis – an example of rural magic from Dalmatia?*, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 57 (2017), 83-97.
- Leal, A. G. (ур.), *Latin vulgaire Latin tardif XI. Actes du XIème colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Oviedo, 1-5 septembre 2014)*, Oviedo 2017 (у штампии).
- Ligorio, O. *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru 2014.
- Lingenthal, K. E. Z. von (ур.), *Imp. Iustiniani pp.a. Novellae quae vocantur sive Constitutiones quae extra Codicem supersunt, ordine chronologico digestae*, 1. том, Lipsiae 1881.
- Ljubić, S. *Dometa k izjasnjenju trogirske olovne ploče*, Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu 1 (1870), 228-230.
- Ljubić, S. *O jednom spomeniku rimsko-kršćanske dobe*, Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu 1 (1870), 147-153.
- LLDB = *Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age*, <http://lldb.elte.hu>.
- Löfstedt E. *Late Latin*, Oslo 1959.
- Löfstedt, B. *Bemerkungen zum Adverb im Lateinischen*, Indogermanische Forschungen 72 (1967) 79-109.
- Löfstedt, B. *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, Stockholm и др. 1961.
- LRL III = *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, том 3 / *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart: Rumänisch, Dalmatisch*, Tübingen 1989.

- Lynch, J. H., *The medieval church : a brief history*, London 1992.
- MacMullen, R. *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, *The American Journal of Philology*, 103/3 (1982), 233-246.
- Maiden 2011a = Maiden, M., *Morphological persistence*, у приручнику Maiden 2011, 155-215.
- Maiden, M. и др. (уп.), *The Cambridge history of the Romance languages*: v. 1. Structures, New York 2011.
- Margetić 1997a = L. Margetić, *Marcellinus scolasticus i proconsul Dalmatiae*, *Historijski zbornik* 50 (1997), 1-8.
- Margetić, L. *Dalmacija u drugoj polovici VI st. i Justinijan*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 47/3 (1997), 206-215.
- Marin, E. (уп.) *Salona Christiana*, Split 1994.
- Marini, G. *I papiri diplomatici*, Roma 1805.
- Markus R. A., *Gregory the Great and his World*, Cambridge 1999.
- Martyn J. R.C. (уп.), *The letters of Gregory the Great*, Toronto 2004.
- Mastrocinque, A. *Magia agraria nell'impero cristiano*, *Mediterraneo antico* VII/2 (2004), 795-836.
- Matasović, R. *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskog jezika*, Zagreb 2010.
- Matijević Sokol, M. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo : rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- Matijević, I. *Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (VAPD)* 104 (2011), 181-207.
- McCartney, E. S. *Forerunners of the Romance Adverbial Suffix*, *Classical Philology* 15/3 (1920), 213-229.
- Menge, H. *Lehrbuch der lateinischen Syntax und Semantik*, прерадили Т. Burkard и М. Schauer, Darmstadt 2009.
- MGH = *Monumenta Germaniae Historica*
- Mihăescu, H. *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, București 1978 (прво издање Mihăescu, H. *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București 1960).
- Molinelli, P. – Cuzzolin P. – Fedriani, C. (уп.), *Latin vulgaire - Latin tardif X. Actes du Xe colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Bergame, 5-9 septembre 2012)*, Bergame 2014.
- Mul. Chir. = *Claudii Hermeri Mulomedicina Chironis*, изд. E. Oder, Lipsiae 1901.
- Muljačić, Ž. *Das Dalmatische – Studien zu einer untergegangenen Sprache*, Köln 2000.
- Muljačić, Ž. *Petar Skok – lingvist*, *Folia onomastica Croatica* 4 (1995) 7–17.
- Muljačić, Ž. *Prilog bibliografiji radova akademika Petra Skoka*, *Зборник за филологију и лингвистику* 12 (1969) 262-66.
- Müller, B. *Das Lateinische und das Latein der etymologischen Wörterbücher der romanischen Sprachen*, у зборнику Dahmen 1987, 311-22.
- N. N., *Petar Skok*, *Ljetopis JAZU za godine 1946-1948* 54 (1949), 193-213.
- Недељковић, В. *Мезијски споменици латинске надгробне поезије*, докторска дисертација, Универзитет у Београду 2003.
- Недељковић, В. *Нацрт класичног латинског вокализма и прозодије*, Нови Сад 2008.
- Недељковић, В. *Увод у проучавање вулгарног латинитета*, Београд 2012.

- Nedeljković, V. *Castles made of sand? Balkan Latin from Petar Skok to J.N. Adams*, in: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)*, Oxford 2015, 323-28.
- Norberg, D. „*Qui a composé les lettres de saint Grégoire le Grand?*“, *Studi Medievali* 1 (1980), 1-17.
- Norberg, D., *In registrum Gregorii Magni studia critica I*, Upsaliae 1937.
- Norberg, D., *In registrum Gregorii Magni studia critica II*, Upsaliae 1939.
- Omeltchenko, S.W., *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North Africa, Britain, Dalmatia, and the Balkans* [University of North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures, 180], Chapel Hill 1977.
- Perić, O. – Matijević Sokol, M. – Katičić, R. (yp.), *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana – Povijest salonitanskih i splitskih prvosveštenika*, Split 2003.
- Pirson, J. *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles 1901.
- Polinsky, M. – Van Everbroeck, E. *Development of Gender Classifications: Modeling the Historical Change from Latin to French*, *Language* 79, бр. 2 (2003), 356-390.
- Procop. *De Aedificiis* = Procopius, *De Aedificiis libri VI*, (yp.) J. Haury, Lipsiae 1964.
- Поповић, В. *Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е.*, у збирци *Sirmium – град царева и мученика* (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума), Сремска Митровица 2003, 239-258.
- Prozorov, V. *Salonitanski crkveni sabori iz šestog stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104 (2011), 309-37.
- Pulgram, E. *The Role of Redundancies in the History of Latin-Romance Morphology*, у зборнику Herman 1987, 189-98.
- Rački, F. *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, Zagreb 1894.
- Recchia 1996 = V. Recchia, *Opere di Gregorio Magno V/1: Lettere (I-III)*, Roma 1996.
- Recchia 1996a = V. Recchia, *Opere di Gregorio Magno V/1: Lettere (IV-VII)*, Roma 1996.
- Recchia, V., *Opere di Gregorio Magno V/1: Lettere (VIII-X)*, Roma 1998.
- Recchia, V., *Opere di Gregorio Magno V/1: Lettere (XI-XIV)*, Roma 1999.
- Registrum = *S. Gregorii Magni opera. Registrum epistularum: I, Libri I – VII; II, Libri VIII-XIV, Appendix*, (yp.) D. Norberg, Tvornholmi 1982.
- Rendić-Miočević, D. *Carmina epigraphica*, Split 1987.
- Ricca, D. *Adverbs*, у лексикону Baldi 2010, 109-191.
- RLM = *Rhetores Latini minores*, (yp.) C. Halm, Lipsiae 1863.
- Salona IV = *Salona IV Inscriptions de Salone chrétienne IVe - VIIe siècles*, (yp.) E. Marin, Rome – Split 2010.
- Schulze, C. *Medizin und Christentum in Spätantike und frühem Mittelalter Christliche Ärzte und ihr Wirken*, Tübingen 2005.
- Seidl, C. *Der Beitrag der Wortbildung zum Ansatz ausschließlich vulgärlateinischer Rekonstrukte*, у зборнику Iliescu 1992, 307-325.
- Septuaginta = *Septuaginta*, A. Rahlfs, (изд.); *Editio altera*/исправљено издање R. Hanhart, German Bible Society, 2006.
- Skok 1937 = Skok, P., *De l'importance des listes toponomastiques de Procope pour la connaissance de la latinite balkanique*, *Revue internationale des etudes balkaniques* 3 (1937), 47-58.

- Skok, P. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1915.
- Skok, P. *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Старинар 3. серија књ. 1. (за 1922), Београд 1923, 121-44.
- Skok, P. *Zum Balkanlatein I*, Zeitschrift für romanische Philologie 46 (1926), 385-410.
- Skok, P. *Zum Balkanlatein II*, Zeitschrift für romanische Philologie 48 (1928), 398-413.
- Skok, P. *Zum Balkanlatein III*, Zeitschrift für romanische Philologie 50 (1930), 484-532.
- Skok, P. *Zum Balkanlatein IV*, Zeitschrift für romanische Philologie 54 (1934), 175-215 и 424-499.
- Stefanelli, A. *Die lateinische Basis der romanischen Sprachen*, у приручнику Ernst 2003, чланак бр. 50, 530-44.
- Šišić, F. *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914.
- Škegro 2008 = A. Škegro, *Kontroverzni biskup Malho i tkz. delminijska biskupija*, Archaeologia Adriatica 11 (2008), 519-527.
- Škegro 2008a = A. Škegro, *Kriza grada Salone i Salonitanske crkve u doba nad/biskupâ Natala i Maksima*, у зборнику Dukić 2008, 299-315.
- Škegro, A. *Patrimony of St. Peter in Dalmatia*, Povijesni prilozi 21 (2001), 9-28.
- Škegro, A. *Tobožnja delminijska biskupija*, Opuscula archaeologica 31 (2007) [2008], 283-302.
- Шпехар, П. *Касноантичка и рановизантијска утврђења у Босни и Херцеговини (залеђе провинције Далмација)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 5, Београд 2008, 17-48.
- Tekavčić, P. *Uvod u vulgarni latinitet*, Zagreb 1970.
- Th. Archidiaconi *Historia* = *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, History of the bishops of Salona and Split / Archdeacon Thomas of Split, (ур.) O. Perić, (прев.) D. Karbić, M. Matijević Sokol и J. R. Sweeney, Budapest 2006.
- Tjäder, J.-O. *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus dem Zeit 445-700*, књ. 1: Papyri 1-28, Lund 1955; књ. 2: Papyri 29-59, 1982; књ. 3: Tafeln, 1954.
- TLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, Berlin 2009-.
- Ursini, F. *La Romània submersa nell'area adriatica orientale*, у приручнику Ernst 2003, чланак бр. 63, 683-94.
- Vuletić, N. *Il dalmatico di Muljačić: note sull'evoluzione di un modello complesso di storia linguistica*, Studi Italiani di Linguistica Teorica e Applicata 44/1 (2015), 143-154.
- Vuletić, N. *Le dalmate: panorama des idées sur un mythe de la linguistique romane*, Histoire Épistémologie Langage 35/1 (2013), 45-64.
- Wingo, E. O., *Latin Punctuation in the Classical Age*, The Hague-Paris 1972.
- Wright, R. *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*, Liverpool 1982.
- Wright, R. *Romance Languages as a Source for Spoken Latin*, у приручнику Clackson 2011, 59-79.
- Wünsch, R. *Antike Fluchtafeln*, Bonn 1907.

БИБЛИОГРАФИЈА

Драгана Кунчер рођена је у Београду 1976. године где је завршила основну и средњу школу. На Одељењу за класичне науке на Филозофском факултету у Београду дипломирала је 2001. са радом на тему *Земљотреси у антици*. Краћи период после завршетка студија радила је као професор латинског језика у гимназији у Београду. Запослена је као истраживач у Историјском институту у Београду од 2002. године. Објавила је два критичка издања латинских извора за историју Србије и Балкана, три рада у домаћем научном часопису и један рад у међународном научном часопису. Објавила је такође неколико превода са латинског на српски и један превод са грчког. Говори енглески и француски.

Библиографија:

- Gesta Regum Sclavorum*. [Т. 1, Критичко издање и превод] / [приредила и превела Д. Кунчер] ; ур. Тибор Живковић. – Београд : Историјски институт ; [Никшић] : Манастир Острог, 2009. – X + 192 стр. – (Извори за српску историју ; 7. Латински извори ; 1)
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis* = *Анонимов Опис источне Европе* / Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац; критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер ; ур. Срђан Рудић. – Београд : Историјски институт, 2013. – 221 стр. – Summary. – (Извори за српску историју ; 13. Латински извори ; 2)
- Roger – The Forgotten Archbishop of Bar* / Тибор Живковић, Д. Кунчер // Историјски часопис 56 (2008) 191–209.
- Профил далматинског епископа у 6. веку* // Историјски часопис 60 (2011) 13–24.
- Религијска пракса становника космајских рудника у доба Царства* // Историјски часопис 64 (2015) 13–32.
- Tabella plumbea Traguriensis an example of rural magic from Dalmatia?* // *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 57 (2017) 83–97.
- Statut Opus Dei* / превод са латинског Д. Кунчер // *Opus Dei : novi krstaški pohod Vatikana* / Smilja Avramov. – Veternik : LDIJ, 2000, 213–257.
- Докторска дисертација 'О оружаном пропагирању вере' Јована Стефанова Балевића*, Хале на Зали, Хилигер, 1752 / превод с латинског Д. Кунчер // Шћепан Мали : загонетка је решена / Растислав В. Петровић. – Београд : Стручна књига, 2001, 106–167.
- O kratkoći života* / Seneka Lucije Anej ; превод и коментар Д. Кунчер // *Dijalozi* / Lucije Anej Seneka. – Beograd : Mono : Manana, 2002, 45–95.
- Земљотреси у Антици* : (Метеорологија II, 7 – 8) / Аристотел ; превод с грчког Д. Кунчер // Крајина II, 6 (Бања Лука 2003) 195–200.
- Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru od Vendramina Bjankija sekretara Senata* / ur. М. Ђорђевић ; превод са латинског Д. Кунчер. – Požarevac : Narodni muzej : Fondacija „Požarevački mir 1718“, 2008. – 292 str.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____
Број индекса _____
Студијски програм _____
Наслов рада _____
Ментор _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.
Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.
Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не

дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.